

ISSN 1728-7804

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

“Филология ғылымдары” сериясы

Серия «Филологические науки»

№ 2 (36), 2011

Алматы

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
№ 2 (36), 2011 ж.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады.

Бас редактор -
филол. ғыл. д., проф. **Б.Әбдіғазизұлы**

Бас ред. орынбасарлары:
пед. ғыл. д., проф. **Ф.Ш.Оразбаева,**
филол. ғыл. д., проф. **С.Д.Әбішева**

Ғылыми редакторлар:
филол. ғыл. д., проф. **Т.С.Тебегенов,**
филол. ғыл. д., проф. **Т.В.Шевякова**

Редакциялық алқа мүшелері:
филол. ғыл. д., проф. **К.И.Мирзоев,**
филол. ғыл. д., проф. **А.Қ.Жұмабекова,**
филол. ғыл. д., проф. **Б.Қасым,**
пед. ғыл. д., проф. **Г.А.Қажығалиева,**
профессор **Н.М.Исмаил,**
филол. ғыл. канд., доц. **Н.Ж.Нұртаева,**
пед. ғыл. д. **Ж.К.Балтабаева**

Жауапты хатшы
филол. ғыл. к. **А.Д.Ибраева**

© Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті, 2011

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№ 10109 - Ж

Басуға 08.07.2011 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8.
Есептік баспа табағы 13,7 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 218.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университетінің «Ұлағат» баспаханасы

Мазмұны
Содержание

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА

Шевякова Т.В. Метафорические именные фразеосочетания в русском языке XVIII века.....	3
Серикбаева У. "Ақ" және "қара" атауларының стильдік қолданысы және оның рәміздік табиғаты.....	8
Айтқазы Сажид. Ағылшын мәдениетіндегі "white" (ақ) түстің ұлттық-мәдени сипаты.....	13
Жиренов С.А. Тілдегі эпитеттердің лингвокогнитивтік табиғаты.....	16
Сайбекова Н.У. Мәдениетаралық қарым-қатынас және аударма.....	19
Шошанбасова А.Т. М.Әуезовтың «Абай жолы» романындағы күрделі синтаксистік тұтастықтар.....	22
Рахимжанова А.Қ. Түркі тіліндегі зоонимдік фразеологизмдердің семантикалық құрылымы.....	26
Оспанова Т.С. Араб тіліне түркі тілінен енген кірме сөздер.....	28
Саметова Ф.Т. Структура концептов «пространство» и «время».....	30
Смирнова Л. Языковая репрезентация концепта 'дом' в русской паремнологической картине мира.....	33
Сас Е.Ю. Роль когнитивного опыта переводчика в достижении адекватного перевода.....	36
Яковлев В. Проблема лакунарности при переводе.....	38
Askarova S.A., Bekkozhanova G.N. Semantic peculiarities of kazakh, english and russian proverbs and sayings.....	41

ӘДЕБИЕТТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Тебегенов Т.С. Дәстүрлі авторлық ауызша поэзияның көрнекті тұлғасы.....	44
Сманов Б. Н.Г. Потанин - учёный, этнограф, гуманист.....	49
Қадыров А.Қ. Абай дәстүрі және Ш.Әбеновтің «Кейпін батыр» поэмасы.....	52
Ибраева А.Д. Көркем прозада көріктеу құралдарын пайдаланудағы жазушы шеберлігін таныту.....	54
Асқарова Г. Алтын Орда дәуірі мұраларының зерттелуі.....	56
Сыздықов С.Қ. Акселеу Сейдімбектің «Бүркіт» этнографиялық әңгімесіндегі ұлттық характер.....	59
Архабаева Г. Шындық және суреткерлік таным.....	62
Талдыбаева А.К., Муқашева А.С. Әміре Парижде.....	65
Шинтемирова А. С.Есенин и лирика Востока.....	67
Серигова С. Структура и семантика поэтического адресата в «природных» стихотворениях Кадыра Мырзалиева.....	69

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия
«Филологические науки»
№ 2 (36), 2011 г.

Периодичность - 4 номера в год.
Выходит с 2000 года.

Главный редактор
д.филол.н., проф. Б.Абдигазиев

Зам.гл.редактора
д.п.н., проф. Ф.Ш.Оразбаева,
д.филол.н., проф. С.Д.Абишева

Научные редакторы:
д.филол.н., проф. Т.С.Тебегенов,
д.филол.н., проф. Т.Б.Шевякова

Члены редколлегии:
д.филол.н., проф. К.И.Мирзоев,
д.филол.н., проф. А.К.Жумабекова,
д.филол.н., проф. Б.Касым,
д.п.н., проф. Г.А.Кажигалиева,
профессор Н.М.Исмаил,
к.филол.н., доц. Н.Ж.Нуртаева

Ответственный секретарь
к.филол.н. А.Д.Ибраева

© Казахский национальный педагогический университет им.Абая, 2011

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации РК
8 мая 2009 г. № 10109-Ж

Подписано в печать 08.07.2011.
Формат 60x84 1/8. Уч-изд.л. 13,7.
Тираж 300 экз. Заказ 192.

050010, г.Алматы,
пр.Достык, 13. КазНПУ им.Абая

Типография «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

Әбілқасымова К. Б. Алтынсарин және әдебиетті оқыту әдістемесі.....	73
Кұлжанова Б.Р. Хадис ұрпақ тәрбиесі туралы.....	76
Садықова Р.К. Жоғары оқу орында парсы тілін оқытудың тиімді жолдары.....	79
Нуралиева А.Е. Шетел тілі сабағында оқушыларға мәтін оқыту арқылы біліктілікті қалыптастыру.....	80
Чойкиева Р.С., Казиева Н., Чулембаева Ж.Б. Неміс тілін оқытуда әртүрлі ойындарды қолдану.....	82
Кажигалиева Г.А., Тохтамова Р.К. Об итогах выездного методического семинара «Актуальные вопросы преподавания русского языка и литературы в школе».....	84
Махажанова Л.М., Алиярова Л.М. Некоторые проблемы преподавания практической грамматики в языковом вузе.....	87
Кадыров Г.Р., Маймакова А.Д. Самостоятельная работа студентов как важнейший компонент подготовки специалистов в системе гуманитарного образования.....	90
Тнымбаева С.Т. Системная самостоятельная работа студентов по русскому языку - залог успешного становления коммуникативно-профессиональной компетенции будущих учителей-предметников.....	96
Kadyrbekova K.I., Rysbaeva G.K. The communicative approach in teaching english as foreign language teaching.....	98
Махажанова Л.М. Teaching reading.....	100

ЖУРНАЛИСТИКА

Досан Баймолда Халықаралық «Азаттық» радиосының казак редакциясындағы аударма мәселесі.....	102
Сабитова Ш. Разговорные конструкции в светском газетном дискурсе Республики Казахстан.....	104
Бакбергенова Ғ.С. Коммуникатор тұлғасы.....	108

Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті Алқасының шешімі негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы журналының «Филология ғылымдары» сериясын педагогика ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Филологические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных научных результатов диссертаций.

Тікелей репродукциялық әдіспен басылады

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА

МЕТАФОРИЧЕСКИЕ ИМЕННЫЕ ФРАЗЕОСОЧЕТАНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ ХУШ ВЕКА

Т.В.Шевякова –

д.филол.н., профессор кафедры журналистики КазНПУ им. Абая

ХУШ столетие нередко называют веком фразеологии, что вполне правомерно, поскольку именно в этот период возникли или окончательно оформились многие фразеологические единицы, функционирующие в русском языке по сей день. Особый интерес, на наш взгляд, представляют собой метафорические (генетически восходящие к метафоре) коннотативные фразеосочетания (ФС).

Именным коннотативным ФС обычно свойственно то или иное изменение прямого значения одного или даже всех компонентов, и основанием такого изменения нередко служит лексическая метафора, которая преобразует «смысловое содержание слова, обозначающего какой-либо признак семантически ключевого слова» [1]. В результате метафорического переосмысления лексем нарушаются установившиеся прежде связи между словами и создаются новые. Ранее свободные предметно-номинативные значения оказываются фразеологически связанными, появляются новые ФС и фразеологические серии.

В.Н.Телия отмечает, что в языке существуют такие ассоциации, которые возникают у слов в силу аналогии с иноприродными для обозначаемой реалии свойствами. Поэтому при описании коннотативных закономерностей сочетаемости слов представляется уместным предполагать, что «коннотации, сопровождающие словесные значения, имеют ассоциативную природу» [1, с. 228]. Коннотативные ФС – это несвободные сочетания лексем, которые характеризуются ярко выраженной образностью, так как они способны «создавать наглядно-чувственные образы предметов и явлений» [2]. Рядом с первичными наименованиями реалий постоянно возникают вторичные, среди которых немало метафорических сочетаний лексем.

«По существу метафора является моделью порождения новых значений, выполняющей в языке ту же лингвокреативную функцию, что и словообразовательная модель, но только более сложную и к тому же действующую «скрыто» и нестандартно», - отмечает В.Н. Телия [3]. Становление коннотативной мотивированной семемы наблюдается во ФС, где одна из лексем содержит денотативную семему, создавая контекст (подробно о классификации семем см. в трудах М.М. Копыленко и З.Д. Поповой). То есть в переносном фразеологически связанном значении выступает только один из компонентов, и именно это значение воспринимается в семантическом соединении с прямым свободным значением другого компонента как образно мотивированное. В новое значение привносится тот образ, который ассоциируется с денотатом «буквального» значения переосмысляемого слова (или сочетания).

Например, во ФС *весна румяная* образные ассоциации связаны с восприятием весны как символа молодости, обновления, красоты, пробуждения жизненной силы природы и человека. Прилагательное *румяная* в данном ФС репрезентирует коннотативную семему - «цветущая, здоровая, красивая», которая развивается из денотативной семемы – «покрытая румянцем» в результате метафорического переноса. Отметим также, что эпитет *румяная* (в денотативном значении) обычно используется при описании молодой, красивой и жизнерадостной девушки, что, без сомнения, также отражается в семантической и образной структуре ФС *весна румяная*: «*Весна румяная* предстала! Возникла юность на полях; Весна тьму зимнюю облистала!» (В.К. Третьяковский)¹.

Фактически метафоризация «сопровождается вкраплением в новый концепт знаний об уже познанном и названном объекте, отображенных в значении переосмысляемого имени, что оставляет следы в метафорическом значении, которое, в свою очередь, «вплетается» и в картину мира, выражаемую языком» [3, с. 136].

Так, неприятие бюрократии и чиновничества в обществе очень легко обнаруживается в языке через метафорические ФС: *мышь из архив* – «...Пуускай Кощеиха совсем меня ограбит, Мое имение и здравие ослабит, И крючоктворцы все и *мышь из архив* Стремятся на меня, доколе буду жив, ... Мне сыщет истина на помощь обороны...» (А.П. Сумароков); *подъаческий крючок, приказный сверчок* -

¹ Все примеры извлечены из письменных памятников 18 века

«Спокойство разума невежи не умножит, Меня против тому безделка востревожит, И мне ль даны во мзду подъячески крючки? Отпряньте от меня, приказные сверчки!» (А.П. Сумароков); *приказный крючок* – «Сия старинная мздоимников супруга, Помещица кромешного округа *Крючков приказных голова*» (Н.П. Николаев) и подобные.

Заметим, что фразеологические единицы могут возникнуть и сразу, а могут быть сначала явлением речевым и лишь затем стать фактом языка. Причина этого заключается в том, что в основе одних лежит языковая метафора, а других – художественная. В русском языке ХУШ века имеют место ФС обоих типов.

Языковая метафора возникает на основе сходства явлений объективного мира, которое вполне очевидно для носителей языка, отражает языковой опыт народа, она системна, воспроизводима, нуждается лишь в минимальном контексте или даже обходится вовсе без него. ФС такого рода способны выполнять номинативную функцию и нередко лишены экспрессивности (хотя определенная образность в них все же сохраняется). Таковы, например, ФС: *сладкая музыка, сладкое веселие, сладкий покой*, в которых метафорическое коннотативное значение лексемы *сладкий* формируется на основе известного всем носителям языка сходства приятных ощущений («сладкий» – «вкусный» – «приятный») – «О коль мне тамо *сладка веселия* было! С каким довольством прошло мое время! Всё в восхищении мое сердце себя зрило!» (В.К. Тредиаковский); *лицо Земли, лицо небес* («лицо» – «внешний вид, облик»); *хладна смерть; грунт вольности, грунт Истории, грунт мудрости, грунт различий* («грунт, почва, земля» – «твердое основание» – «основа, опора»); *каменное сердце; окаменелые сердца* и др.

Языковая метафора представлена идентифицирующей и концептуальной метафорой [4].

Идентифицирующая метафора порождает дескриптивный тип значения, в основе которого лежит сходство, базирующееся на реальном подобии чувственно воспринимаемых объектов окружающей нас действительности. Поэтому именные ФС с идентифицирующей метафорой представлены преимущественно в сфере терминологических сочетаний, артефактов, а также качественных признаков предметов: *вольный казак* («независимый, свободолюбивый»; то есть «имеющий характер, как у вольного казака») – «На Российском /языке/ говорят по просторечию про кого либо: *вольный казак*, кто живет в независимости» (А.Н. Радищев); *волчьи зубы* («лишние» аномальные зубы у животного; «как у волка») – «Те зубы, которые подле настоящих зубов выходят и *волчьими зубами* называются, выдергивать; ибо они жеребяткам во время еды очень мешают. Кон. Зав. (В) 204» (Словарь русского языка ХУШ века); *вороний глаз* – «*Вороней глаз*. Трава в рощах растущая... Употребляется в лекарство корень и листья против судорог и корчей» (Словарь Академии Российской); *медные рога* («музыкальные инструменты») – «... найдете мужей с холодным духом, смотрящих на жен своих, домой с любовниками возвращающихся и гуляющих с тою, правда, разностию, что без *медных рогов*, в которых страна наша недостаток претерпевает» (журнал «Живописец») – роговая музыка, изобретенная в 50-х годах ХУШ века служившим у Нарышкина чехом Марешом, была одной из излюбленных забав екатерининских вельмож, поэтому и сказано, что «страна наша в медных рогах недостаток претерпевает».

Или: *без глаз* («слепой», то есть «как без глаз») – «(Жеманиха) Я смело верю, ах! ... любовь, увы! *без глаз*. (Скрягин) Но я ведь не ослеп, и Скрягин не захочет купцу платить никак. Хвостов. Русск. Парижанец» [5]. М.Ф. Палевская к данному ФС приводит также следующий пример: «Где много мамушек, так там дитя *без глаз*. Сумароков. Единовластие» [5]. Между тем, на наш взгляд, ФС в данном контексте реализует совершенно другое значение, скорее – «без присмотра, без внимания взрослых», обозначает отвлеченное понятие и, следовательно, относится к концептуальной метафоре.

Идентифицирующая метафора лежит в основе широко известного в ХУШ веке ФС *валдайские девушки* («девушки легкого поведения»): «Всяк признавал их не инако, как бы за *валдайских девушек* и великое множество купцов к ним набежало, а наипаче весьма великое число молодых мужчин окружило их...» (журнал «Живописец»). Данное ФС в языке исследуемого периода содержало лексему *валдайские* с мотивированной метафорической семемой. В основе метафорического переноса лежит сходство поведения и черт характера называемого человека и другого лица, которому свойственно такое поведение. В ХУШ веке жительницы Валдая были известны своим распутством, тогда как в настоящее время признак, на котором базируется метафора, не очевиден, поэтому ФС воспринимается как немотивированное, идиоматическое.

Концептуальная метафора формирует абстрактное значение. Допущение о подобии, заключенное в ней, выполнив свою синтезирующую функцию, отходит на второй план, и метафора как бы создает новый идеальный объект, поэтому образ в такой метафоре затемняется, тогда как «высвечивается» абстрактная семантика.

Например, прагматически ориентировано ФС *тот свет* («загробный мир»): «Знает ли он, что и *на том свете* не сыщет места, ежели я приведу мою роту и велю выстрелить по нем залпом, то и сквозь дьявольское его тело светиться станет» (М.Д. Чулков); «Так то грешно для меня, что естли хочу я

избавиться от вечные муки *на том свете*, то должен я на здешнем походить с одним глазом до последнего издыхания» (Д.И. Фонвизин). В данном ФС образ как таковой отсутствует, однако его заменяет «фоновое» знание идеологического характера: в христианстве – в загробном мире, по представлению верующих, продолжается вечная жизнь и страдания для грешников; традиционно противопоставляется земное бытие (*этот свет, здешний свет*) и загробная жизнь (*тот свет*).

Вместе с тем в концептуальной метафоре абстрактная семантика может быть сформирована на фоне сохраняющегося образа, при этом образ «поддерживает» новое фразеологическое значение.

Так, во ФС *Феба дар* («поэтический талант») отвлеченное фразеологическое значение формируется за счет метафорической семантики лексемы *Феб* и предполагает знание древнегреческой мифологии, в которой Феб (Аполлон) – бог светлого начала в природе, покровитель искусств, в силу чего он был предводителем муз (в том числе и Музы поэзии). Допущение о подобии, заключенное во ФС («дар, как у Феба, данный Фебом»), определяет его семантику – «Лишь *Феба дар* и лирны струны С потомством нас соединят...» (В.В. Капнист).

Очень широко также в русском языке ХУШ века используются ФС, созданные **художественной** метафоризацией, что вполне закономерно. Именно художественная метафора «представляет индивидуальное, а не коллективное видение мира» [6], выполняет эстетическую функцию, создает практически неисчерпаемые возможности для художественного творчества. В художественной метафоре отражаются когнитивные способности носителя языка, «в сознании которого возникает сеть ассоциаций, как правило, не совпадающих с ассоциативной сетью других носителей языка» [7].

ФС, возникшие в результате художественной метафоризации, в большинстве своем характеризующие, поскольку при формировании их значения осуществляется семантический перенос на основе сходства какого-либо отличительного признака, качества исходного денотата и нового, причем это сходство оказывается достаточно неожиданным, необычным, отражающим авторское восприятие и миропонимание.

Например, во ФС *разумом щенок* («глупый, невеликого ума») коннотативность возникает за счет лексемы *щенок*, содержащей коннотативную семему. При развитии этой семемы из денотативной («детеныш собаки») изменяется специализирующий признак семы: *щенок* в денотативной семеме – название маленькой особи животного (возрастной признак), в коннотативной же – название умственных и поведенческих особенностей («как у щенка» – характеризующий признак) – «... без ума ты чванишься пред нами: тебе ведь не в красу, но дан в признак звонок, Что нравами ты зол, а *разумом щенок!*» (В.К. Тредиаковский).

Двойная метафорическая мотивация характерна для ФС *бесподобный болванчик* («привлекательный молодой человек») – «Ах, мужчина, как ты забавен! ...Ах, как ты славен, *бесподобный болванчик!*» (журнал «Живописец»). Это подтверждается размышлениями Н.И. Новикова, который весьма остроумно обыгрывает происхождение данного ФС в своем «Опыте модного словаря Щегольского наречия», связывая значение лексемы *болванчик* («фигурка языческого божка») со словом *болван* («дурак»), поскольку любовь в щегольском наречии – это дурачество. Такая мотивация приводит к появлению в семантике ФС дополнительных оттенков значения («глупый», «легкомысленный») и эмоциональной оценки.

Своеобразен метафорический образ в ФС *палладиум благонравия* («просвещение как оплот, залог благонравия») – «Так! Просвещение есть *палладиум благонравия* – и когда вы, вы, которым вышняя власть поручила судьбу человеков, желаете распространить на земле область добродетели, то любите науки и не думайте, чтобы они могли быть вредны...» (Н.И. Карамзин). В настоящее время ФС осознается метафорически мотивированным на основе сходства по высокой ценности с одним из благородных металлов платинового ряда – палладием, тогда как в ХУШ веке, скорее всего, фразеологический образ данного ФС был связан с Палладием – вооруженным божеством (чаще всего Афиной Палладой), охранявшим, по верованиям древних греков и римлян, безопасность города; так возникает представление о просвещении как залоге благонравия, гарантирующем успех и процветание, охраняющем нравственное здоровье нации.

Положительная оценка называемого объекта во ФС *лебединый глас* («приятный, сильный, звучный, слышный для всех голос») создается за счет метафорической передачи приписываемого ему признака («голос, как у лебедя»). Заметим, что в действительности голос лебедя не очень приятный, резкий. Однако образные ассоциации, связанные с этой прекрасной, величественной, гордой птицей, приводят к положительному эмоционально-оценочному восприятию всех ее качеств в целом, в том числе и голоса. См. у В.К. Тредиаковского: «Он /Вергилий/ земледелий в них поя о всех делах, А *лебединый глас* свой взнесши о пчелах, С обычную себе воспел там красотою И предлагал сие так слога выотою, Что хитрость оных пчел к тому уж привела Взвзирающих на их толь мудрые дела, Чтоб в них им признавать ум божий достоверно» (В.К. Тредиаковский).

Ироническое, насмешливое или презрительное отношение к людям, вызываемое их действиями или внутренними качествами, передается с помощью уподобления их предмету со сходными свойствами во ФС *гордый ферт* («самодовольный, спесивый человек») – «О! вы, в которых боль по беспокойству духа, Крушится ль кто из вас от ложна в людях слуха, Тщеславный ли язвит и жалит ли кого... Ничтожит ли давно, с презором, *гордый ферт*, Чрез сильного ль бедняк несправедливо стерт...» (В.К. Третьяковский). *Ферт* – старинное название буквы «Ф», использование этой лексемы для именованя человека объясняется сходством начертания буквы «Ф» и позой высокомерного человека, который нередко стоит, подбоченившись.

В качестве прототипа метафорического коннотативного ФС может выступать также денотативное ФС. В таком случае происходит метафоризация целого устойчивого сочетания лексем и семантика метафорического ФС формируется за счет сем, общих для обоих ФС.

Например, на основе денотативного ФС *выпускная кукла* («кукла, приводимая в движение пружиной или особым механизмом, с которой выступали бродячие актеры») в русском языке ХУШ века появляется характеризующее экспрессивное коннотативное ФС *выпускная кукла* – «говорится уподобительно о женщинах неразвязных, имеющих приятную наружность, но недостаточествующих в душевных качествах» (Словарь Академии Российской).

Или: *комнатная собачка* («человек на побегушках») – «И при всем том вы не сумели разобраться в их лживых инсуациях, касающихся Таубертовой *комнатной собачки* – Румовского» (М.В. Ломоносов) – метафорический перенос осуществлен на основе сходства характера и поведения человека и комнатных собачек (угодничество, подхалимство, полное подчинение воле хозяина и в то же время злопамятность и злость).

Мотивировано денотативным ФС коннотативное метафорическое ФС *фальшивая монета* («человек, который выдает себя не за того, кто он есть») – «(Зараза) И подлинно уж фронт! как разве разряжен! Собою как хорош! Какая ж и карета! Уж не *фальшивая* какая-то *монета* Под видом знатока пожаловала к нам. Зовут его Честон, да не знаком ли вам?» (Н. Эмин). Денотативное и коннотативное ФС объединяют общие семы: «фальшивый», «ненастоящий», «характеризующийся ложными достоинствами».

Метафорическое значение ФС *сосуд скудельный* («слабое, недолговечное существо») развивается путем регулярного использования денотативного сочетания лексем *сосуд скудельный* («посуда, сделанная из глины») в другой речевой ситуации, при этом актуализируются семы «хрупкий», «непрочный», «недолговечный» - «Мы брэнное сотворение, *сосуд скудельный*, как возможем отречься от искушения» (журнал «Трутенъ»), «Я думаю, что девка в ее пору есть самый *скудельный сосуд* в доме» (Н.П. Николаев).

Ю.П.Солодуб указывает, что целостное обобщенно-переносное значение ФЕ «образно мотивируется на основе лексических значений входящих в их состав компонентов» [8]. При этом часто именно метафорический перенос и создает образную мотивацию.

Например, во ФС *царица сердец* («любовница; женщина, часто вступающая в любовную связь») характерные качества, свойства лица репрезентируются с помощью метафорической отсылки к образу другого лица (*царица* – «та, которая управляет людьми») – «*Царица сердец*, видя, что из ее царства Всякий день любовников много исходило И после первой любви долгого коварства сердце устало паки там быть не любило, велела сей град здати, любовников изъяти...» (В.К. Третьяковский).

Таким образом, можно утверждать, что метафора служит как для номинации тех или иных объектов действительности, так и для создания образности, выразительности, экспрессивности, и, кроме того, будучи основой для возникновения коннотативной семемы, выступает в качестве основного источника поэтической и общезыковой фразеологии; причем многие метафорические ФС, бытовавшие в языке ХУШ века, широко используются и в современном русском языке.

1. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. - М., 1981. - С. 152.
2. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. 2-е изд., испр. и доп. - М., 1989. - С. 162.
3. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М., 1996. - С. 135.
4. Опарина Е.О. Концептуальная метафора // Метафора в языке и тексте. - М., 1988. - С. 65-77.
5. Палевская М.Ф. Материалы для фразеологического словаря русского языка ХУШ века. - Кишинев: Штиинца, 1980. - С. 65.
6. Складарская Г.Н. Языковая метафора как категория лексикологии (К вопросу о семантических границах языковой метафоры) // Языковые категории в лексикологии и синтаксисе. - Новосибирск, 1999. - С. 30.

7. *Гайнуллина Н.И. Языковая личность Петра Великого. Опыт диахронического описания.* - Алматы, 2002. - С. 18.

8. *Солодуб Ю.П. Фразеологическая образность и способы ее параметризации // Фразеогрфия в машинном фонде русского языка.* - М., 1990. - С. 139.

9. *Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник.* - СПб., 1998. - С. 618.

Түйін

Бұл мақалада 18 ғасырда метафоралық есім түрлерінің фразеологиялық бірліктері зерттеледі. Мұнда метафора фразеологиялық мағына жағынан байланысу калыптасуының бір тәсілі ретінде қарастырылады. Метафора ақындық және жалпы тілдік фразеологияның негізгі қайнар көзі ретінде танылады.

Summary

In this article the metaphorical nominal phraseological units functioning in 18 century are investigated. The metaphor is considered as one of ways of formation of phraseologically connected value. It is established that the metaphor represents itself as the basic source of poetic and nontechnical phraseology.

АҚ ЖӘНЕ "ҚАРА" АТАУЛАРЫНЫҢ СТИЛЬДІК ҚОЛДАНЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ РӘМІЗДІК ТАБИҒАТЫ

У.Серикбаева -

Каспий қоғамдық университеті Тілдер пәндері кафедрасының
профессоры, педагогика ғылымдарының кандидаты

Жалпы түр-түс атаулары ретінде "ақ" және "қара" атаулары да стильдік қолданысында оппозициялық ерекшеліктерге ие. Бұл ерекшелік "ақ" және "қараның" қолданысындағы әр түрлі ситуацияларға да байланысты. Ол көбінесе екі түрлі жағдайда айқын байқалады. Оның бірінде қаламгердің (ақын, жазушы, ғалым т.б.) түр-түс әлеміне жататын атаулардың біреуіне, не екеуіне деген ерекше "ілтпатына", яғни сол түсті не түстерді елден ерекше жақсы көруіне байланысты болса, екіншісінде белгілі бір түсті сюжет талабына сай құбылтып, әр қырынан көрсету, айтылатын ой-пікірдің, оқиғаның шарықтау шегін таныту үшін үйіп-төгіп, бір жерге жиыстыру тәсілінен де байқалады.

Жазушы, қаламгердің түр-түстердің барлығына емес, белгілі біреуіне, не екеуіне (аққа, қараға, қызылға, көкке, жасылға т.т.) ерекше ілтпатпен қарап, өзі де оны аңғара бермейтін жағдайда, жиі қолдануы зерттеушілер тарапынан айтылып жүрген құбылыс. Мәселен, орыс тілінің мамандары М. Горькийдің "қызыл түсті", Н. Куприннің "сары түсті", К. Паустовскийдің пейзаж бояуларына тән "көк", "көгілдір", "жасыл" түстерді елден ерекше көбірек қолданатынын, М. Шолоховтың "Көтерілген тың" романында ақ, қара, сұр түстерді көбірек көрсететінін, ал қазақ ақын-жазушыларынан С. Сейфуллиннің — "қызыл" түсті, І. Жансүгіровтың — "көк", "жасыл", М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Ә. Нұрпейісовтардың — "ақ" және "қара" түстерді жиі қолданғандығы айтылып жүр.

Сөзіміз дәйекті болу үшін Ғ. Мүсіреповтың "Ұлпан" атты романы бойынша тек "қара" атауының қолданыс аясы мен жиілігін қарастырып көргенімізде, 361-беттен 482-бетке дейінгі аралықтағы мәтінде оның 75 рет қайталанып, 51 әр түрлі тіркестерде қолданылғандығын көрдік. Оларды біз төмендегіше санамалап көрсетуді жөн көрдік (жақша ішінде кітаптың беттері көрсетілді): қара отты шұбар (361), томағалы қара бүркіт (362), жер қарасы (362), қара құр (363), қара өрттей қаптап... (636), қара шешек (365,385), қара жорға (365,366,386), қалың қара шұға жалбағай (365), қара шұбар бет (365,368,380,387,395,422,424,443); қара саба (369,371), қара нан (369), қара қазақ (369,375), қара бақсы (378), қара сан (380), қараша үй (384), қара таңба (386), қара көз (386), қап-қара бет-аузы (387), қара қасқыр (387), қара бура (388), мақпал қара мең (388,388,388,393.); қара шұбар саусақ (390), қара бие (391), қара елтірі бөрік (392,410,457), қара жапалақ (395,395), қара балақ сайқал (410); қара басы (412), қара көк көз (424), қара жол (425), қара барқыт (427), қара түркі (428), қара ат (431), қара көк жегу (435), қара көк барқыт камзол (437), қара оба (440), қара жанбыр (445,446), қара сандық (447,454,457), қара көлеңке (447), қара гүреш (449), қара құс (449), қара тырнақ (467), қараша ауыл (475,477,481), қара ала ара (478), қара топырақ (479), албасты қаралар (478), қара тақыр (479), қара ат (471), қара халық (479), қара қыз (482).

Міне, көріп отырғанымыздай, жазушы Ғабит Мүсірепов "қара" атауын қолдануда сан жағынан ғана емес (75 рет), сапа жағынан да, яғни "қара" түсті неше түрлі нысандарға қатысты тура да (қара ат, қара бие т.б.), ауыспалы мағыналарында да (қара жаңбыр, қара тырнақ, қара гүреш (орысша – "гроши") т.б. кеңінен қолдану жағынан да стильдік оппозиция жасап отырғанын көреміз. Бұл автордың стильдік қолданысқа байланысты өзіндік сөз саптау ерекшелігін танытады, яғни оппозициялық элемент ретінде "қара" атауының активтенген үрдісін аңғартып отыр.

Көркем шығарма мақсатына байланысты, белгілі бір тақырыпты, нысанды, негізгі бейнені жан-жақты толық қамтып, қыр-сырын түгел айқындап, жетер жеріне жеткізе суреттеп, жұрт назарын аударып, ой-пікірдің логикалық салмағын айқындай түсу үшін қаламгер кейде түр-түс атауларының біреуін, не екі-үшеуін контекстің бір жеріне шоғырлап, кейді бір шағын тақырыптың аумағында қарастыруы да мүмкін. Бұл қазақ ауыз әдебиетінде, шешендік толғауларда, ақын-жырау өлең шумақтарында кездесіп отыратын стильдік тәсілдердің бірі болса керек.

Қарастырылып отырған "ақ", "қара" түр-түс атауына байланысты қарасақ, бұл тәрізді стильдік құбылысқа да мысалдар бар екенін көреміз. Соның бірі Ф.Р. Ахметжанова мен К.Т. Қайырбаевтар өз зертеулерінде [22,48] келтірілген бір мысалды қайталағымыз келеді. Белгілі қазақ ақыны Мұхтар Шахановтың халықтың ауыр тағдырын, қайғы-қасірет, зұлымдықтың зардабын "қара" түстің символдық мән-мағынасы арқылы суреттеген (26 жолдан тұратын) бір өлеңінде былай делінеді:

*Қара, қара түндей қара, тастай қара, қап-қара,
Қара деген тіршілікке түскен қара нокта ма?
Солай, бәлкім, сондықтан біз қаралықтан қашамыз,
Қаралардың құпиясын ақ арқылы ашамыз.
Қара деген – мұңлы зат ол, қара деген шерменде
Қара жалау көтереді ел ұлы адамдар өлгенде.
Жо-жоқ, тегі абзал болар берілмеген елеске,
Ана қыздың қара көзі мейірімді көз емес пе?
Жолығыса қалған кезде қарай қалса сәл тұрып,
Жүрегінді қуанышқа жібереді-ай толтырып.
Қара екен деп қандай адам жамандыққа қияды,
Күнде досқа хат жазатын мына қара сияны?
Ойға шомам қара заттан қашуымыз бекер деп,
Інішегім мазалап жүр қара костюм эпеп деп.
Ақ көңілдің шаттығы үшін киер болса оны адам,
Кисін, кисін бақытына не үркеміз қарадан?
Ал, түсі аппақ бола тұра берілсе адам жат ойға,
Онда оның ақтығының адамзатқа не пайда?
Өмір, өмір, дарқан өмір, мен туғанда анадан,
Қарт анамның қолыменен ұсынғансың қара нан.
Содан кейін құйындай боп күндер заулап өтті де,
Балаға тән мінез бенен ауыз салдым тәттіге.
Шырын дәмі кермек татып, өсе келе о – дағы,
Қара жерден өніп шыққан қара нандай болмады.
Қара заттар... көзге қораш көрінгенмен баз бірі,
Тереңінде тұнып қана жатады екен мазмұны, –
деп жырлайды ақын.*

Көріп отырғанымыздай 26 жолдан тұратын бұл өлеңде "қара" атауы 22 рет қайталанып тұр. Бұл қолданыс белгілі бір стильдік мақсатты көздеп тұр десек те, оның мағынасынан "қара" түске байланысты өте күрделі философиялық ой айтылып тұрғанын аңғарамыз. "Қара" түстің тура да ауыспалы мән-мағынасын терең білетін ақын "қараның" бәрі шерменде, қасірет-қайғы, азалы дүние емес, оның да адам баласына жағымды әсер ететін, адамға қажетті, сүйкімді де сүйікті мәнде қолданылатын сәттері де аз емес, "ақтың" да кейде "қарадан" жаман қасиеті болатындығын аңғартып тұр.

Біз бұл мәтіннен "қара" атауының жоғарыда санамаланып көрсетілген біраз тура да ауыспалы мағыналарын бейнелеп тұрғандығын анық танып отырмыз.

Тағы бір мысал. Талантты ақын Мұқағали Мақатаев өзінің "Райымбек, Райымбек!" атты дастанында:

*Қара таудың басынан көш келеді,
Қара жорға шайқалып бос келеді,
Қара түнді жамылып, қара қазақ,
Қара түнді басынан кешкен еді,
Қара қайғы көрсетпей ештеңені,
Қара жауы қанатын кескен еді.*

Шұлғау болып қыздардың төсектері

Талай қара шаңырақ өшкен еді, – деп, қазақ тарихында "Ақ табан шұбырынды, Алқа көл сұлама" деп аталған (1723) қайғылы, қасіретті оқиғаны жырлап, сол дәуірдің барлық ауыртпалығы мен азабын бейнелеу үшін "қара" түс арқылы сипаттап отыр. Соның нәтижесінде бұл жолдар психологиялық ауыр жүк арқалап тұрғандай сезіледі.

Көркем шығарманың стильдік ерекшелігі дегенде осы тәрізді бейнелеу тәсілін атауға болатын сияқты.

Түр-түс атауларын кейде ақын-жазушылар стильдік өрнек үшін де қолданатыны байқалады. Соның бір саласы — пародия жанры. Қазақтың белгілі халық композиторы, сазгер, әнші Алтынбек Қоразбаевтың шығарған әндері мен өлеңдерінің кейіпкерлері ылғи қара кемпір, қара шал, қара бала, қара қыз, қара тон, қара пима болып келетінін байқап қалған ("қараға да, сарыға да, жатпайтын") сатирик ақын Толымбек Әлімбекұлы өзінің "Сары бала" (түр-түсі ақ сары Алтынбектің өзіне бағышталған) атты пародиясында:

Өзіңе қарыз сары, ақ, ала да,

Қаралар сендей қамқор таба ала ма?

"Қара қыз", "Қара пима", "Қара тон" мен

"Қара шал", "Қара кемпір", "Қара бала".

Қазақта сендей сары тұқым да аз-ақ,

Әндерің ел мақтайды, шүкір, гажан;

Алтынбек Қоразбаев арқасында

Негр боп кетпесе екен біздің қазақ!

("Дала", 2000, № 08(09), 12 б.).

Пародия қазақ арасында жиі айтылатын, ал композитор, сазгер Алтынбек шығармаларында одан да жиі қолданылып жүрген "қара" есімді кейіпкерлерді тілге тиек етіп, ақын "бүйте берсең қазақтың барлығын қара негрлерге (зәңгілерге) айналдырып жібересің деп, орынды ескертпесін жеңіл қалжың-базына арқылы өте шебер жеткізіп тұр.

Шынында да, түр-түс атаулары, соның ішінде, әсіресе, "ақ" және "қара" атаулары, өзінің көп мағыналық (полисемантикалық) табиғатымен көзге түседі. Оларды біз жұмысымыздың бірінші тарауында мүмкін болғанынша толық сипаттап өткен едік. Оларды біз негізгі лексикалық (түр-түстік), номинативтік мағынасынан өрбіген ауыспалы, туынды және рәміздік (символдық) мағыналар деп жіктеп көрсеттік. Мысалы: "Сүттен ақ, судан таза" дегендегі "сүттен ақ" деген тіркестегі "ақ" атауын зат түсінің ақтығын айрықша атап, сүтпен салыстыра көрсеткіміз келсе, онда ол өзінің негізгі номинативтік мағынасын білдіргені. Ал, егер осы "сүттен ақ" тіркесін біз адамға қатысты ауыспалы мағынасында қолдансақ, онда ол тіркес сол адамның "кінәдан таза, айыбы жоқ, пәк" екендігін аңғартады.

Бұдан шығатын қорытынды: кейде (барлық жағдайда емес, әрине) "ақ", "қара" атауларынан туындаған тіркестер өз мағынасында да, ауыспалы мағынасында да қолданылатыны байқалады. Мұндай жағдайда қолданыстағы мағынаны анықтап тұратын бірден-бір көрсеткіш, әрине, контекст, мәтін, не тіркестің өзі болмақшы.

"Кедейдің аузы аққа тигенде мұрны қанапты" деген мақалдың тілдегі жалпы ауыспалы мағынасы "Кедей адамның жолы ауыр, оң ісіне аяқ астынан бір кедергі табыла қалады" деген ұғымды аңғартса, оның "аузы аққа тию" бөлшегі "аузы сүт тағамдарына тигенде" деген ауыспалы мағынаны аңғартып тұр.

Түр-түс атауларының, соның ішінде, әсіресе, "ақ" және "қара" түс атауларының көп қолданылатын ауыспалы мағыналарына, мысалы, символдық (рәміздік) мағыналарды жатқызуға болады. Біз жоғарыда көрсеткеніміздей, егер түр-түс атауларының негізгі (номинативтік) мағынасы мен ауыспалы мағына арасында логикалық байланыс пен ұқсастық, мотивтік сәйкестік шешуші қызмет атқаратын болса, онда рәміздік (символдық) мағынаның пайда болуына қажетті халықтың өмір-салты мен әдет-ғұрпында, танымдық дәстүрінде қалыптасқан шарттылық үлкен рөл ойнайды деген сөз. Демек, рәміздік (символдық) мағынаның табиғатын аңғару үшін заттар мен құбылыстар арасындағы абстракциялық байланысты тек тіл тұрғысынан ғана емес, этнолингвистикалық таным тұрғысынан да зерттеу қажет екен.

Міне, сондықтан да "ақ" және "қара" түр-түс атауларының ауыспалы мағыналарын, соның ішінде олардың сан алуан символдық (рәміздік) мағыналарын біз көбінесе ұлттық салт-дәстүрге, наным-сенім, әдет-ғұрып, ырым-кәделерге байланысты этнолингвистикалық тұрғыдан қарастыруды қажет деп білеміз.

Осыған орай ескеретін бір жағдай, түр-түс атауларының, соның ішінде "ақ" және "қара" атауларының да халық санасында қалыптасып қалған символдық (рәміздік) мәндері болады. Ол мағыналар бұл атаулардың ғасырлар бойы абстрактылы даму нәтижесінде қалыптасады. Мысалы, ақ түсті заттардың барлығы десе де болады, қазақ қауымында көбіне-көп: "жақсылықтың", "қуаныш-шаттықтың", "сән-салтанаттың", "бейбітшілік пен татулықтың", "жеңісті мойындау мен бойұсынудың", "бақыт-рахаттың", "мамыражай тіршіліктің", "байлық пен молшылықтың" т.б. осы сияқты құбылыстар мен құндылықтарды, бойындағы жағымды оң қасиеттерді, ("положительные значения") сипаттауға бейім. Ал "қара" атауы болса, керісінше, болмыстағы құбылыстар мен құндылықтардың бойындағы жаман қасиеттерді: "қатыгездік" пен "қараулықты", "қайғы" мен "қасіретті", "өлім-жітім" мен "аза, қазаны", "бақытсыздық" пен "пақырлықты", "қауіп-қатерді", "үрей мен қорқынышты" т.б. осы сияқты теріс мағынадағы ("отрицательные значения") ұғым-түсініктерді сипаттауға бейім.

Бұл рәміздік (символдық) мағыналар "ақ" және "қара" контрастивті атаулардың жеке тұрған қара басынан (реңк бояуынан) емес, белгілі контекст пен нақтылы тіркестік қолданылуынан ғана айқын көрінеді. Қазақ қауымының санасында "ақ" атауы мен ақ түстің символдық мағыналары мен "қара" атауы мен қара түстің символдық мағыналары, мәселен,

жалаудың, тудың, матаның, киімнің, мал түгінің, заттар мен құбылыстардың нақтылығы түр-түсіне байланысты да және оларға қатыссыз да қалыптасатыны байқалады. Мысалы, *"қара шаңырақ"* дегендегі *"қара"* сол шаңырақтың шын мәнісіндегі *"қаралығын"* көрсетіп тұрған жоқ. *"Қараның"* символдық мағынасы саналатын *"көненің көзі"*, *"қасиетті-қадірлі"* деген ұғымды аңғартып тұр.

Рәміздік мағынасы халық жадында әбден қалыптасқан, қасаң қағидаға айналған болмыстағы кейбір заттар оның тұрмыс-салтында ресми рәміздердің, нышандардың өзіне ауысып, материалдық құндылыққа айналуы мүмкін. Мәселен, *ақ ту* – жеңісті мойындап, қарсыласына тәуелді болудың символына айналса, *қара ту* (кейде ол *"тусыз"*, *қара* деп те атала береді) қаза, аза тұтудың символы болып саналады.

"Ақ" және *"қара"* түр-түс атауларының символдық мағыналары алуан түрлі тұрақты тіркестер (фраза, теңеу-салыстыру, жұмбақ, мақал-мәтел, қанатты сөздер т.б.) құрамында қалыптасып, атадан балаға рухани мұра болып ауысып келеді. Сондықтан да, бұларды талдап-таратып, мағына-мәнін ашу этнолингвистиканың міндеті.

Қазақ салтында *"ақ"* түр-түс атауының табиғатына қатысты қалыптасқан символдық (рәміздік) мағыналардың біразы төрт түлік малдың түк-түсіне байланысты. Мұнда да *"ақ"* мал түсіне қатысты негізінен өзінің оң мағынасында (*"положительное значения"*) қолданылады. Сондықтан да басқа, қазақтар белгілі біреуге, не белгілі бір оқиғаға, қуанышқа арнап құрбандыққа *ақ* түсті, *боз* түсті, не *ақпен* аралас түсті малды (ақ сары бас) ғана шалатын болған. Бұл, әрине, жоғарыда айтылған бұл түстің дәстүрлі қалыптасқан игілік пен жақсылықты білдіретін оң мағынасына байланысты болса керек.

Мәселен, ертедегі бабаларымыз белгілі бір қуанышты оқиғаға атап, *"боз қасқа ту биені"*, *"ақ нарды"*, *"ақ сары бас қошқарды"* құрбандыққа шалуында қаншама салт-дәстүрге тән мән жатқандығын тек этнолингвистикалық талдау арқылы ғана жан-жақты да терең түсіндіруге болады.

Қазақ тілінде *"қара"* түс атауының символдық мән-мағынасында қолданылуы да кездеседі. Ол көбінесе ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ырым-кәделерде байланысты. Алайда, олар өмір салтында әбден қалыптасқан, үйреншікті құбылыс ретінде қабылданатындығынан көзге түсе бермейді. Мұндай көптеген символдық құбылыстардың мағынасы көмескіленіп тұрады да, біз оларды арнайы зерттегенде ғана, белгілі бір контекстер арқылы ғана анықтай аламыз. Мысалы; М. Әуезовтың *"Абай жолы"* романында *"қара"* атауына байланысты бір көріністі автор былайша суреттепті.

"Байдалы өлік үстіне тіккен ақ үйдің оң жақ белдеуіне өз қолыменен әкеп қара тікті. Бұл жұмыс өліктің артын күтудің үлкен бір серті еді". "Қара" дегені — ұзын найзаның басына тігілген ту", – деп көрсетеді [6.197].

Бұл — өлім қазаға байланысты аза тұту дәстүрінің бір-ақ көрінісі. Ол дәстүрдің қазақ өмір-тіршілігінде ондаған түрі кездеседі. Оларды біз сол М. Әуезов романының өзінен де таба аламыз. Мәселен, өлген адамның *"атын тұлдау"* рәсімі бойынша ертедегі қазақтар аттың жал-құйрығын күзеп, ел көшкенде оны ерттеп, тоқымын қайыра тартып, үстін *қара* жабумен жабулап, жетекке бос алып жүрген. *"Тұлданған ат"* марқұмның жылдық асында міндетті түрде құрбандыққа шалынатын болған. Бұл салтты қазақтар *"қараны жығу"* деп атаған. Ал, бір жылдан бері марқұм үйінің белдеуінде тігулі тұрған *қара туды*, ритуалдық мерзімі өткеннен кейін, табанға салып сындыру әдеті болған. Мұны *"Қараны сындыру"* деп атаған.

Өлім-жітімге байланысты *"қара"* түс атауына қатысты бұдан басқа да қолданыстар аз емес. Мысалы, *"қара"* атауынан туындаған *"қараша"* сөзінің ауыспалы мағыналарының бірі — *"өліктің артын күтіп, аза тұтушы адам"*. Бұл мағынасында кездесетін *"қараша"* туралы Е. Жанпейісов еңбегінде де айтылады. [28.52-60]. *"Өлген адамға аза тұтып, артын күтіп, оған құрмет көрсетуші тілеулес адам"* мағынасын білдіретін *қараша* тек қазақ тіліне ғана тән емес, сонымен қатар ол басқа түркі тілдерінде де, мәселен, қырғыз тілінде, кездеседі. Мысалы: *"Манас"* жырында:

Менің көзім өткен соң, жұртым,
Кешенімнің басына тай, түйені сойдырып,
Тоқымды қайыра байлатып,
Құнаннан бәйге қыла гөр,

Уа жұртым, *қарашы* болып тұра гөр!... — түрінде кездеседі (Көкетаидың ертегісі: *"Манас"* жырының Шоқан Уәлиханов жазып алған бөлігі. Оны қырғызшадан қазақшаға аударған Әлкей Марғұлан. Алматы, 1973.6-б. Е. Жанпейісов еңбегі бойынша келтіріліп отыр).

Этнолингвистикалық зерттеудің көбірек көңіл бөлінуге тиісті бір нысаны осылар болса керек.

Осы тарауда көтерілген мәселелерді жинақтап, қорыта келгенде былайша түйіндеуге болады:

1. Зерттеліп отырған "ақ", "қара" түр-түс атауларын этнолингвистикалық тұрғыдан қарастыру деген сөз — олардың тіл болмысына етене сіңген, тіл қолданысында реалды орны бар және шеңбері кең өзіндік те байырғы фактор екенін анықтау болып саналады.

2. Зерттеу нысанын тілдің көне де байырғы құбылысы ретінде тану — олардың ("ақ" және "қара" түс атауларының) көбіне-көп тұрақты және тұрақтану үстіндегі күрделену, яғни фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерге айналу процесін танып-білу деген сөз.

3. Тарауда қазақ тіліндегі жүздеген, тіпті мындаған осындай тұрақты тіркестердің ішінен "ақ", "қара" атаулары қатысқан бірқатар фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, жұмбақтар т.б. талдап-таратылды.

4. "Ақ" және "қара" атаулары сөзжасам процесіне араласып, өзара тектес, ұқсас, бір-біріне жақын ұғым-түсініктерді ара-жігін ажыратып, мағыналық дифференциациялау функциясын да атқарады.

5. Қазақ тіліндегі "ақ" және "қара" атаулары мен солардан туындаған тұрақты тіркестердің басқа тілдерге (мәселен, орыс тіліне) аударылу мүмкіншіліктері мен тәсілдерін қарастыру да ғылыми-практикалық мәні бар мәселе екендігі айқындалды.

6. "Ақ" және "қара" атауларының жеке басына тән (оппозициялық) ерекшеліктер мен авторлардың қолданысындағы өзіндік ерекшеліктерін көрсету мәселесі қаралды.

1. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З. Өмірбеков Б. Сырға толы түр мен түс. - Алматы, 1986. - 96 б.

2. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З. Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. - Алматы, 1992. - 160 б.

3. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. // Тюркологический сборник. М., 1975. - 149 с.

4. Кононов А.Н. О семантике слов "кара" и "ак" в тюркской географической терминологии. // Изв. АН Тадж. ССР, отд. общ. наук, вып. V, 1954. - 83 с.

5. Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима "кыргыз" // Советская этнография. - 1964. №2. - 93 с.

6. Лауде – Циртаутас – Jaude – Cirtautas. Der Gebrauch der farbbezeichnungen in den Turkdialekten. Wiesbaden. 1961. p. 46.

7. Қайдар Ә. Қазақ этнолингвистикасы. // Қазақ тілінің өзекті мәселелері. - Алматы, 1998. 8-29 бб.

8. Сарсенбаев Р. Лексика-стилистические особенности казахских пословиц и поговорок: Автореферат дисс...кфн. - Алма-Ата, 1961. 15 с.

Резюме

Стиль применения цветообозначений «ак» (белый), «кара» (черный) в казахском языке и его природные символы.

Summary

Style application of colours *white and black* and its nature symbols in kazakh language.

АҒЫЛШЫН МӘДЕНИЕТІНДЕГІ “WHITE” (АҚ) ТҮСТІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ СИПАТЫ

Айтқазы Сажидә -

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университетінің докторанты

Ағылшындар ақ түсті салауатты да, кіршіксіз таза түс деп қарайды. “White” (ақ) түс ағылшын мәдениетінде адалдықтың, пәктіктің, мейрімділікпен бейкүнәліктің, үміттің, қуаныштың, бақыттың символы. Яғни, ағылшындарда “White” (ақ) түс құдай, періште және ізгілікпен байланысты. Бұл жағынан ағылшын, қазақ тілдерінде ортақ символдық мәнге ие. Мысалы, Американың әйгілі жазушысы R. Waldo Emerson ның: “The grey past, the white future” (Сүреңсіз күндер, үмітті болашақ) деген сөзінен де “white” (ақ) түстің символдық мәні бейнеленеді. Інжілдегі әңгімелерде, періштелердің аппақ қос қанаты мен бастарындағы қалықтаған аппақ күміс түсті сақиналары суреттеледі. “White” (ақ) түс пәктіктің символы болғандықтан, балалар ертегілеріндегі Ақ қар ханыша (Snow White) сұлу да сымбатты, зерек те ақ ниетті ару бейнеде суреттеледі. Ал ағылшын әдебиет, көркем-өнерінде періштелер үнемі аппақ киім киіп суреттеледі. Інжілде ақбоз ат адалдықтың символы бейнесінде истос-христоспен бірлікте адалдық үшін күрес жүргізеді деп суреттеледі [1]. Әрине, әр халықтың дүние танымында, символдық жүйесінде ақ **тазалық пен пәктікті** білдіреді. Біз ағылшын тіліндегі ақ сөзі қатысқан келесі сөз тіркестерінен ақ символының мағынасын ашар тілдік бейнелерді айқын көре аламыз.

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс пәктіктің, кіршіксіздіктің символы. Ағылшын тілінде: “lily white” (сөзбе-сөз: ләйлі гүліндей ақ) “аппақ, кіршіксіз, пәк” мағынасын білдірсе, “white rose of innocence/virginity” деп “кіршіксіз, пәк” мағынасын білдіреді. “white lie” (сөзбе-сөз: ақ өтірік) деп біреудің көңілін ауыртпау мақсатымен айтылатын өтірікті айтады. Ағылшын тіліндегі: “white magic” (сөзбе-сөз ауд: ақ дұғалау, ұшықтау) “ұшықтау”, “white witch” (сөзбе-сөз ауд: ақ бақсы әйел) “бақсы әйел, құшынаш әйел” деген мағынасында. “white room” (ақ түсті үй) “ең таза үй”;

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс адал, ақ көңілдік символы. Ағылшын тілінде: “күнәсіз пәк” дегенді, “whiter than white” (сөзбе-сөз: ақтан да аппақ) дейді, яғни қазақ тілінде “судан тұнық, сүттен аппақ”, қытай тілінде: “清白无辜” qing bai wu gu деген фразға баламалас келеді. Ағылшын тілінде: “адал, кіршіксіз, пәк” дегенді “white hands” (сөзбе-сөз: ақ қол) десе, “white-handed” тіркесі “күнәсіз, адал” мағынасында, яғни “red-handed” (сөзбе-сөз: қызыл қол) “қанды қол” тіркесімен өзара антонимдік қатар құрайды. “white soul” (сөзбе-сөз: ақ жүрек) “адал, ақ көңіл” мағынасында, сондай-ақ, “white spirit” (сөзбе-сөз: ақ көңіл) деп “адал, ізгі ниетті” жанды айтады. Ал ағылшын тіліндегі: “white man” (сөзбе-сөз: ақ адам) “адал, сенімді, тәрбиелі адам” деген мағынада. “white sheep” (сөзбе-сөз: ақ қой) “бұзақылардың тобындағы ізгі ниетті адамды” білдіреді. “make one’s name white again” (сөзбе-сөз: біреудің атын қайта ағарту) “жаман атын жуып-шайю, есе қайтару” мағынасын білдіреді.

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс қуаныш-шаттықтың символы. Ағылшындар ақ түсті ерекше құрметтеп, ардақтайды. Ағылшындарда “white” (ақ) түс қуаныштың, шаттықтың, пәктіктің нышаны. “Christmas” еуропалықтардың ең салтанатты мерекесі, ағылшындар “A white Christmas” деп ақша қарлы, әрі қуаныш, шаттығы мол “Christmas” мерекесін айтады. Ағылшындар әдетте дәстүрлі үйлену тойын “white-runner”, “white wedding” деп атайды. Ағылшындардың үйлену салтында қалыңдық дәстүр бойынша ақ түсті той көйлек киеді (“full white dress”, “white wedding veil”), бұл пәктіктің, кіршіксіздіктің, айнымас адал махаббаттың символы. Ағылшын тілінде: “white day” (сөзбе-сөз: ақ күн) “бақытты күн” мағынасында, яғни “days marked with a white stone” (сөзбе-сөз: ақ бор мен белгіленген күндер) “бақытты күндер” дегенді білдіреді. Бұл тіркес ертедегі Римдіктердің күнтізбедегі қуанышты, бақытты күндерді ақ бормен белгілеуіне байланысты айтылса, ал бақытсыз күндерді қара көмірмен белгілеген. Бір адамның өміріндегі бақытты күндерді “one of the white days of sb’s life” (сөзбе-сөз: біреудің өміріндегі ақ күндер) деп, “бақытты шақ” дегенді “white moments of life” деп айтады.

Ағылшындарда “white” (ақ) түс үмітті болашақтың символы. “white future” (сөзбе-сөз: ақ болашақ) “нұрлы болашақ”; “white hope” (сөзбе-сөз: ақ арман) “үлкен үміт арту”;

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс “жозары дәрежелі билік орнының, құқықтың” символы. Мысалы, “Ұлы Британия үкіметін” “Whitehall” (Ақ сарай); Америка үкімет сарайы “the White house” (сөзбе-сөз: Ақ үй) “Ақ сарай”, “White House Office”; “white book” немесе “white paper” (сөзбе-сөз: ақ қағаз, ақ кітап) “үкіметтің саяси құқық қағазы” мағынасында.

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс “дәл, тура, заңды” мағынасын білдіреді. Ағылшын тілінде: “hit the white” (сөзбе-сөз: ақты соққылау) “нысанға дәл тигізу”, яғни “дәл, тура” мағынасында. Бұл тіркес, нысананы көздеп садақ ату жаттығуына байланысты қалыптасқан, себебі нысананың дәл

ортасы ақ дөңгелек арқылы белгіленген. **“a white market”** (сөзбе-сөз: ақ сауда) “заңды сауда” мағынасында.

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс “адамның өң-түсін, психикалық қалып-күйін білдіреді”. “white about” (around the gills) – “өңі қашу, өңі бозару”; **“white as a sheet / ashes”** – “өңі ақ қағаздай бозару”; “white as chalk” – “өңі боп-боз, өңі қуарыңқы”; “white as death” – “аппақ аруақтай”, “аппақ құдай болу”; “whiter shade of pale” (сөзбе-сөз: күн нұрын көрмей бозару) “аппақ құдай” “white as snow” – “аппақ қардай”; “as white as milk” – “сүттей аппақ”; “as white as wool” – “ақ матадай”; “in white terror” – “қорыққаныннан көгеру”.

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс “кереметтілік” символы. “white crow” (сөзбе-сөз: ақ қарға) “өте сирек кездесетін бағалы зат”;

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс “ой еңбегімен шұғылданатын қызметкер” мағынасында. “white-collar workers” (сөзбе-сөз: ақ жағалы қызметкер) “ой еңбегімен шұғылданатын адам”; “white-collar job” (сөзбе-сөз: ақ жағалы жұмыс) “ой еңбегі”; “white-collar slave” (дене еңбегімен шұғылданбайтын адам) “ақ жағалы қызметкер”;

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс “ақ нәсілді, тәрбиелі текті” мағынасын білдіреді. “white man” (сөзбе-сөз: ақ адам) “ақ нәсіл, текті, тәрбиелі адам”; “white man’s burden” – “ақ нәсілділердің борышы”; “white single male” – “ақ нәсілді бойдақ”;

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс “экономика саласына, өнімге” байланысты қолданылады. “white money” (сөзбе-сөз: ақ ақша) “күміс теңге, күміс ақша”; **“a white war”** (сөзбе-сөз: ақ соғыс) “қан төгілмейтін экономикалық соғыс”; **“white harvest”** (сөзбе-сөз: ақ жиын-терін) “соңғы күздегі жиын-терін”, бұл қырау құрсаған соңғы күздің таңғы даласындағы егістік өнімдерімен байланысты қалыптасқан. **“white goods”** (сөзбе-сөз: ақ товар) жеке сату бағасы қымбат, отбасына арналған электр жабдықтары; **“white sale”** (сөзбе-сөз: ақ сату, ақ өткізіу) “арзан бағамен сату”; **“the white way”** (сөзбе-сөз: ақ жол) “қала ішіндегі электр нұры жайнаған сауда районы”; “buy a white horse” (сөзбе-сөз: ақ боз ат сатып алу) “ақшаны ысрап ету, ақшаны көр жерге жұмсау”; “bleed sb dry/ white” (сөзбе-сөз: қанын ағызып ағарту) “байлығынан айрылу”;

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс “табиғат құбылыстарын” білдіреді. “white frost” – “ақ қырау”, қазақ тілінде: “ақ түтек боран”; “white squall” – “бұлтсыз дауыл” (ыстық белдеуде тосын пайда болатын дауыл);

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс “жанар зат, жанармайды” білдіреді. “white coal” (сөзбе-сөз: ақ көмір) “су күші электрі”; “white fuel” (сөзбе-сөз: ақ түсті жанар зат) “су күші”;

Ағылшын тілінде, “white” (ақ) түр-түс атауы құрамындағы басқа сөздермен бірігу арқылы керанау, жағымсыз мағынаны білдіреді.

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс “ерекше қымбат бағалы, пайдасыз, көп шығын талап ету мен әлекке салуды” білдіреді: “white elephant” (сөзбе-сөз: ақ піл) “масыл, әуре, әлек болу”;

“White elephant” Бұл тіркес Тайланд патшасының жек көрген уәзірлеріне ақ пілді сыйлыққа беру салтына байланысты келіп шыққан. Ақ піл Тайландта өте сирек кездесетін әрі бағалы жануар. Ақ пілді асыраудың өзі діңкені құртатын масыл сіпеттес. Өйткені ақ пілдің иесіне ешқандай пайдасының жоқтығын былай қойғанда, оның күнделікті азықтануының өзіне көп қаржы жұмсауына тура келеді. Сондықтан да әдеттегі адамдардың оны бағуға шамасы келе бермейді. Тайландта егер патша әлде бір уәзірін жаратпаса, ақ пілді оған сыйға береді екен. Өйткені патша әлгі уәзірдің ақ пілді бағамын деп жүріп діңкесінің әбден құритындығын біледі. Бұл тіркестің ауыспалы мағынасы: ‘өзіне көп күтім талап ететін адам’ дегенді білдіреді [5].

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс “жасық, жігерсіз, екі беткей, көлгір” мағынасында. “white feather” (сөзбе-сөз: ақ қауырсын) “жігерсіз, жасық”; “white liner” – “қорқақ, қоян жүрек, ‘жасқаншак”); “white flag” (сөзбе-сөз: ақ ту) “соғысты тоқтатуды талап еткенде немесе жеңіліп, бағынышты болғанда көрсететін ақ ту”; “whitell sepulcher” қаз: “көлгір сайқал” (інжіл).

“To show the white feather” (сөзбе-сөз: аудармасы: ақ қауырсынын көрсету) ‘қорку, батылсыздық көрсету’. Бұл тіркестің алғашқы мағынасы шабуылға шығатын тентек қораздардың құйрығында ақ қауырсындардың болуы, оның тексіз тұқым екендігін көрсететін негізде қалыптасқан. Бертін келе «қорку, жүрексіздену» деген мағынаны білдіреді. Қазақ халқында да осындай мағынаны беретін «қоян жүрек, зәре құты қалмау, зәресі зәр түбіне кету» сынды фразеологизмдер кездеседі.

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс “кедей” мағынасын білдіреді. “white trash” (сөзбе-сөз: ақ коқыс) немесе “poor white” (сөзбе-сөз: бейшара ақ) “ақ нәсілден шыққан кедей” мағынасын білдіреді.

Ағылшын мәдениетінде, “white” (ақ) түс “құл, басқалар жағынан суық жолға түсірілген әйелді” білдіреді. Мысалы: “white slave” “ақ нәсілден шыққан құл” “қысаумен суық жолға түскен әйел”; “white slaver”/“white slavery” – “суық жүріс пен саудаға түсірілген әйел”; “white-slave traffic” – “суық жүрісті қарым-қатынас” мағынасында.

Бұдан басқа, ағылшын тілінде: құстардың етін “white meat” (сөзбе-сөз: ақ ет) деп, “a fool’s head never whitens” (сөзбе-сөз: ақымақтың шашы мәңгі ағармайды) деу арқылы “ақымақтың шашы қартайса да ағармайды” деген мағынаны білдіреді;

Біз ағылшын тіліндегі ақ сөзі қатысқан осы сөз тіркестерінен ақ символының мағынасын ашар тілдік бейнелерді көре аламыз.

Бұл мақаламызда, ағылшын мәдениетіндегі “ақ” түстің символдық мәніне тіл және мәдениет тұрғысынан талдау жасалды. Сондай-ақ, ағылшын мәдениетіндегі “ақ” түстің ұлттық-мәдени табиғаты мен тілдік бейнесі айқындалды.

1. «英美民间故事与民俗» (“The Traditional Beliefs legends and Customs of the British and Americans”) Hao peng, China Nan hai баспасы. Hai kou, 2004ж. -122.б.

2. 英汉词语文化语义对比研究 / 杨元刚著. — 武汉: 武汉大学出版社, 2008.8

3. Concise English-Chinese Idioms Dictionary (简明英汉成语大词典). 青岛出版社. 青岛. 2006.

4. «Oxford Idioms Dictionary» 外语教学与研究出版社. 北京. 2005.

5. «英语成语背后的故事» (Behind the English Idioms) 陈文谦. 南海出版社

Нан Хай баспасы. Хай Коу. 2005.

Резюме

Эта статья описывает символическое значение белого цвета в английской культуре. Белый цвет, который актуален в английской традиционной культуре, подробно описан автором с точки зрения культуры и языка.

Summary

This article discusses the symbolic meanings about the white color in English culture. The symbolic of white colour that is especially significant in English traditional culture has been thoroughly described from the language and cultural standpoints.

ТІЛДЕГІ ЭПИТЕТТЕРДІҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК ТАБИҒАТЫ

С.А.Жиринов -

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың доценті м.а., филология ғылымдарының кандидаты

Тілге поэтикалық пәрмен беретін, образды ажар кіргізетін көркемдеуіш құралдардың лингвистикалық, стилистикалық, эстетикалық, когнитивтік табиғатын лингвокогнитивтік аспектіде талдау арқылы тіл болмысының әр алуан қырын тануға болады.

Этнос тіліне тән тілдік көркемдеуіш құралдар мен олардың когнитивтік семантика-стилистикалық жақтары бүтіндей лингвокогнитивтік талдауға түскен жоқ. Ұлт тілінің сөз байлығы мен құдіретін көрсететін тілдік көркемдеуіш құралдар көбіне-көп көркем әдебиет жанры мен өзге коммуникациялық қатынастарда (шешендік өнер, айтыс өнері, т.б.) жиі қолданылады. Қазақ тіліндегі тілдік құралдардың қолданылу өрісін көрсету, сөзге образды ажар беретін бірліктердің (эпитет) лингвокогнитивтік ерекшелігін көрсете отырып, олардың көркем-танымдық қызметін саралау, соның негізінде этнос тілінің көркем-танымдық ерекшеліктерін көрсетуге болады. Ұлт тілі арқылы бедерленген дүниенің көркем бейнесінің өзіндік ерекшелігін анықтау үшін, тілдегі эпитеттерді лингвокогнитивтік аспектіде талдауда ұлттық тіл мен ұлттық дүниетанымға қатысты қолданыс ерекшеліктері байқалды.

Этнос тілінің табиғатына тән ерекшеліктер тілдік құралдардың қолданысы мен троп түрлерінің когнитивтік стильдік қызметтерінен анық көрінеді. Ұлт тіліндегі көркемдеуіш құралдардың қолданылуы әркелкі болады. Солардың ішіндегі эпитеттердің тілдік тұлға тіліндегі қолданысы, біріншіден, өзі сөз етіп отырған зат пен құбылыстың суретті бейнесін, өзіндік ерекшелігін нақты, дәл көрсетуге қызмет етеді; екіншіден, зат пен құбылыстың психологиялық жай-күйін көрсетуге ат салысады; үшіншіден, эпитеттер тілдік тұлғаның дүниетанымдық әлемінің тілдегі ерекшелігін көрсетеді. Жалпы тілдегі эпитеттер құрылымдық жағынан сын есімнен, кейде зат есімнен және есімше, көсемше етістіктер арқылы затты анықтайтын сөздер арқылы жасалатындығы белгілі.

Тілдегі эпитеттерге қатысты зерттеулер көбінесе әдебиеттану ғылымына қатысты теориялық және жекелеген көркем шығармаларды талдауларда көптеп кездеседі. Эпитеттерді әдеби талдауға қатысты қарастырғанда теңеулермен өзара бірлікте алынады. Мұнда негізінен эпитеттер мен теңеулердің сыртқы формасы жағынан бір-біріне жақын келетіндігімен сабақтастыруға болады.

Эпитеттердің теориялық негізіне қатысты мәселелер әдебиеттану ғылымында біршама қарастырылған. Филологиялық кеңістікте эпитеттердің теориялық негізі мен көркемдікке қатысы туралы мәселелерді А.А.Потебня, А.Н.Веселовский, М.Э.Снегиров, А.Байтұрсынұлы, С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Т.Сыдықов, Е.Ысмайылов, Ә.Қоңыратбаев, З.Ахметов, О.А.Нұрмағанбетов, З.Қабдолов, Ш.Ыбыраев, М.Базарбаев, Б.Манасбаев, М.Белбаева, Т.Қоңыров, Р.Сыздықова және т.б. көптеген зерттеушілердің еңбектерінде айтылған. Аталған зерттеушілердің еңбектерінде эпитеттердің ойды көркем түрде жеткізудегі поэтикалық мазмұнына басымдық берілген. Тілдегі эпитеттердің поэтикалық сипатынан бөлек сөзбен сурет салуға дүниенің көркем тілдік бейнесін жасауға субъектінің ой-санасы мен таным әрекеттері тікелей қатыстылығына зер салу арқылы эпитеттердің бойындағы танымдық қатпарларымен танысуға болады.

Тілдегі эпитеттердің табиғатына зер сала отырып, белгілі бір зат пен құбылыстың этнос дүниетанымына тән тілдік көркем болмысын көрсетуге болады. Эпитеттердің қолданысынан этностың дүниеге деген көзқарасының қандай деңгейде болатындығын байқауға болады. Себебі, халықтың қандайда бір зат пен құбылысты танудағы әрекеттері бейнелі сөздермен өрнектеледі. Эпитеттер тілдік қолданыста зат пен құбылыстың болмысын сөз арқылы жасауда айрықша қызмет етіп, нысанаға ілінген бірліктің табиғатын тереңдей, мейлінше ашуға байланысты қолданылады. Жалпы эпитет – қоршаған ортадағы зат пен құбылыстың ерекше белгісін көрсететін суретті сөз. Тілдегі эпитеттерсіз айтар ойыңды анықтау, суреттеп отырған заттың сапалық белгісін нақтылай түсу қиын. Эпитеттердің белсенді қолданысы ақын-жазушылар тілінде басымырақ кездеседі. Бұған қатысты профессор Е.Жанпейісов: «Жазушы тілдегі бейнелеу құралдарын әр алуан көркемдік бояу бере пайдаланады. Бұл орайда ауызекі сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздер де, мақал-мәтелдер де, эпитет пен теңеулер де, тілдің басқа да барлық бейнелеу құралдары шығарманың жалпы идеялық, тақырыптық арқауына лайық жаңа бір мағыналық астар алып, стильдік функциясы арта түседі» [1,17], - деген пікір айтады.

Тілдегі көркемдеуіш құралдардың прагматикалық бояуы қанық компоненттерге коннотаттық мағынасына мың қатпарлы сөздердің қолданысын көрсетуде троптың түрлері қатысады. Аталған лексикалық бірліктер субъектінің санасындағы айтылмақ ойға сай көркем бейне тудырып, тілдік тұлғаның дүниеге көзқарасын, дүниетанымын, эстетикалық талғамы мен сөз жұмсау шеберлігін көрсетеді.

Тілдегі эпитеттердің теориялық негізіне қатысты А.А.Потебня: «Өлеңдегі эпитет – тек бағалаудың ғана құралы емес. Ол бүкіл тексттің бойымен өтетін байланыстарда көрінеді. Оны зерттеу өлеңнің поэзиялық жүйесінің мәнін, оның әр түрлі сатылардағы шындыққа қатынасын міндетті түрде зерттеуге алып келеді» [2, 115 б.], - деп көрсетсе, қазақ руханиятының көсемі А.Байтұрсынұлы: «Бір нәрсені көптен айырып, көзге көбірек түсерлік етіп айтқымыз келгенде ол нәрсенің атына айқын көрсеткендей сөз қосып айтамыз. Мәселен, Атымтай Жомарт, Жиренше шешен, Қаз дауысты Қазыбек деу айқындау мақсатпен айтқаннан шыққан... Сондықтан айқындаудың бұл түрі тек айқындау ғана болады... Мұнан басқа көркейту мақсатпен айқындау бар. Мәселен, «қызыл тіл», «ақ сұңқар», «шалқар көл» дегенде, «қызыл», «ақ», «шалқар» деген сөздерді көбінесе көркейту үшін айтып жұмсаймыз. Сондықтан айқындаудың бұл түрі көркейту деп айтылады» [3, 184 б.], – дей келе, эпитеттерді қызметіне қарай оны айқындау және көркейту деп екіге ажыратып көрсетеді.

Жалпы эпитеттерге қатысты зерттеулерде берілген анықтамалар бір-біріне жақын болып келеді. Мәселен, белгілі ғалым З.Қабдолов: «Эпитет дегеніміз – заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз» [4, 219 б.], - деп түсіндірсе, академик Р.Сыздық: «Эпитет – адамның, заттың, құбылыстың бір белгісін: сырын, сипатын, қасиетін атап көрсететін сөз, бірақ осы қызметте келетін жай анықтауыш сөзден эпитеттің айырмасы бар. Жай анықтауыш заттың, құбылыстың, адамның өзіне тән қалыпты сынын (белгісін, қасиетін, түрін, түсін т.б.) білдірсе, эпитет өзі атайтын белгіні бейнелеп (образдап) көрсетеді» – дей келе [5, 418 б.], тілдегі теңеулердің тұрақты немесе тавтологиялық, тұрақсыз және метафоралық, синкреттік деп аталатын түрлері бар екендігін айтады.

Жалпы тілдегі эпитеттер көркем әдебиет жанры мен көркем мәтінде жиі қолданылатын, суретті сөз тудырушы коммуникативті-прагматикалық қызметі ерекше, белгілі бір зат пен құбылыстың сын-сипатын білдіруде адам ойының образдылығы мен тілінің поэтикалық көркемдігін көрсететін тілтанымдық бірлік. Эпитеттер тілдік қолданысқа түскенде тілдік тұлғаның дүниетанымдық әлемін, эстетикалық шеңберін, қандайда бір қоршаған ортадағы зат пен құбылысқа деген танымдық түсінігі мен когнитивтік стилін көрсететін тілдік құбылыс.

Көркем мәтінде кездесетін эпитеттер жеке авторлық және жалпы халықтық тұрақты эпитеттер, сондай-ақ синкреттік, метафоралық, метонимиялық эпитеттер болып коммуникативті-прагматикалық қолданысқа түседі. Солардың ішіндегі жеке авторлық эпитеттер тілдік тұлғаның образды ойынан туған өзінің дүниетанымдық әлемімен сабақтас, идостиліне тән қолданыс болса, жалпы халықтық тұрақты эпитеттер этнос тілінде заманалар бойы қолданылып келе жатқан белгілі бір зат пен құбылысты суреттеуге қатысты туған, поэтикалық құрал ретінде танылады. Эпитеттердің аталған түрлерінің қайсысын алсақта олар – суретті сөз жасаушы, мәтіннің мәнерлілігі мен көркемдік бояуын арттыру, тыңдарманның эстетикалық сезімін әсер ету мақсатында қолданылатын образды айшықты компонент. Тілдегі эпитеттер этностың рухани мұрасы, қазыналы сөздік қоры мен этносқа тән ұлттық дүниетанымды көрсететін, ғаламның тілдік көркем бейнесін жасауға ат салысатын лингвокогнитивтік бірліктер болып табылады. Сонымен қатар тілдегі эпитеттер этностың дүниетанымдық әлемі мен этно-мәдени дәстүріне тән ақпараттарды жинақтауда, сақтауда, таратуда ерекше қызмет атқарады. Себебі этнос тілінің жасалуына сол халықтың дүниетанымды мен танымдық әлеміндегі ақпараттар жиынтығы әсер етеді. Демек, қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды тіл арқылы таңбалауда әр этностың сол зат пен құбылысқа қатысты түсінігі әр келкі болып келеді.

Тілдегі эпитеттер көбінесе көркем мәтінде жиі қолданылатындықтан, көптеген зерттеушілер эпитеттерді стилистикалық аспектіде қарастырады. Сондай зерттеулердің бірінде, «эпитет – стилистикалық категория. Грамматикалық тұрғыдан қарағанда эпитет те анықтауыш екені талассыз. Ал стилистикалық тұрғыдан қарағанда анықтауыштардың барлығы бірдей эпитет бола алмайды. Эпитет жайлы ғалымдардың пікірлерінен түйгеніміз: эпитет – көркемдік жүк аркалап, айрықша суреттілік, бейнелілік қасиеті болады. Көркем бейне жасау талабынан және мәтіндегі басқа сөздермен семантикалық жақтан әсерлесуінің нәтижесінде лексикалық мағына құрамы күрделеніп, экспрессивтік-эмоционалдық, бағалауыштық бөліктері есебінен қосымша астарлы мағыналарға ие болып тұрады» деген баға беріледі [6, 20 б.]. Эпитеттер сөз мағынасының ойнақылығына, айқындығына, нақтылығына, көркемдігіне тікелей қатысты болып келеді. Эпитеттің семантикалық астарындағы аталған ерекшеліктердің туындауына адамның ойлау жүйесі мен танымдық әрекеттері түрткі болады.

С.Б.Қоянбекова: «Эпитет сөзге көрік береді, бұл оның логикалық анықтауыштардан басты айырмашылығы. Анықтауыштарды көркем және логикалық деп бөлу «декоративті» және «қажетті» сөздерді анықтауда ежелден белгілі. Эпитет – адамның, заттың, құбылыстың бір белгісін: сырын, сипатын, қасиетін атап көрсететін сөз. Осы қызметте келетін жай анықтауыш сөзден эпитеттің айырмасы өзі атайтын белгіні бейнелеп көрсетеді, өйткені бұл белгі сол заттың, адамның, құбылыстың табиғи, қалыпты

белгісі емес. Алғашқысы логиканың заңына бағынса, соңғысы паралогикалық ой туындысы болып табылады», - деген пікірінен, тілдегі эпитеттерді тек лингвистикалық категория емес, логикалықта категория бола алатындығын көруге болады [7, 173-174 б.].

Этностың ақиқат әлемді танып білуі, өзі өмір сүріп отырғын уақыт пен кеңістікке қатысты объективті және субъективті көзқарасы күнделікті тұрмыс-тіршілігі мен аялық біліміне, табиғи шаруашылығы мен кәсіби күн көрісіндегі тәжірибеге негізделеді. Қоршаған ортадағы қандай да болмасын белгілі бір зат пен құбылыстың болмысын тану, оның сыртқы бейнесі мен адам санасындағы бейнесін ажырата білу, оның әр түрлі табиғи болмысын тану, түйсіну, күнделікті тәжірибеде қолданудың нәтижесінде жүзеге асады. Танымдық талқыға түскен заттар мен құбылыстар өзіндік ерекшелігі мен пішініне, адам санасында бейнеленген бейнесіне қарай белгілі бір эпитеттік атауға ие болады.

Жалпы тілдегі эпитеттер – ұлттық және әлемдік сөз өнерінің поэтикалық қуатын өз бойына жинақтаған әрі оларды бойына сіңіріп, тілдік тұлғаның идиостилін көрсететін тілтанымдық элементтерге жатады. Эпитет қашанда адам ойының ұшқырлығымен үндестікте туады. Эпитет арқылы зат пен құбылыстың айшықтылығы ғана көрсетілмейді, онда тіпті тілдік тұлғаның біртұтас когнитивтік механизмі мен дара стиліде көрініс табады. Эпитет зат пен құбылысты тануға жолашар тірек көзі. Эпитетте тіл шұрайы мен танымдық тетіктер бірлесіп, терең мағыналы ойды астарлы түрде жеткізеді. Эпитеттің табиғи болмысында үлкен ойтанымдық элементтер жатады. Тілдегі эпитетсіз жай ғана баяндау адамзат танымына терең әсер етуі неғайбыл. Қазақ тіліндегі эпитеттер лингвокогнитивтік табиғатына қарай мың қатпарлы болып келеді. Эпитеттер танымдық ерекшелігіне қарай әр алуан адамның дүниені танудағы когнитивтік мүмкіншіліктерін жеткізудегі рөлі ерекше. Тілдегі бейнелі кейіпке енген эпитеттер сөздегі көркем поэтикалық бейнені жеткізуде, ал сыршыл-нәзік лирикалық эпитеттер сөздегі эмоция мен қатар таным талшықтарын жеткізуде таптырмас бірден бір танымдық құрал болып табылады. Эпитеттің аталған қасиеттері адамның когнитивтік, поэтикалық, экспрессивті-эмоционалды ішкі сезімдерін бейнелеуде жұмсалуды арқылы адам мен ғалам арасын бір біріне жақындатады.

Сонымен, тілдегі эпитеттер көркем мәтінді байытуда және адамның танымдық әлеуетінің ерекшелігін көрсетуде маңызы зор. Этностың дүниетанымдық ерекшелігін тануда тілдегі эпитеттердің орны ерекше. Тілдегі эпитеттердің поэтикалық қуаты мен танымдық астары ұрпақтан-ұрпаққа алмасып, күнделікті тұрмыста қазірге дейін кеңінен қолданылып келе жатқан тілтанымдық құбылыс.

1. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы, 1968.

2. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976.

3. Байтұрсынұлы А. Шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2003, I т.

4. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1983, II т.

5. Сыздық Р.С. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: Арыс, 2004. – 616 б.

6. Оразғалиева Л.М. Абайдың ақын шәкірттері тіліндегі жалғастық пен жаңа үрдістер: Фил. ғыл. канд. дис. автореф.: 10.02.02. -Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2007. -27 б.

7. Қоянбекова С.Б. Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының негіздері. Фил. ғыл. док... дис.: 10.02.02. -Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2008. -346 б.

Резюме

В статье в лингвокогнитивном аспекте рассматриваются познавательные-художественные особенности эпитетов. Излагается, что посредством эпитетов передается не только образность вещей и явлений, а так же целостный когнитивный механизм и индивидуальный стиль языковой личности.

Summary

In an article in lingvokognitivnom aspect are risen cognitive-art features of epithets. Sets out that by epithets is transmitted not only to imagery of things and events as well as holistic cognitive mechanism and the individual style of linguistic identity.

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЖӘНЕ АУДАРМА

Н.У.Сайбекова -

Абай атындағы ҚазҰПУ ағылшын тілі кафедрасының оқытушысы

Ел мен ел тоғысып жатқан қазіргі кезеңде аударманың алар орны ерекше. Мәдениаралық байланыс іске асу үшін де аударма процесі міндетті түрде ат салысады. Әсіресе, ел басы Н.Ә.Назарбаев алға қойып отырған еліміздің бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына қосылу мақсатын жүзеге асыру жолында аударманың арқалайтын жүгі ауыр.

Әлемнің әртүрлі елдерінің миллиондаған адамдары өздерінің ана тілінде Шекспирды, Байронды, Гетені, Пушкинды, Абайды, Әуезовты, Айтматовты және т.б. оқитындығы олардың идеялық-эстетикалық ой-өрісін кеңейтеді, тәрбие және білім беру ісінде орасан зор мағынасы болады. Әдебиеттің өзара әсері және өзара молаюы «адамдар арасындағы қарым-қатынас құралдарының ең басты маңыздысы және мәндісі» (Гете) болуы аударманың арқасында мүмкін болып табылады. Сонымен, «тіларалық және мәдениетаралық қарым-қатынаста аударманың міндеті басқа мәдениетте, басқа тілде және басқа коммуникативті ситуацияда түпнұсқа мәтінін сәйкес алмастыратын мәтінді құрастырудан ғана тұрмайды» [1].

Негізгі мәтін оқырман үшін басқа халықтардың өмірімен байланысқан жат болмыстың, жат мәдениеттің фрагменті болып көрінеді. Осы жерде түпнұсқа тіліндегі таратушылардың мәдени фонының және аударма тілінің сәйкессіздігімен байланысқан фондық айырмашылық туралы мәселе туындайды. Е.Верещагин мен В.Костомаров [2] фондық айырмашылықтарды ұлттық мәдениеттің, тарихтың, этнографияның, географиялық құбылыстармен және әлеуметтік бірлік ретінде тіл идеяларын қолданушы фактілерді бейнелеп көрсететін белгілі-бір тілдің лингвистикалық бірліктерінің қабілеттіліктерімен қамтамасыз етілген тіларалық және мәдениаралық дифференциация ретінде қарастырады. Бұдан аудармашының сәйкестік проблемасы тіл мен мәдениеттің аймағында болатындығы келіп шығады.

Өздерінің аударма теориясы бойынша концепциясында Вермеер мен Райс трансфер түсінігін (тасымал) қолданады және оны екіжақты процесс ретінде қарастырады. Тасымалдың екі тәсілі атап көрсетіледі: тіларалық және мәдениетаралық. Тіларалық тасымалдың нысаны негізгі мәтіннің тілдік деңгейдегі құрылымы, ал мәдениетаралық трансфер үшін шешуші фактор "жағдай" (ситуация) болып табылады. Жағдайға негізделіп отырып тасымал тілдік болмысқа өтеді. Атап айтқанда, тасымалда тіл мен мәдениет туралы білім талап етіледі, аудармашы тек қана тілдің делдалы (посредник) емес, мәдениет делдалы ретінде де қызмет атқарады. Мысал келтірер болсақ: «бауыр» сөзі орыс тілінде төмен рангке ие, ал қазақ, өзбек тілдерінде ол туыс қандастығын, махаббатты бейнелейтін жоғарғы стильге жатады: ол менің бауырым (он мой кровный братик). Оны көргенде бауырым елжіреп кетеді (сөзбе-сөз: при виде его печень моя растворяется. т.е. от любви к нему или к ней). Өзбек ақынында мынадай шумақтар бар: сөзбе-сөз: О долго ли будешь красотой ты ранить печень мне. Орыс тілді адам үшін бұл өрескел болып естіледі, сондықтан «печень» сөзін аудармада сердце немесе душа деген сықылды сөздермен алмастыру орынды болар еді. Немесе, өзбек тілінде попугай сөзі сүйікті қызына деген дәстүрлі қаратпа сөз болып табылады, ал орыс тілінде ол сөз сөз құмарлықты, ақымақтықты бейнелеу мағынасында қолданылады. Өзбек (сөзбе-сөз): Ты мой обожаемый попугай (орыс тілінде: соловей, ласточка). Мұндай әртүрлі сөз қолдану мен мәдени дәстүрлердің жүйелері мәдениаралық қарым-қатынаста түсінбеушіліктің себебі болып табылуы мүмкін. Міне, сондықтан, аудармашы Моунинның сөзі бойынша аудармашы «тек тіл білгірі емес, сонымен қоса көрнекті этнограф» болуы керек. Аудармада кез-келген мәтінде фразеологизмдер және соның ішінде ұлттық-мәдени компоненті бар фразеологизмдер зор қиындық туғызады. Олардың қиын құрылымдары мен өзіне тән семантикасы аударма кезінде белгілі қиындықтарға себепші болады, сондықтан аудармашы алдында шығарма немесе аударылатын тілде дәл бейнені қайта жасау ұқсастығын (аналогия) іздеу міндеті тұрады.

«Аударма аймағында көптеген мәселелер бейнелеуші құралдарды аудармашы арқылы қолданылған зерттеу жолымен анықталады, соның арқасында түпнұсқа мен аударманың толық мағыналық және эмоционалдық сәйкестігіне қол жеткізуге болатындығын» атап айтуға болады. Тілдік айырмашылықтар автор қолданған тәсілдерді жиі қолдануға жол бермейді, «сонымен түпнұсқаның ішкі және сыртқы құрылымын зерттеп, сосын ана тілінің материалын қолдану қажет» [3].

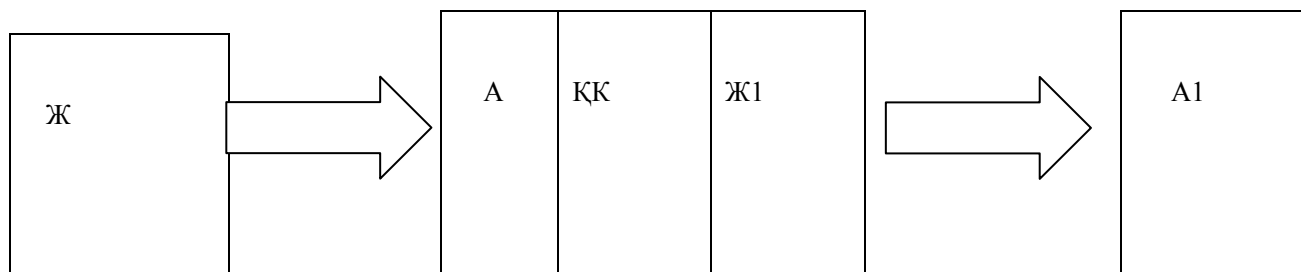
Дәстүрлі сөз тіркестерінің бұзылуы, сонымен қоса сәйкес келетін жағдайларға тән емес сөздердің қолданылуы маңызды стилистикалық өзгерістерге апарып соғады және аударма мәтініне

жасандылық береді. Бұл жағдай "эртүрлі тілдердің тасымалдаушылары фактілер мен құбылыстарды түрліше қабылдайды, сондықтан бұл құбылыстар олардың тілінде түрліше көрсетіледі және қалыптасады". Басқаша сөзбен айтқанда, сапалы аударма негізгі тілде бейнеленген түсініктер мен құбылыстар мағынасының эквивалентін сақтауды ғана қамтамасыз ету ғана емес, сонымен қоса Р.Лурьенің [4] сөзі бойынша "мәдениет эквивалентін іздеуі" де қажет. Бұл байланыста маңызды болып аудармашының тек саяси жүйені, экономиканы, ғылымды, негізгі және аударылатын тілдердегі елдердің мәдениетін жақсы білуі ғана емес, сонымен қоса олардың өмірінің реалийін де жақсы білу болып саналады. Мысалы, қазақшада "киіз үй, кесе" атты түсінік беретін "юрта, пиала" орыс сөздерін аудару кезінде аталған сөздердің этимологиясына сілтеме бере отырып, түсініктеме беру керек, сонымен қатар елдің аймағына байланысты шайды пиалаға құюдың эртүрлі дәстүрлері бар екендігіне мағлұмат беруі керек [5].

Аударма мәні, Г.Иегердың [6] пікірі бойынша, қайта кодтау кезінде бірінші мәтіннің коммуникативті құндылығын сақтай отырып және солай ете отырып бірінші және екінші мәтіннің коммуникативті эквиваленттілігін қамтамасыз ете отырып, толық шамада эртүрлі тілдік серіктестермен арадағы коммуникацияны қолдаудан тұрады. Осыған орай, коммуникативті-эквивалентті мәтіндер мына жағдайда болғанда ғана, идеалды билингв (тең деңгейде La және Lb тілін меңгерген) идеалды адресатпен (А және В тілдерін тең деңгейде меңгерген адресатпен) қатынас кезінде еркін таңдау тұрады-ол тең шамада La немесе Lb тіліндегі мәтінді қолданады, өйткені екі мәтін де коммуникативті эффект тудырады. Бұл коммуникация түрі келесі үлгіде жүзеге асырылады:

- серіктес А және серіктес В La тілінде қатынасады;
- серіктес А -La тілін, ал серіктес В- Lb тілін қолданады, сондықтан олардың әрқайсысы басқаның тілін рецептивті түрде меңгереді;
- А және В бір-бірімен қатынаста олардың әрқайсысы өзінің ана тіліне қосымша білетін үшінші тілді қолданады;
- А және В ортақ тілі жоқ, сондықтан олардың арасындағы тікелей қатынастың болуы мүмкін емес, ол жанама түрде болуы қажет.

Аударма теоретиктерінің көзқарасы тұрғысынан аударма моделіне мысал келтірсек, өз кезінде белгілі маман О.Каденің [7] аударма теориясы аймағында осындай модельдердің бірін ұсынды.

Бұл аударма моделіне сәйкес аударма үш фазаға бөлінеді:

- Негізгі мәтінді (А) қабылдаушы болып атқаратын жіберуші (Ж) мен аудармашы арасындағы коммуникация;
- Қайта кодтаушы (ҚҚ) қызметін атқарушы аудармашы арқылы іске асырылған кодтың ауысуы;
- Соңғы мәтінді (Ж1) жіберуші және осы мәтінді алушы (А1) қызметін атқаратын аудармашы арасындағы коммуникация.

Бұл кестеде аударманың кейбір маңызды жақтарына коммуникативті акт ретінде назар аударылады. Аударма актісі шындығында да екі өзара байланысқан коммуникативті актіге-жіберуші мен аудармашы арасындағы коммуникацияға және аудармашы мен алушы арасындағы коммуникацияға ыдырайды. Осыған орай, аудармашы келешек коммуникативті процестің қатысушысы ретінде, алма-кезек біресе алушының рөлін, біресе жіберушінің рөлін атқарады және бұл рөлдердің алмасуы аударма процесіне маңызды ықпал көрсетеді. Алайда, бұл модельде белгілі кемістіктер де бар. Осы процесс мұнда вакуумде өткізіледі. Аударманың әлеуметтік мәдени және басқа экстралингвистикалық компоненттері жоқ. Коммуниканттар қолданатын сәйкес келетін мәтіндерді кодтап және қайта кодтайтын тек қана екі тілдік код бар.

Кез келген аударма көп немесе аз деңгейде мәдениеттің екі ортасы арасындағы қайшылықты бейнелейді. Бұл аудармашылық коммуникация шеңберіндегі қайшылықты

«аудармадағы кеңістікаралық фактор» терминімен белгілейміз. Аудармашының міндеті - кеңістікаралық факторды теңестіру. Аудармадағы кеңістікаралық айырмашылық жоғары болған сайын қабылдағыш бұл қатынасты түпнұсқа мәдениетіндегі басымдылық, мысалы, экзотизм деп қабылдайды. Мұндай қарым-қатынастар мәдениеттердің бір-бірінен едәуір мөлшерде географиялық, тарихи және әлеуметтік психологиялық тұрғыдан қашықтығында ғана туындамайды, сонымен қоса территориясы бір-біріне жақын орналасқан, бірақ дәстүр байланысы жоқ елдерде де пайда болуы мүмкін.

Аударма кезінде екі мәдени жүйенің қайшылық туатын орны коммуникативті деңгейде де, мәтін деңгейінде де болады. Оларды қайта кодтау кезінде екі мәдени жүйе арасындағы өзара қатынас нәтижесінде оның мәдени құрамында болушылық көзқарасы тұрғысынан екі жақтылық элементтері соңғы мәтінде болатын әдеби коммуникацияда шешуші қызмет болып саналады. Сөзсіз болатын қайшылықтың тууы мәдени тенденциялардың араласуын тудырады. Бұл яғни, мәтіннің стилистикалық құрылымы жайында білуге мүмкіндік беретін құбылысты біз екі мәтінді-түпнұсқа мәтін пен аударма мәтінді семиотикалық термин-«креолдау» деп белгілейміз.

Көркем аударма процесінде екі мәдениетте қайшылықтың тууы өзінің сонымен қатар екі әдебиет дәстүрінің әрекеттестігінде көрініс табады. Бұл әрекеттестік біресе түпнұсқаның әдеби дәстүрінің (мұндай жағдайларда аудармалар қабылдайтын ортаның аударма мәдениетінде жаңа әдеби дәстүр туғызады), біресе қабылдайтын ортаның аудармасының әдеби дәстүрінің басымдығымен мәтінді «креолдау» деп сипатталады. Қорытынды мәтін сонымен, екі құрылымның комбинациясы болып саналады. Аударма мәтіні тақырыптық және стилистикалық қатынаста ондағы екі мәдениеттің өзара қайта бірігуімен болатын қарым – қатынаспен сипатталады.

Көркем әдебиетте екі мәдени орта арасындағы қарым-қатынас мәселесімен Ю.М.Лотман [8] айналысты. Көркем мәтінде белгілі деңгейде сыртқы әлемге деген индивидуумның немесе ұжымның қайшы қарым-қатынастарын көрсететін негізгі оппозиция көрініс табады. Оппозиция: «біз» ↔ «олар» басқа әлемге деген белгілі ұжымның немесе индивидуумның онтологиялық қарым-қатынасын көрсетеді. Бұған, мысалы: «фольклорлау-урбанизация», «протестантизм-католицизм» және т.д. басқалар. «Біз» деген түсінікпен анықталатын мәдени орта мәтінде авторлық субъект пен оқырман әлемі болып табылады. «Біз» ↔ «олар», «өзімдікі» ↔ «басқаныкі» арасындағы бұл семиотикалық қайшылықтарды әсіресе, екі «мәдениеттің»-түпнұсқа «мәдениеті» мен аударма «мәдениеті» арасында кездесу өткізілетін аудармадан да байқауға болады. Бұл жағдайдың үш шекаралық позициясын типологиялық түрде ажыратуға болады:

- сыртқы ортаның немесе түпнұсқа мәтіннің «мәдениеті» (M1) белсенділігі ішкі ортаның немесе аударма мәтінінің «мәдениетінің» (M2) белсенділігіне қарағанда күштірек;
- ішкі ортаның аударма мәтінінің «мәдениетінің» (M2) белсенділігі түпнұсқа мәтініндегі «мәдениеттің» (M1) белсенділігіне қарағанда күштірек;
- аудармада түпнұсқа мәтін «мәдениеті» (M1) мен аударма «мәдениеті» (M2) аудармада ықпал жасай алады.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, аударманың мәдениетаралық қарым – қатынаста өте маңызды рөл атқаратындығын көруімізге болады. Аударма екі халықты жақындастыратын коммуникативті процесс, оның маңыздылығын ешкім де жоққа шығара алмайды. Аударманың арқасында халықтар арасындағы келісім шарттар, екі халықтың ортасында тұрған «көпір» іспеттес болып қазіргі таңда жүзеге асуда және алдағы уақытта да солай болып қала береді.

1. Швейцер А.Д. *Текст и перевод*. - М., 1988.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. *Лингвострановедческая теория слова*. - М., 1980.
3. Курманов М. *Некоторые вопросы перевода немецкой поэзии на казахский язык: Автореф. дисс. ... к.филол.н.* – Алматы, 2000.
4. R.Lourie and A.Mikhailov. "Why you'll never have fun in Russian". - *The New York Times Book Review*, 18 June 1989, p.38.
5. Р.А.Унайбаева. *Перевод в процессе взаимодействия языков и культур. Актуальные проблемы межкультурной коммуникации и перевода: Материалы международной научно-практической конференции.* - Алматы: КазГУМОиМЯ им.Абылай хана, 2001-334с. -Издательский центр ТОО "Айдана", 2001.
6. Jäger G. *Translation and translationslinguistic*. Halle (Saale), 1975
7. Kade O. *Kommunikationswissenschaftliche Probleme der Übersetzung // Grundfragen der Übersetzungswissenschaft: Beihefte zur Zeitschrift Fremdsprachen*. Leipzig, 1968.
8. Ю.М.Лотман. *О метаязыке типологических описаний культуры.* - В кн.: *Труды по знаковым системам. IV*. - Тарту, 1969. С.460-477.

Резюме

В статье рассматривается перевод в процессе взаимодействия языков и культур, приведя примеры в моделях.

Summary

In the article the interconnection of translation and culture is considered giving examples of modules.

М.ӘУЕЗОВТЫҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ КҮРДЕЛІ СИНТАКСИСТІК ТҰТАСТЫҚТАР

А.Т.Шошанбасова -

ғылым магистрі, Алматы облысы Қарасай ауданы Ушинский атындағы орта мектеп

Күрделі синтаксистік тұтастықтың синтаксистік тұлға бірлігі ретінде зерттелу тарихының тамыры тереңде жатыр.

Синтаксистің зерттейтін объектісі-тілдік құралдардың, тілдік бөлшектердің өзара байланыстылығы, сөйлеу бөлшектерінің грамматикалық құрылысы. Синтаксистің ең кіші зерттеу тұлғасы сөз және оның формасы болса, одан басқа негізгі тұлғарына сөз тіркесі, сөйлем, күрделі синтаксистік тұтастық жатады. Осыған байланысты синтаксис ғылымын бірнеше бөлімдерге бөлуге болады:

1. Сөз және оның формасының синтаксисі;
2. Сөз тіркесі синтаксисі;
3. Сөйлем синтаксисі;
4. Мәтін синтаксисі.

Мәтін синтаксисі тілдік жүйедегі жоғарғы саты. Біздің қарастырғалы отырған мәселеміз- мәтін синтаксисінің құрылымына енетін күрделі синтаксистік тұрастық.

Адам сөйлегенде жеке бір сөйлемді айтып қана қоймайды, оның өзі көбіне сөйлем тізбегі, сөйлемдер толқыны түрінде келеді. Ондай тізбектер құрамындағы сөйлемдердің мағыналық жағынан өзара жақындастықтарына, іліктестіктеріне қарай топ-топ болып келеді. Бұндай семантикалық тұтастықта, бірлікте тұратын дербес сөйлемдер жиынтығы күрделі синтаксистік тұтастық (КСТ) деп аталады.

КСТ-ты анықтауға алғашқылардың бірі болып белгілі орыс ғалымдары М.В. Ломоносов, Ф.И. Буслаев, А.А. Потебня, А.М. Пешковский қатысқан.

Ал, түркітануда бұл жөнінде ең алғаш татар ғалымы М.З. Закиев өз пікірін жазған. Ғалым «КСТ абзацтың бір бөлігі, тұтас абзац, тұтас бөлім, кейде тұтас бір туынды бола алады. Ол - сөйлеу тіліндегі жеке дара сөйлемдердің бірігуінен туады» деп анықтама береді /1/. Ал түркітанушы К.М. Абдуллаевтің айтуынша: «КСТ-жалпы грамматикалық және мағыналық белгілері бар диалектикалық бірліктерден тұратын екі немесе одан да көп сөйлемдердің біріккен тобы» /2/.

Ал, КСТ-тың қазақ тіл білімінде зерттелуіне келетін болсақ, бұл мәселеге алғаш көңіл бөлген ғалым Т.Қордабаев /3/. Ол өзінің 1964 жылы жарық көрген «Тарихи синтаксис мәселелері» атты монографиялық зерттеу еңбегінің «Поэзиялық шығарманың синтаксистік құрылымы» деген бөлімінде тоқталады. Профессор Р.Сыздықова «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» атты еңбегінде поэзиядағы күрделі синтаксистік тұтастықты анықтап берген. КСТ-өлеңде сөйлемдердің бір-бірімен органикалық түрде әлдеқайда тығыз байланыстылығына орай, поэзия тіліне, оның ішінде строфикалық өлеңдерге көбірек тән категория болып табылады. Мысалы, көбінесе әрбір шумақ бір-бір КСТ болады /4/.

Мәтін синтаксисін, оның ішінде КСТ мәселесін толық зерттеп оған анықтама берген ғалым Б.Шалабаев болды. Ол 1975 жылы «Қазақ филологиясы» атты жинақта жарық көрген мақаласында КСТ-қа анықтама бере отырып, оның мағыналық және құрылымдық белгілеріне тоқталады:

1. Ол мағыналық бірлікке ие, ой аяқталып келеді.
2. Біртұтас интонациялық ырғақтық бірлікке ие.
3. Оның құрылымы тұтастығы жағынан бірыңғай бірлік құрып тұрады /5/.

Ғалымдар М.Серғалиев пен Б.Мүсірепова «Күрделі синтаксистік тұтастық» атты оқу құралында «жеке сөйлемдерге қарағанда ойдың дамуын толық бере алатын, мағыналық және синтаксистік жағынан өзара тығыз байланыста болатын сөйлемдер тобы» деп анықтама береді /6/.

Күрделі синтаксистік тұтастықтың құрылымдық және мағыналық негізгі белгілеріне тоқталатын болсақ, КСТ-тың құрамына жай сөйлем де, құрмалас сөйлем де кіре алады. Ол жай сөйлемдер тобынан да, құрмалас сөйлемдер тобынан да, екеуінің бірігуінен де құрала береді.

КСТ-тың құрамында елеулі стилистикалық мән барын да ескеру керек. Белгілі бір мағына беретін синтаксистік тұтастықты көп компонентті бір ғана құрмалас сөйлеммен беруге болады.

Алайда, ондайда құрмалас сөйлемнің компоненттері шашыраңқы келіп, бас-аяғын тұтас қабылдау қиынға соғады. Ондай жағдайда әр жай сөйлемнің арасына тиісті пауза, интонация байқалады да, осындай құрылымға тән композициялық әуенді заңдылық сақталады. КСТ қанша бөліктен, сөйлемнен тұрса да, құрылымдық жағынан өз ішінен үш құрамдас бөлікке бөлінеді.

1. Бастапқы бөлік
2. Аралық бөлік.
3. Түйін (қорытынды).

Аталған бөліктердің өзіне тән синтаксистік, стилистикалық міндеттері бар. Бастама бөлікте әрдайым жалпы мәселе қозғалады. Ол екі-үш сөйлем болуы керек. Бұл бөлік бүкіл кст-тың негізгі дінгегі есебінде қызмет атқарады.

Аралық бөлікте сол бастапқыда сөз болған мәселені, оқиғаны нақтылау, дәлелдеу, түсіндіру, тіпті кей жағдайда ол оқиғаны басқа бір оқиғамен салыстыру арқылы ұқсастығын көрсету, қарсы қою сияқты пікірлер ұсынылады. Ал түйінде көп ретте аралық бөлікте айтылған мәселе қорытындыланады. Ол өте шағын, нақты тұжырымды, дәлелді болуы керек.

КСТ-тың бұлай құрылысы жағынан саралануы тұрақтылық емес. Бұл үшеуінің кейде біреуі болмауы мүмкін. Ол шартты нәрсе емес. Ондай ерекшелік сөйлеу мазмұнына, жазушының немесе сөйлеушінің стиліне байланысты болады. Мысалы, М.Әуезовтың «Абай жолы» романындағы КСТ-дың құрылымдық жағынан бөлінуінде байқалған бір ерекшелік бар: ол-бір бөліктің екі күрделі синтаксистік тұтастыққа ортақ болып келуі. Анығырақ айтқанда, бір күрделі синтаксистік тұтастықтың қорытынды бөлігінің екінші КСТ-тың бастама бөлігі болып келуі.

«Үлкендер тобына бір жақтан, әкеден төмен отырып, телміре қараған Абай болса, дәл осы тәрізденіп, барынша бой салып, қарап отырған ана шеттегі жас жігіт Жиренше.

Бұл Көтібақ ішінде Байсалдың жақын туысқаны Шоқаның баласы. Байсал әрдайым қасына ертіп жүреді. Әрі жігітті, әрі сөз ұғып, адам болар деген жасы. Ол әңгіме атаулыны көп біледі. Қызық қып айтады. Өзі күлдіргі. Абайды еркелетіп те қоятын кезі бар-ды. Қазіргі осы жиында Абайдың оңаша кездесуді іздейтін жалғыз ыңғайлы көрер адамы осы.

Бірақ оның шыны ма, я әдейі үлкендерге көз қыла ма, әйтеуір, қазір Құнанбай сөзінен басқа бар дүниені ұмытқан. Сонымен бірге Абайды да былай қоя тұрған сияқты.

Жиренше қабағын бір шытып, қозғалақтап қалды. Абай енді байқады, әкесі сөзін аяқтап келеді екен.»

Осы КСТ-та алғашқы абзац-бастама бөлік. Онда Жиренше отырысы арқылы аралық бөліктегі Жиренше бейнесінің бастамасын береді. Ал келесі екі абзац -аралық бөлік. Онда Жиреншеге толық сипаттама береді. Соңғы абзацта Жиреншенің қозғалғаны арқылы Абай назарын Құнанбайға аударып, КСТ-ты аяқтап тұр. Енді қарап көрейік:

«Жиренше қабағын бір шытып, қозғалақтап қалды. Абай енді байқады, әкесі сөзін аяқтап келеді екен.

- Қодар сұмның қылығы сырт елдің алдында менің бетіме салық болса, осы елге, өз келеңе келгенде, осы отырған бәрімізге салық. Мына отырған бәрімізге салық! - деп аз тоқтап, Сүйіндікке қадалып отырған жалғыз көзін енді төрдегі Байсалға аударды. Одан өзінің оң жағында отырған Бөжейге қадалды.

Бірақ Бөжей мен Байсал мызғыған жоқ. Өзге отырғанның барлығы сөздің салмағы мен түйінін өз арқаларынан сезгендей боп қозғалақтап, ырғалып қалысты.

- Ендеше, өлімнен ұят күшті. Ел көрмеген сұмдыққа, ел көрмеген жаза керек! - деп Құнанбай байлауын айтты. Қайта босар түрі жоқ. Тас түйін боп бекініп, түйініп алған көрінеді.

Отырғандар осы күйінде тынып қалды. Құнанбайдың бұлай беттен алғанда қайта оралар қайырымы жоқ, оны бәрі біледі» («Абай жолы», 16-бет).

Бұл КСТ-та алғашқы абзацта әке сөзінің аяқталуын сөз етіп, Құнанбайдың шешімін аралық бөлікте береді. Егер осы КСТ-та алғашқы абзацты алып тастасақ, бұл тізбек түсініксіз болар еді. Жоғарыда айтылған бір бөліктің екі КСТ-қа ортақ болу ерекшелігін осылай дәлелдеуге болады. Бұндай ерекшелік «Абай жолы» романында көптеп кездеседі.

КСТ құраушы сөйлемдер дедік. Жеке сөйлем мен КСТ арасында ұқсастықтар бар, бірақ айырмашылықтар үлкен. Құрмалас сөйлемнің компоненттерімен салыстырғанда, КСТ-тың құрамына кіретін сөйлемдер арасындағы байланыс әлсіздеу болады. Бұл дербес сөйлемдер мағыналық жағынан байланыса отырып бір-бірімен еркін бірігеді және КСТ беріп отырған тақырыптың мазмұны толық аяқталғанға дейін, ашылғанға дейін екінші сөйлем бірінші сөйлемде, үшінші екінші сөйлемде т.т. айтылған ойды жалғастырып, толықтырып отырады.

КСТ-ты кейбір ғалымдар абзац деп те атаған. Бірақ бұл екі бірлік арасында біршама айырмашылықтар барын көреміз. Абзацтың КСТ-тан айырмашылығы: абзац - мағыналық, құрылымдық бірлік емес, стилистикалық-композициалық бірлік. Бірнеше сөйлемнен құрылған абзацтар шекарасы жағынан КСТ-пен сәйкес келеді. Мұндай абзацтар стилистикалық дербес абзацтар деп аталады. Абзацтар бір сөйлемнен де, бірнеше КСТ-тан да тұруы мүмкін. Абзац пен КСТ-тың шекаралық жағынан сәйкес келуі ғылыми стиль мен ресімі құжаттар мен іс-қағаздары стиліне тән.

Ал көркем шығарма стилі мен баспасөз стилінде абзац пен КСТ-тың шекаралық жағынан сәйкес келуі міндетті емес. Аталған екі стилде кейде КСТ пен абзацтың сәйкес келуі де, абзацтың құрамында бірнеше КСТ-тың болуы немесе бір КСТ –тың ішінде бірнеше абзацтың боуы да кездеседі.

«Әлі күн шыққан жоқ, елең- алаң еді. Жиырма ауыл жүктерін артып жатқанда жым-жырт, үнсіз қимылдаса, енді түйелерін тұрғызып, жөнеліп бергенде жамыраған қозыдай неше алуан үнге басты. Біресе жүк артқан түйе бақырады. Енесінен адасқан бота боздайды. Әр ауылдың өш иттері бір -біріне арсылдасады. Айқай салып шапқылаған аттылар, жүкші жігіттер көрінеді. Бала жылайды, шешелер ұрысады. Қиқулап айқай салып, мал қайырған малшылар, жас- кәрілер үндері әлсін- әлсін келеді». / «Абай жолы» 48- бет. /

Міне, бұл тұтастықтың шекаралық деңгейі абзацпен сәйкес. Негізгі беріп тұрған мазмұны ауыл көші.

«Қызылшоқыдан Шыңғысқа қарай тартатын көш соқпақтың сол жағында, жағада жалғыз төбе бар еді. Құнанбай өз қосына Майбасар, Қамысбайды ертіп және өзінің Күнкеден туған үлкен баласы Құдайбердіні алын осы төбенің басына басқа аттылардан бұрын кеп шықты. Астында шұбалаң құйрық торы аты бар. Дом боп жарап алған есік пен төрдей ұзын торы ат көлденең тұр. Қос құлағын қамыстай шаншылатып, арттағы нөпірге «бассандаршы!» дегендей қарайды. Құнанбай да көш -көштің алдында кескестеп, бірдене айтатындай боп тұр».

Бұл күрделі тұтастықта екі мәселе қозғалып тұр. Бірі көш бағытталған төбе, ол төбеге Құнанбайдың шығуы болса, бірі Құнанбай мінген торы аттың бейнесі. Бұл екеуі де бір ғана абзацтың құрамында тұр.

Қай тілде болмасын барлық мәтінге лингвистикалық талдау жасағанда оның функциональдық типтеріне қарай талдаймыз. Ал КСТ-қа талдау жасасақ, біз алдымен функциональдық типтің үш түріне тоқталамыз:

1. Суреттеу типті КСТ
2. Әңгімелеу типті КСТ
3. Ойталқы типті КСТ.

Енді осы аталған түрлерге жалпы тоқталайық. Суреттеу түріндегі КСТ құбылыстың, оқиғаның кезеңін, мезгілін, заттың түр-сипатын суреттеуде қолданылады. Суреттеу типтегі КСТ-та берілетін заттың түріне, құрылысына қарай сипаттауда бұл типті өз ішінен бірнеше түрге бөлеміз. Мысалы: портретті, пейзажды т.б. Бұл түрлерді беруге қатысатын сөйлемдер, яғни, суреттелетін заттар лексикалық толықтырулармен беріледі. Мысалы: пейзажды суреттеу үлгісінде көбіне орман, өзен, тау т.б. деген сөздер қолданылады немесе кеңістіктегі сөздер (алды, арты, оң жақ, сол жақ т.б.) көп қолданылады.

Портреттік КСТ-та адамның мінезін суреттейтін сөздер көп кездеседі. Мысалы: бойы, жасы, түрі.

Заттарды тұрақты белгілермен суреттеу тәсілі айтылу амалын анықтайды. Бұл айтылу әдісі-баяндауыш. Баяндауыш кейде атауыштық, кейде етістіктің аяқталмаған түрін, кейде нөлдік форманы, кейде тұрлаулы мүшелердің аяқталған түрін көрсетіп тұрады. Бұл белгілер заттың аты болуы да мүмкін. Бұл ретте олар бір құрамды номинативтік немесе жақсыз сөйлемдер ретінде танылады. Кейде белгілі бір мекенді, орынды суреттеудің әр жағдайын бір ғана КСТ-та берсе, ал кейде суреттеу бірнеше КСТ-тан тұрады. Ал көркем шығармада суреттеу түріндегі КСТ ішінен пейзажды да, сипаттап бейнелеуді де, әрекет етуші объектіні де кездестіруге болады. Көптеген КСТ-қа суреттелуші заттың немесе объектінің атын қолдану тән. Құрамындағы сөйлемдер көбіне қатарлас түрде дамиды, яғни, синтаксистік параллелизм қолданылады.

Енді пейзажды КСТ-қа мысал келтірейік:

«Жарқыраған май күні бір түрлі боп нұрланып, тамылжып тұр. Аспанда ұсақ қана ақ мамық бұлттар қалқиды. Айналадағы жазық пен төмпешіктің бәрі де алқара көк. Аласа, тақыр, бірақ тығыз бөтегемен жайнаған. Қызғалдақ, жауқазын, сарғалдақ, бәйшешек дегендер қызыл, сары, көкшіл түстермен құлпырып жайнайды. Гулеп ұшқан көбелектей көп бояулы, неше алуан...» («Абай жолы» 23-бет)

Бұл КСТ-та бір ғана абзацтан тұрып табиғат суретін беріп тұр. Баяндауыштары осы шақта тұлғаланып, құрамындағы сөйлемдер қатарлас дамыған.

Әңгімелеу түріндегі КСТ суреттелген жағдайдың жалғасы іспетті. Бұл КСТ-тар динамикалық түрде, яғни, бірінші орында іс-әрекеттің рет-ретімен іске асуы түрінде дамиды. Әр сөйлемде сюжетті дамуына әсер ететін жаңа іс-әрекеттер хабарланады. Әңгімелеу түріндегі КСТ-та етістіктің аяқталмаған

түрі сирек кездеседі, ал етістіктің аяқталған түрі іс-әрекеттің аяқталғанын көрсетеді. Көркем шығарма мәтіндерінде әңгімелеудің де, суреттеудің де элементтері органикалық байланыста кездеседі. Әңгімелеу түріндегі КСТ-тың ішінде суреттеу сипаттағы жеке фразалар болуы да кездеседі. Мысалы: белгілі бір мекенді, органы суреттей келіп, сол жерде болып жатқан оқиғаны баяндау көркем шығармада өте жиі кездеседі. Әңгімелеу түріндегі КСТ-қа тән басты белгісі бір уақытта, мекенде суреттелген оқиғаның дамуына жол береді. Оның негізгі формальді белгілеріне төмендегі белгілер жатады:

- а) нәтижелі мағына беретін баяндауыштың аяқталған немесе аяқталмаған етістіктерден жасалуы,
- ә) әр түрлі сөйлемдегі етістік баяндауыштың, қимылдың қатаң жүйелілігі.

Ойталқы түріндегі КСТ-қа жазушының не кейіпкердің белгілі бір тақырыпқа толық жетілген түрде жауап беруі жатады. Ойталқы түріндегі КСТ-тың әрқайсысының өзіндік үш құрылымы бар:

1. Тезис (тақырып)
2. Дәлел (дәлелдеме)
3. Қорытынды (соңы)

Ойталқы түріндегі КСТ-та дәлелденетін бөліктің тезисі болатын бірінші сөйлем және модаль сөздер мен жалғаулықтар арқылы байланыста дамитын тұрақты, дәлелді соңы, қорытындысы болады. Ондай КСТ-тың баяндауышы айтылып отырған заттың, нәрсенің нақты, тұрақты сипаты болатын етістіктен жасалады.

Қорыта келгенде, күрделі синтаксистік тұтастық дегеніміз - бірнеше сөйлемдер тізбегінен жасалып, мағыналық және құрылымдық жағынан тұрақталған, белгілі бір күрделі ойды білдіретін сөйлемнен ірі синтаксистік бірлікті айтамыз.

Құрылымы жағынан бірнеше дербес сөйлемдерден құралады. Ол сөйлемдердің байланысуының өзіндік тәсілдері- жалғаулықтар, есімдіктер, үстеу, модаль сөздер, сөздердің орын тәртібі, синоним сөздер, сөздердің қайталанып келуі, етістік-баяндауыштың шақтық-жақтық формаларының біркелкілігі бар.

Семантикалық бірлікте болады, компоненттері белгілі бір ой, мағына төңірегіне топтасады. КСТ құрамына енген сөйлемдерде баяндалатын пікірге, мәселеге ұйытқы болатын, рталық кіндік, темірқазық болып тұратын сөз немесе сөз тіркесі болады. Ол көбінесе тұтастықтың бастама бөлігінде айтылады да, кейінгі компоненттер соны саралап, талдап ашу, онда айтылған ойды дәлдеп, дамыту қызметін атқарады. Сонымен ұйытқы сөзге әр түрлі тәсілдер арқылы арқандалады да, бірлік құрамындағы компоненттер құрылымдық жақтан да, мағыналық жақтан да біртұтас болып тұрады. КСТ біртұтас интонациялық ырғаққа ие.

КСТ-тың өзіне тән үш функционалдық типтері (әңгімелеу, ойталқы, суреттеу) бар.

КСТ таза тілдік қана категория емес, синтаксистік және стилистикалық аспектілері бір-бірімен ұштасып жатыр. Яғни стилистика ғылымының да тұлға бірлігі болып табылады.

Қазіргі қазақ тілінің ең бір түбегейлі мәселесі болып табылатын күрделі синтаксистік тұтастық болашақта толық зерттеліп бір ізге түсетінін зерттеушілер пікірі дәлелдейді. Мәтін синтаксисі синтаксис ғылымының басқа да бөліктеріндей, бірліктеріндей зерттеліп, толық анықтама беріліп, жоғарғы деңгейге жететініне күмән келтірмейміз.

1. *Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. – Казань, 1963. С.464.*

2. *Абдуллаев К.М. Сложное синтаксическое целое как объект семантико синтаксического анализа /Советская тюркология. – М., 1978. – С.10-19.*

3. *Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері. - Алматы, 1964. - 191-бет.*

4. *Серғалиев М., Мүсірепова Б. Күрделі синтаксистік тұтастық. - Алматы., 1989. 3-5- бет.*

5. *Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. – Алматы, 1970. - 37-37-бет.*

6. *Шалабаев Б.Ш. Қазақ тіліндегі синтаксистік тұтастық /Қазақ филологиясы. 2-ші кітап. – Алматы, 1975. -110-111-бет.*

Резюме

В статье рассматриваются сложные синтаксические конструкции, которые являются важной проблемой казахского языка. Автор, опираясь на исследования ученых, выделяет различные типы синтаксических конструкций.

Summary

The article deals with complex syntax, which is an important issue of Kazakh language. The author, drawing on the research work of scientists, highlights the various types of syntactic constructions.

А.Қ.Рахимжанова -

Абай атындағы ҚазҰПУ магистранты

«Жануар атауының астарлы мағынасы негізінде жасалған адамға қатысты қолданылатын зоонимдік фразеологизмдердің өзіндік ерекшелігі бар. Мұндай фразеологиялық қолданыстар адамның сыртқы бейнесін (аю, сиыр), мінезін (түлкі, қораз) т.б. түрлі қасиеттерін білдіреді. Әр ұлттың салт-дәстүріне байланысты жасалатын мұндай зоонимдік фразеологизмдер әр тілде әр түрлі сипатқа ие болады. Жануар атауы адамға қатысты қолданылғанда жануар мен адам арасындағы ұқсастық әр халықтың ұлттық –мәдени көзқарасына байланысты әр түрлі сипат алады- дейді С.К.Сансызбаева өз еңбегінде [1,216].

Әр халықтың салт- дәстүріне, әдет –ғұрпына, санасы мен мәдениетіне, материалдық жағдайына байланысты ұлттық дүниетанымы қалыптасады. Қазақ, өзбек тілдеріндегі жануар атаулары бірыңғай түркі тілдері болса да, түрлі ұлттық сипатқа ие. Мұның бәрі ұлттық дүниетанымға байланысты пайда болған құбылыс. Бұл жөнінде К.Т. Нұғманова « Ұлт менталдығы әр халықтың мінез-құлқына байланысты қалыптасады. Ұлттық мінез деп белгілі бір тарихи – экономикалық мәдениет пен оның табиғи жағдайда дамуы негізінде пайда болған әлеуметтік-этникалық қауымға тән психологиялық ерекшеліктер жиынтығын »- деп анықтама береді [2, 45-46] .

Өзбек тіліндегі жануар атаулары сан жағынан, мағыналық жағынан, қолднылу аясы жағынан сәл де болса қазақ тіліндегі мал атауларымен шамалас келеді. Тілдегі жануар атауларының қай-қайсысының болмасын тілдік қолданыста тура мағынасы мен ауыспалы мағынасы болады. Ауыспалы мағынаға көбінесе образдылық тән. Сондықтан мұндай сөздердің жағымсыз, жағымды реңкі болады. Осындай образға толы сөздердің бірі – сиыр сөзі. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі анықтамаға сүйене отырып **сиыр** сөзінің жалпылаушы семасы ретінде «*үй жануарлары*», «*сүт қоректі*», «*ірі қара мал*», «*сүтті*» семаларын қарастыруға болады. Адам образын жасауда сиырдың біріншіден – ірілігі, екіншіден –қыңыр мінезділігі есепке алынады. Аталған жануардың дәл осы қасиеттеріне байланысты пайда болған тіркестер: «*Сиыр сипағанды білмейді*», «*Сиыр құйымшақтану*» - жиі қолданылатын тіркестердің бірі. Ал өзбек тілінде «*сигир*» сөзі ауыспалы мағынада әйел адамдарын суреттеу, мінездеуге орай қолданылатын теңеу ретінде жұмсалады. Мысалы: «*Қисир сигирсан*» -дейді.

Қой – өте момын жуас мал. Сонымен қатар бірбеткей қиқар мінезі мен ақымақтығы бар. Дәл осындай белгілер адам баласының бойынан да табылады. Мысалы: «*момын*», «*ақымақ*», семалары адамға беріледі. **Қой аузынан шөп алмас** (өте момын, жуас), **қой үстіне бозторғай жұмыртқалайды** (бейбіт заман орнады, тыныштық болды), «*қойдан жуас*» (момындықты білдіреді), **қой көзді** (әдемі, үлкендеу қоңыр көзді бейнелеу үшін қолданылатын тіркестер. Өзбек тілінде қой атауына байланысты «*қуй озгидан чуп олмаган*», «*қуй куз*», «*қуй мижоз*» тіркестері кездеседі. Мұның мағынасы қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерімен сәйкес келеді, «қой аузынан шөп алмас», «қой көз», «қойдай момын» деген мағыналарға ие болған. Мағыналық жағынан сәйкес келгенімен, бұл тіркестер өзбек тілінде жағымсыз эмоционалдық мағына береді.

Ат – жалпылауыш семасы «*үй жануары*», «*сүт қоректі*», даралаушы семалары – «*үлкен*», «*тақ тұяқты*». **Ат құлағында ойнайды** - өте икемді, жеңіл, пысық дегенді білдіреді. Ат сөзіне байланысты сөздер өзбек тілінде жағымды реңк мәнге ие болған. Мұнда «*сұлулық*», «*ірілік*», «*танымалдылық*» секілді қосымша мағыналары бар. **Отнинг калласидай** - қазақ тіліндегі «ат басындай алтын» тіркесімен мағыналас келеді. Бұл- «ірілікті» бейнелейтін бейтарап мағынадағы тіркестердің бірі.

Ит - күзетке арналған үй жануары. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде ит сөзіне келесідей түсінік берген: жыл аты, оңбаған, жауыз. Жалпыхалықтық тілде жағымсыз эмоция беретін ит сөзінің «*ызалы*», «*оңбаған*», «*жауыз*» секілді семалары бар. **Ит жүрек** – қызық қуанышы жоқ, күтер жақсылығы жоқ, басына іс түссе де ешбір қарсылықсыз мойын ұсынатын адамдарға қатысты қолданылатын тіркес. Ит қорлық, ит жанды, ит өлім, ит өмір, иттік жасау секілді көптеген тұрақты сөз тіркестерінің қайсысының болмасын түп- төркінінде қорлық, қадірсіздік, жиіркеніштілік сияқты жағымсыз эмоция тудыратын мағыналар бар. Өзбек тілінде де тура осы мағынада қолданылады. **Итдан олиб, итга салмақ** – қазақ тіліндегі «жерден алып, жерге салу» тұрақты тіркесімен мағыналас. Ит сөзі мұнда жағымсыз жағынан көрініп тұр.

Мысық – жолбарыс тұқымдас, сүт қоректі үй жануары. Мысықтың тышқан аулаудан басқа адамға жасар қызметі жоқ. Жағымды эмоционалдық реңк беретін тұрақты тіркесінің болмауы осыған байланысты болуы керек. **Арасынан қара мысық өтті** – тұрақты тіркесі салттық ұғым бойынша қара мысықтың жолды кесіп өтуі жаман ырым. Арам пиғылды, тілеуі жаман қара ниет адамды халық қара мысыққа теңеген. **Ит пен мысықтай, мысық тілеу, мысық көмбе** деген тағы да басқа тіркестер тілімізде кездеседі. Ал, өзбек тілінде мысық сөзінің қатысымен жасалған тіркестердің басым көпшілігі жағымсыз

эмоцияда қолданылады. «*Сувга тушкан мушукдай*», «*Иту мушукдай*», «*Ичини мушук тирнаяпти*». «*Ораларидан қора мушук утди*» - тіліміздегі «*Арасынан қара мысық өтті*» деген тұрақты тіркесіндей мағына береді. Тұрақты тіркестің барлығы жоғарыдағыдай стильде қолданылады.

Қоян – кеміргіштер тобына жататын ұзын құлақ, сүт коректі, жабайы не үй жануары. Қоянның кішкентай қорқақ жануар болуы себепті, қоян атауы ауыспалы мағынада «*қорқақты*» білдіру үшін қолданылады. Демек, бұған «*үркек*», «*қорқақ*» семалары тән деуімізге болады. **Қоян жүрек-** тұрақты тіркесі қорқақ, ынжық адамдарды бейнелеу үшін қолданылады. **Қоян жон** (қоянның жоны сияқты дөңес келген), **қоян жырық** (жырық ерін), **қоян жақ** (шығыңқы келген жақ). Өзбек тілінде *куен* сөзі ауыспалы мағынада «жүрексіз», «қорқақ» мағыналарын ие. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер өзбек тілінде де бар. Мысалы, *куен юрак*, *куен булмоқ*. Өзбек тіліндегі жануар атаулары семантикалық жағынан қазақ тіліндегі сөз мағыналарымен кейбір жағынан ұқсас болып жатса, кейбір ұлиттық көзқарастараға байланысты алшақ кетіп жатады. Сиыр, ит атауларының мағынасы қазақ тіліндегі тілдік қолданыстардың мағыналарымен сәйкес келеді. Күй сөзіне «анқау», «момын» семалары тән.

Қарастырылған зерттеу бойынша, мынадай қорытындыға келуге болады: үй жануарлары атауы негізінде қазақ және өзбек тілдерінде жасалған фразеологизмдер эмоционалдық реңкке ие болып, көбінде жағымсыз мәнде қолданылады. Қолданылған фразеологизмдерден мынадай семаларды байқауға болады: *көлем*, *мінез*, *сүйкімсіздік*, *қорқақтық*, *ақымақтық*.

1. Сансызбаева С.К. *Направление метафоризации в русском и казахском языке: Межд.конф.// МАПРЯЛ КазГУ. - Алматы, 2010. – 10 сентября.*

2. Нұрманова К.Т. *Женщина и национальная ментальность: проблемы перевода. Межд.конф. //МАПРЯЛ КазГУ. Алматы, 2010 -10 сентября.*

3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алматы: Ғылым, 1-3 том.

4. Рахматуллаев Ш. *Ўзбек тилининг фразеологиялық лугати. –Ташкент, 1992.-378 б.*

Резюме

В этой статье рассматриваются семантические структуры тюркских фразеологизмов.

Summary

This article is considered the semantic structure of turkic idioms.

АРАБ ТІЛІНЕ ТҮРКІ ТІЛІНЕН ЕНГЕН КІРМЕ СӨЗДЕР

Т.С.Оспанова –

Абай атындағы ҚазҰПУ магистратура мен PhD докторантура институты
филология бөлімінің 2-курс магистранты

Кірме сөздер неліктен пайда болады? Бұл әртүрлі халықтардың қарым-қатынасы, араласуы кезінде пайда болатын құбылыс. Жиі қабылданатын сөздер қатарына географиялық атаулар, адам есімдері, азық-түлік, өсімдік, жан-жануар атаулары, яғни сол сөз алынып отырған халықтың өмір-салтын көрсететін сөздер жатады. Кірме сөздер – тілдің лексикасын байытудың бір жолы. Зерттеушілердің пікіріне сүйеніп, дүние жүзінде өзге тілден сөз қабылдамаған тіл жоқ деп нақты айта аламыз.

Қазақ тіліндегі кірме сөздер негізінен араб, парсы, монғол, орыс тілінен енген.

Араб тілі – семит тілдері тобының ең бай тармағы болумен қатар, әлемдегі негізгі тілдердің біріне айналды. Қазір бұл тілде жүз елу миллионнан астам адам сөйлейді. Араб тілі - Кувейт, Біріккен Араб Әмираттары, Оман, Йемен, Сауд Араб мемлекеті, Ирак, Иордания, Сирия, Ливан, Египет, Алжир, Марокко секілді тағы басқа елдердің мемлекеттік ресми тілі. Сондай-ақ ол Түркия, Пакистан, Иран, Ауғанстан, Сомали секілді елдерге де кең тараған.

7 ғасырдың ортасынан бастап ислам дінінің таралуына байланысты араб тілінің ролі бірте-бірте күшейе түсті. Соның нәтижесінде оқу, білім, әдебиет пен мәдениет айрықша дамыды.

Араб тілінің сөздік қоры өте бай. Омонимдер мен синонимдер қатары да өте көп.

Араб тілі иран, түркі тілдеріне де едәуір әсер етті. Мысалы, кейбір түркі мен иран тілдері сөздік қорының едәуір бөлігін араб тілінен енген сөздер құрайды. Ал қазақ тіліне енген араб сөздері шамамен он бес мыңға жуық. Оларды екіге болуға болады: біріншісі-қазақ тіліне араб тілінен тікелей немесе өзге шығыс тілдері арқылы (мұғалім, қала, дін, медресе т.б.), екіншісі – еуропа тілдері арқылы кірген сөздер (алгебра, азимут, адмирал, альманах т.б.).

Араб лексикасымен қатар жазуы да көптеген тілдерге өз ықпалын тигізді. Мәселен, парсы, пушту, урду секілді тағы басқа халықтардың жазуы араб алфавитіне негізделген.

Өзге елдерді жаулап алу нәтижесінде араб тіліне түрік, иран, үнді тілдері лексикасынан да сөздер енді. Мысалы, солтүстік йемен диалектісінде «купри» (түрік сөзі) – көпір, оңтүстік йемен диалектісінде «рути» (үнді сөзі)- нан; сирия диалектісінде «дугри» (түрік сөзі) – тура, ирак диалектісінде «балта» (түрік сөзі) - барша деген сөздер кездеседі. Ғылым мен техниканың дамуына байланысты соңғы жылдары араб тілінің сөздік қорына еуропа тілдерінен, әсіресе, ағылшын тілінен жаңа сөздер енуде. Мысалы,

«филм» - фильм

«фулклур» - фольклор

«фитамин» - витамин/1,6-б/.

Яғни, тілдердің мұндай бір-біріне әсер етіп, бір тілден екінші тілге сөз ауысуы - үнемі болып тұратын процесс. Қай елдің болмасын, өзге тілдермен тығыз байланыста, қарым-қатынаста болып, сөздік қоры байып отырады.

Ал, түркі тілі сөздері араб тіліне қашан ене бастады? «Қыпшақтар монғол шапқыншылығына дейін (яғни Хижраның 617 ж дейін) және кейін Египетке қоныс аударды. Оның екі себебі бар:

Біріншісі - қыпшақтарды Египетке құлдыққа сатты. Олар өздерінің ана тілдерін де ала келді.

Екіншісі - қыпшақтар монғол шапқыншылығынан жеңіліс тауып, Дешті Қыпшақтан әртүрлі елдерге қоныс аударады, соның бірі Египет. Қазіргі Египет пен Сирия аумағында мамлүктер мемлекетін құрды (1260-1571 жж.). Сол елдің басшылары түркі тілінде сөйледі», -дейді белгілі ғалым А.К.Құрышжанов /2,18-б/. Мұны біз дұрыс пікір деп шамалаймыз.

Осы жолдар арқылы араб тілі де түркі сөздерін қабылдай бастады. Арабтарда «Түрікше білмеген – алладан қорықпаған», -деген мәтел сөз де болған./ 3,11-б/

Түрік тағамын жақсы көретін кейбір шенеуніктер араб тілін түрік тағамдарының атымен байытты. Мысалы : «йабрак»-жүзім жапырағына орап пісірген ет пен күріш. Тіпті ас даярлаушыны да олар түрікше «асши» деп атады.

Ал шенеунік әйелдері үй тұрмысына қажетті сөздерді айтып, таратып жүрді.

Алайда сөздердің сөздердің енуі әрқашан бұлай бола бермейді. Кірме сөздердің өзімен бірге жаңа ұғымдарды ала келуі әруақытта шарт емес. Кейде олар қабылдаушы тілде біртектес ұғымды білдіретін сөздермен бірге қатар өмір сүре береді. Олар өзара синонимдік қатынасқа түседі./4,44-б/.

Мысалы зат есімнен болған синонимдер:

Балта «ф`асун»- «балтатун»

Жалау,ту «`аламун»- «байрақун»

Бұрғы «лаулабун»- «бургиййун»

«*бурджиун*» шы,ші жұрнағының зат есімге жалғанып тудырған адам кәсібін білдіретін сөздерді санамағанда, 200-ден астам түркі сөзінің араб тілінде синонимі бар.

Сын есімнен болған синонимдер:

Тәтті «хулуун»-«татли»

Қызыл «ахмару»- «қирмизи»

Таза «назифун»-«тазаһ»

Ескі «қадимун»-«иски»

Сөз соңында айтарымыз, түркі халықтары арабтармен тығыз қарым-қатынаста болғаны, араб тілінің лексикасын байытып, сол арқылы синонимдік қатарлар пайда болды. Бұдан шығатын қорытынды, өзге тілдер түркі тіліне қанша әсер етсе, түркі халықтары тілдері де өзге тілдерге өз ықпалын тигізбей қоймағаны анық байқалады.

1. Тасымов Б.С. *Араб тілі.* – Алматы: Мектеп, 1988.

2. Құрышжанов А.К. *Исследование по лексике Тюркско-арабского словаря.* - Алматы, 1970.

3. Рүстемов Л.З. *Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері.* - Алматы: Ғылым, 1982.

4. Алжанбаева Ұ.Т. *Араб тіліндегі түркизмдер: Филол.ғыл.к. ...ғыл.дисс.* - Алматы, 1999.

Резюме

В статье рассматриваются заимствованные слова с тюркского языка на арабский язык.

Summary

This article considers loan words from turkic language on the arabic language.

СТРУКТУРА КОНЦЕПТОВ «ПРОСТРАНСТВО» И «ВРЕМЯ»

Ф.Т.Саметова –
Алматы, РИПК СО

Исследование пространства и времени как ведущих миромоделирующих категорий является чрезвычайно важным и актуальным в эпоху всеобщей глобализации, увеличения числа международных контактов, в рамках постоянно расширяющегося диалога культур, когда требуется не только наличие языковой, но и культурной компетенции. Концепты «пространство» и «время» относятся к тем ментальным сущностям, которые в наибольшей степени «насыщены» культурной информацией. С ними связано мироощущение эпохи, поведение людей, их сознание, ритм жизни, отношение к вещам. Рассмотрение базовых метафорических образов пространства и времени демонстрирует развитие концептов «пространство» и «время» в связи с совершенствованием и углублением познания человеком окружающего мира и себя. Как видим, пространство и время являются такими категориями, которые, являясь объективно существующими, характеризующими материальные объекты, в то же время воспринимаются через органы чувств, субъективно.

В настоящее время в центре внимания лингвистики оказалась деятельность человека, обеспечивающая ориентацию в мире и его практическое освоение. Этот переход на постижение связей и отношений в природе оказал влияние и на методы изучения языковых систем, в которых стали вскрываться «глубинные» структуры, скрытые за ними смыслы и закономерности. Поэтому и закономерно, что антропоцентрическая парадигма научного знания служит основой изучения пространства и времени.

В жизненных процессах происходит непосредственное отражение действительности в сознании в виде конкретных дискретных либо совокупных образов, результатом которого является формируемая в ходе этого процесса отражения понятийная, концептуальная картина мира. В то же время сознание, актуализируясь, обуславливает процесс перехода концептуальной картины мира в языковую картину мира, что представляет собой процесс формирования языкового сознания. В этой связи ученые утверждают, что язык является объективированной формой сознания и выражением его языковой деятельности [1, с. 15].

Исследователь В.В.Красных считает язык наилучшим отражением человеческой мысли [2]. Согласно А.Н.Леонтьеву, «сознание в своей непосредственности есть открывающаяся субъекту картина мира, в которую включен он сам, его действия и состояния» [3]. Значимым в данных утверждениях является отождествление сознания с картиной мира и активная роль человека в этой картине мира. Вслед за А.А.Леонтьевым, развивающим учение Л.С.Выготского и А.Н.Леонтьева, мы придерживаемся мнения, что, если язык понимается как единство общения и обобщения, как система значений, выступающая как в предметной, так и в вербальной форме существования, то «языковое сознание» как сознание, опосредованное значениями, оказывается близким к понятию «языковая картина мира» [4].

Изучая когнитивные основания языковой номинации, Е.С.Кубрякова справедливо говорит о языковой картине мира как о структуре знаний о мире, тем самым дополнительно подчеркивая когнитивный характер этой ментальной сущности. Основным способом представленности объективного мира в языковом сознании являются когнитивные модели, концепты, прецедентные феномены, проявляющиеся в имплицитном или эксплицитном видах. Инструментом оперирования в когнитивной лингвистике становятся концепты – оперативные содержательные единицы памяти ментального лексикона, концептуальной системы сознания.

В современной лингвистике концепт имеет несколько трактовок: как основной элемент культуры в ментальном мире человека, как структура представления, хранения и передачи информации, как результат столкновения значения с национальным и личным опытом носителя языка и что единственным способом его формирования является семантика.

Соединяя различные версии назначения и сути этого понятия, получаем, что концепт – это весь потенциал значения слова, включающий в себя, помимо основного смысла, комплекс ассоциативных приращений, реализующихся в речи при определенном наборе слов в контексте.

Согласно мнению российских ученых (В.В. Колесов, Ю.С. Степанов, И.А. Стернин, В.В. Карасик, Г.Г. Слышкин и др.), под концептом понимается комплексное, не жестко структурированное, ментальное, смысловое образование, являющееся продуктом отражения действительности, познания внешнего мира, характеризующееся многослойной организацией и включающее в себя понятийную, образную и ценностную составляющие, опредмеченное в той или иной языковой форме. Несмотря на различие в

терминологии, исследователи отмечают три составляющие (слоя, компонента) концепта: понятийная, образная, ценностная.

Важную роль при изучении концепта играет его номинативное поле, представляющее собой совокупность языковых средств, репрезентирующих (вербализующих, овнешняющих) концепт в определенный период развития общества. Говоря о полевой структуре концептов, отметим, что содержание концепта «время» составляют субконцепты «отрезок времени/длительность», «скорость» и «возраст»; концепт «пространство» образуют субконцепты «местонахождение», «расстояние», «направление». Каждый из названных субконцептов в свою очередь также представляет ядерно-периферийное образование, слои которого могут переплетаться с другими. Так, лексема *осень*, входя в ядро субконцепта «отрезок времени», может оказаться в периферийном слое субконцепта «возраст» (ср.: *осень жизни*).

Ядро концепта составляют наиболее актуальные для носителей языка ассоциации: лексем с высокой частотностью, наиболее общие по значению, в прямом значении, стилистически нейтральные, без эмоционально-экспрессивной окраски. Периферию концепта – менее значимые ассоциации. Дифференцирующими признаками лексем, относящихся к ближней периферии, являются меньшая, по сравнению с ядром частотность, стилистическая нейтральность и большая зависимость от контекста. Дальняя периферия включает в себя языковые единицы с невысокой частотностью, сюда в основном входят лексем со стилистическими и эмоционально-экспрессивными ограничениями. Четких границ концепт не имеет, по мере удаления от ядра происходит постепенное затухание ассоциаций.

Номинативное поле представляет собой одну из содержательных характеристик концепта, называемую «номинативной плотностью», по которой обычно делаются выводы о его коммуникативной релевантности для носителей данного языка. По результатам исследований номинативная плотность концептов «пространство», «время» весьма высокая, что подтверждает утверждения ученых об их универсальном, базовом характере, экзистенциальной важности и детерминируемой этими обстоятельствами их коммуникативной релевантности для разных лингвокультур.

Номинативное поле исследуемых концептов представлено:

- номинациями с временным и пространственным значениями;
- свободными словосочетаниями с общим номинативным темпоральным и локативным значениями;
- наименованиями вторичной номинации с временной и пространственной семантикой;
- устойчивыми сочетаниями;
- крылатыми выражениями, пословицами и поговорками.

Полученные в результате исследования данные позволяют проследить динамику изменения восприятия времени и пространства в казахском и русском языковых сознаниях: как изначально бытовавшее циклическое время в ходе общественно-исторических изменений постепенно было вытеснено линейным, чему причиной – изменение ценностей общества, в свою очередь, детерминирующее изменение отношения ко времени. Динамику ценностной характеристики времени можно представить следующим образом: время – круг, время – пространство, время – линия, время – деньги, время – ресурс.

Отличительной особенностью концепта, как отмечено выше, является наличие ценностного и образного элементов. Как сложное ментальное образование комплексной природы, концепт содержит, помимо смыслового содержания, представляющего его ядро, и оценку, т.е. отношение человека к обозначенному содержанию. С утратой ценностного компонента, как отмечает С.Г. Воркачев, концепт сохранит свое физическое существование, но утратит культурный статус [5, с.48]. Поэтому можно согласиться с утверждением о том, что ценностный элемент представляет собой основной концептоформирующий фактор [6, с.40]. Его содержание зависит от сложившихся в данной лингвокультуре ценностных представлений и их преломления в индивидуальном сознании.

Ценностный компонент рассматриваемых нами концептов определяется, во-первых, его «номинативной плотностью», представленной в языке целым рядом разноуровневых средств, что детерминировано экзистенциальной важностью, аксиологической и теоретической ценностью данного феномена для лингвокультурного социума и, во-вторых, лексико-семантическим наполнением языковых единиц (например, *время – деньги*, береги платье *сноу*, а честь – *смолоду*, *дорога ложка к обеду*).

Проанализировав лексический материал, можно утверждать, что языковые выражения с обозначением времени и пространства называют не только отрезок, промежуток, длительность времени, расстояние, направление, местонахождение предмета как физической сущности, но и содержат в себе оценочный компонент, а именно показывают современное отношение субъекта ко времени и пространству.

Образная составляющая формируется перцептивным образом и когнитивными метафорами. Именно образ служит одним из существенных отличий концепта от понятия, лишенного предметной наглядности.

Образная составляющая концептов «пространство», «время» воплощается в тропах как выразительных средствах языка, из которых важнейшим является метафора. Метафора, являясь неотъемлемой частью человеческого мышления, а также действенным инструментом концептуализации и категоризации мира, позволяет исследователю составить представление об образе времени и пространства через изучение сфер ассоциаций и персонификацию данного понятия.

Таким образом, исторически сложившимися природно-хозяйственными условиями жизнедеятельности этноса обусловлены национально-культурные особенности восприятия пространства и времени, в большей степени проявляющиеся в образной и ценностной зонах исследуемых концептов.

1 Шаяхметова А.А. Языковое сознание и особенности его проявления у представителей русского и казахского этносов (социолингвистический и психолингвистический аспекты): дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2007. – 135 с.

2 Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации: Курс лекций. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2001. – 270 с.

3 Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: Наука, 1972. – 167с.

4 Леонтьев А.А. Бессознательное и архетипы как основа интертекстуальности // Текст. Структура и семантика. – Т.1. – М., 2001. – С. 92-100.

5 Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 246 с.

6 Маняпова Т.К. Пространственные маркеры языковой картины мира (на материале русского и казахского языков): дис... канд. филол. наук. – Алматы, 2007. – 138 с.

Түйін

Мақалада «уақыт» және «кеңістік» концептілерінің тілдік санадағы көрінісі беріліп, олардың құрылымы қарастырылады.

Summary

The article discusses the representation of space and time in linguistic consciousness as well as the structure of these concepts.

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА 'ДОМ' В РУССКОЙ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА

Л.Смирнова –
соискатель КазНПУ им. Абая

Одним из значимых фрагментов языковой и концептуальной картин мира является концепт 'дом'.

Концепт 'дом', 'жилище' не раз становился предметом изучения в научных трудах этнографического и культурологического характера таких ученых, как Д. К. Зеленин, А.К. Байбурин, А.С.Будилович, Ю.С.Степанов, А.В.Гура, Н.Н.Воронин. Языковой материал этих работ носит вспомогательный характер и рассматривается фрагментарно, в то время как именно языковой материал позволяет выявить структуру и место определенного отдельно взятого концепта в национальной картине мира абсолютно любого народа, в частности русского.

Так, в славянской картине мира лексема 'дом' в понятии 'литературный язык' известна в значении 'жилое здание, строение, жилое пространство человека' [ТСРЯ, 1, с. 425]. Также лексема 'дом' имеет значения 'династия', 'семья', 'государственное учреждение', в то время как в диалектах концепт 'дом' известен как 'двор', 'дом с пристройками'. Например, выражение 'ходить домами' означает 'жить дружно'. Во втором значении 'дом' означает 'избу, крестьянский дом со всеми хозяйственными постройками', что находит свое подтверждение и в словаре В. Даля. [СРНГ, 8, с. 116].

В современном русском языкознании данная лексема имеет ряд дериватов; среди них *домашность* встречается в единственном своем роде в значении 'жилой дом со всеми хозяйственными пристройками' [СРНГ, 8, с. 117]; тогда как *домовина* имеет три деривата: 1. 'дом, постоянное жилье' (в отличие от летника и зимника). 2. 'гроб'. 3. 'сооружение, сруб в виде гроба над могилой' [СРНГ, 8, с. 119]; *домовище* также имеет 3 деривата, такие, как: 1. 'жилище'// 'жилище злых духов' 2. 'гроб' 3. в суеверных представлениях - омут, в котором живет водяник (дух) [СРНГ, 8, с. 120]; *домовка* 1. 'дом, жилище' 2. 'хозяйство' 3. 'могила' [СРНГ, 8, с. 120]; *домишко* (уничжительное). [СРН-ДРС, с. 36].

Таким образом, в словаре В.Даля представлены следующие значения концепта 'дом': 1) строение для житья в городе, жилое строение; хоромы; в деревне, изба со всеми ухажом и хозяйством. Крестьянский дом, изба; южн. хата; княжеский и вообще большой, вельможеский, палаты, дворец; помещичий дом; в деревне, усадьба; маленький и плохонький; хижина; лачуга; врытый в землю; землянка. Уменьшительная форма *домец, домик, домок, домочек; домишка, домишечка*; увеличительная форма *домина, домища*. Например, *держат дом, вести дом*, в значении вести хозяйство, распорядок. 2) семейство, семья, хозяева с домочадцами; 3) род, поколение, говоря о владетельных или высоких особах [1, 465-467].

В настоящее время в литературном языке концепт 'дом' обозначает родовое понятие и ассоциируется в языковом сознании говорящего с сооружением из камня либо из кирпича. Соотносится с лексемами 'изба' в значении, построенная из дерева, и хата, сделанная из глины (первоначально на территории Украины и Белоруссии).

Так, 'дом', 'изба' и 'хата' являются словами нейтрального значения, которые означают жилье, то есть место, где живут.

В русской народной традиции 'дом' - это не только жилое пространство человека, но и символ семейного благополучия. 'Дом' противопоставлен внешнему миру, таким образом, является исходной точкой освоения пространства человеком.

'Дом' – это важнейший культурный концепт в человеческом сознании, это традиционный для славянской культуры источник метафорической экспансии. Метафорическое представление общественных реалий и процессов как дома (в том числе его строительства, ремонта и разрушения) - является одним из наиболее традиционных для политической и литературной речи образов.

Данные рассуждения представим в виде таблицы 1, в которой нами были собраны и классифицированы русские пословицы и поговорки из словаря В. И. Даля, репрезентирующие концепт 'дом'.

Таблица 1 – Процесс репрезентации концепта 'дом' в текстах русских пословиц и поговорок по словарю В.И.Даля

Концепт 'дом'	пословицы и поговорки	Значение концепта 'дом'
---------------	-----------------------	-------------------------

	<i>В гостях хорошо, а дома лучше</i>	Дом – постоянное жилье
	<i>Без хозяина дом – сирота</i>	дом – постройка, сооружение
	<i>Порядок в доме есть - хозяину честь</i>	строение со всеми ухажками и хозяйством
	<i>В каждой избушке свои погремушки.</i>	строение для житья со всеми ухажками и хозяйством
	<i>Мой дом – моя крепость</i>	Дом – постоянное житье в отличие от зимника и летника
	<i>Без хозяина двор и сир и вдов</i>	Крестьянский дом со всеми хоз.постройками
	<i>В большом доме чего нихватишься, того (всего) нет</i>	Особняк для высоких особ
	<i>Всего дороже честь сытая да изба крытая</i>	Сооружение для постоянного проживания в нем
	<i>Дом невелик, да стоять (лежать) не велит</i>	Дом – жилище, хозяйство
	<i>Дома - не в гостях: посидев, не уйдешь</i>	Место, где живут и за все отвечают хозяева – семейное благополучие
	<i>Добрая то речь, что в избе есть печь</i>	Хозяйство
	<i>И стены в доме помогают</i>	Дом – родина, исходная точка освоения пространства человеком
	<i>Свой дом - не чужой: из него не уйдешь</i>	Место для житья и 'родина' хозяина
	<i>Дом вести - не бородой (не вожжсой) трясти</i> <i>Дом вести - не лапти плести</i>	Сложное ведение хозяйства и ответственность за содержание дома в порядке
	<i>Домом жить - обо всем тужить</i>	Ответственность
	<i>В прилежном доме густо, а в ленивом доме пусто</i>	Наличие обустроенности быта
	<i>Каково на дому, таково и самому</i>	Наличие обустроенности быта
	<i>Дома сидеть - ничего не высидеть</i>	Необходимость ведения хозяйства
	<i>Дом дому не указ</i>	Различность характера ведения хозяйства
	<i>Приехал в дом со всем добром</i>	жилище
	<i>Мало мира в том доме, где курица поет, а петух молчит</i>	Жилище
	<i>Добрая жена дом сбережет, а худая рукавом растрясет</i>	Жилище
советы	<i>Поди в гости смело, когда нет дома дела</i>	Жилище
	<i>Держись друга старого, а дома нового!</i>	Жилище
	<i>Себя покоить - дома не построить</i>	Недвижимое имущество

Для носителей русского языка наиболее важными представляются следующие ассоциации, связанные с понятием 'дом'. Так, 'дом'- это семья, уют, крепость, очаг, тепло, родители, дети. 'Дом' всегда – родной, светлый, большой, единственный. Главенствующее место в концепте 'дом' занимает ассоциат **семья**: *В семье любовь да совет, так и нужды нет; В своей семье и сам большой; На что и клад, коли в семье лад; Когда семья вместе, и сердце на месте; Семья сильна, когда над ней крыша одна; В хорошей семье хорошие дети растут; Дерево держится корнями, а человек семьей; Отца с матерью почитать – горя не знать; Семейей дорожить – счастливым быть.* На втором месте по частотности употребления подобного типа ассоциатов в текстах русских пословиц и поговорок были значения 'крепость', 'убежище', 'защита', 'надежность', 'приют', 'пристанце', 'обитель'. Например: *Всего дороже честь сытая да изба крытая; Каждому нежна крыша над головой; Дома и стены помогают.*

В русской картине мира 'дом' предстает несомненной ценностью в различных своих ипостасях. К примеру, таких, как главное недвижимое имущество, семья, хозяйство, порядок в бытовом укладе. В

качестве доказательств служат такие пословицы, как: *Двор что город, изба что терем; Надо меньше есть, да свое иметь, меньше пить, да свое купить; Всем домом собратся; Худу быть, кто не умеет домом жить; Кто умеет домом жить, тот не ходит ворожить; Каково на дому, таково и самому.*

Так, цепь понятий дом как убежище → крепость → защита → надежность → приют (пристанище) → дом в значении крыша над головой → главное недвижимое имущество → ведение хозяйства → наведение порядка в бытовом укладе → семья → отождествление с личностью хозяина дома образует центральный блок понимания 'дома', где понятие «жилье» и «семья» не являются, строго говоря, совпадающими как синонимы: они дифференцируют смысловую, особую значимость дома как объекта и субъекта внутренних и внешних процессов.

Дом, вообще, является центром освоения пространства и, как следствие, «по дому можно изучать воззрение народа на мир, на то, как он его понимает» [6]. Изучение таких репрезентаций концепта 'дом', как *построение, здание, жилище, изба, семья* и другие, позволяет нам выявить специфику концепта «дом» и приоритетность тех концептуальных признаков, которые соответствуют сфере их употребления.

В русской фольклорной модели мира *дом* является ее сакральным центром. *Дом* осмысливается в русской народной культуре как средоточие таких основных жизненных ценностей, как *счастье, достаток, единство семьи и рода*, включающее не только живых, но и мертвых. Он воплощает идею рода как делящегося во времени процесса и органической целостности. *Дом* противопоставлен окружающему миру как пространство закрытое - открытому, внутреннее - внешнему, организованное - неорганизованному, свое - чужому.

Таким образом, в русской языковой картине мира концепт 'дом' занимает важное место и является одним из ключевых концептов русской культуры, так как дом – это первичное место для пребывания людей. И именно потому русские люди испытывают к образу дома богатые чувства. Дом, как реальный объект, воспринимается людьми, в процессе ощущения и восприятия разная нация по-разному мыслит о нем. И поэтому концепт 'дом' имеет национально- культурную специфику в русском языке.

1 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. - М.: Русский язык, 1989 - 1991.

2 СРНГ: Словарь русских народных говоров. - В. 1 - 32. - Л., 1965-1998.

3 ТСРЯ: Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка: В 4 т. - М., 1935 - 1940.

4 <http://revolution.allbest.ru/>

5 Даль В.И. Пословицы русского народа. - М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1999 - 614 с.

6 Гачев Г.Д. Национальные образы мира. - М., 1995.

Түйін

'Үй' концептісі орыс мәдениетінде ерекше орын алады. Нақты объект сияқты, үй сөзі сезінулерге және қабылдауларға процестерге ұласады. Сондықтан 'үй' концептісі орыс тілінде ұлттық-мәдени ерекшеліктерді қатиды.

Summary

In the Russian linguistic picture of the concept of 'home' has an important place and is one of the key concepts of Russian culture, as the house - is a prime place to stay people. And precisely because the Russian people have a way to house a rich feeling.

РОЛЬ КОГНИТИВНОГО ОПЫТА ПЕРЕВОДЧИКА В ДОСТИЖЕНИИ АДЕКВАТНОГО ПЕРЕВОДА

Е.Ю.Сас -

*магистрант Казахского университета международных отношений и мировых языков
им. Абылай хана*

В настоящее время в рамках антропоцентрической парадигмы в переводоведении, характеризующейся переключением интересов исследователей с объектов познания на субъект [1; с. 12], т.е. на переводчика, переводчик становится центральной фигурой в переводческом процессе, изучается характер и причины его действия с целью повысить уровень его переводческой компетенции.

В рамках данной парадигмы изучение когнитивной деятельности переводчика все настойчивее привлекает внимание отечественных и зарубежных специалистов в области переводоведения таких, как В.И.Хайруллин, А.Г.Минченков, М.Я.Цвиллинг и др. Поиск новых подходов в изучении специфики постижения и передачи переводчиком точного смысла иноязычного текста приводит многих исследователей к пониманию необходимости глубокого исследования когнитивных процессов, наблюдаемых в деятельности переводчика.

Специфика переводческой деятельности заключается в том, что переводчик всегда стоит перед проблемой восприятия и переработки чужого «ментального содержания», поскольку в своем переводном тексте он излагает не собственные идеи, а вербализует идеи, сформулированные автором. При этом, как правило, он придерживается также коммуникативной ситуации, «заданной» автором исходного текста [2]. В связи с этим возникает вопрос о характере знаний переводчика и о природе его решений. Согласно исследованиям специалистов в области переводоведения, в переводческом процессе используются два вида знаний переводчика: позитивные (эпистемические), хранящиеся в его памяти, и эвристические (способность добывать новую информацию) [3; с. 89]. Оба этих вида знаний должны формироваться при подготовке будущих переводчиков. В процессе такой подготовки полезно практиковаться в решении различных проблем, даже если нельзя дать строгих процедур решения. Сам процесс принятия решений переводчиком, тем не менее, остается малоизученным.

Значительный интерес для исследования когнитивной деятельности переводчика представляет проблема организации и функционирования знаний в процессе перевода, а также их влияние на ход и результат всего переводческого процесса. Как показывает переводческая практика, успешность процесса перевода в значительной степени обусловлена наличием определенной общности знаний участников коммуникации, принадлежащих к разным лингвокультурным общностям. Исследуя природу связей культурных и когнитивных факторов в переводе, В.И.Хайруллин приходит к выводу о том, что «высказывания в переводе структурируются на основе определённых когнитивных схем» [3; с. 14]. Автор полагает, что для решения переводческих задач в первую очередь важны способы структурирования знаний, которые отражают взаимосвязи между первостепенными в когнитивном плане категориями: материальный объект (живой и неживой), пространство, время и действие.

Перевод в данном аспекте на всех этапах носит когнитивно-эвристический характер и предстает как сочетание строго логических, алгоритмизированных операций и эвристических действий, основанных на тезаурусе когнитивного опыта переводчика [3; с. 23]. Под когнитивным опытом переводчика в данном случае понимаются знания и ментальный образ действительности, сформированный когнитивным сознанием переводчика и являющийся результатом его сознательного рефлексивного отражения действительности в процессе мышления и деятельности. Как отмечает М.Я. Цвиллинг, в процессе перевода переводчик руководствуется предшествующим когнитивным опытом, полученным в процессе своей профессиональной деятельности [3; с. 23–24]. И, следовательно, чем шире диапазон этого опыта, тем успешнее будет поиск варианта перевода и его результат, то есть непосредственно текст.

Бесспорным является тот факт, что при переводе переводчик имеет дело и с содержанием исходного текста, и с его смыслом. И смысл, и содержание являются, безусловно, результатом понимания исходного текста, но они представляют собой различные ментальные образования, базирующиеся на разных речемыслительных механизмах [2].

В связи с этим необходимо отметить, что описываемые в тексте оригинала ситуации, представляют собой некую систему взаимодействующих в определенных условиях актантов, которую переводчику следует расшифровать. В этой герменевтической операции словарь дает лишь перечень значений слов, а текст содержит систему смыслов, заключенных во всех взаимосвязанных единицах языка. Совпадения словарных значений и текстовых смыслов слов возможны, но словарный эквивалент на

языке перевода оказывается наделенным для переводчика определенным смыслом лишь тогда, когда у переводчика достаточно знаний о предмете, описываемом в тексте оригинала [5; с. 525].

Таким образом, верная и полная расшифровка ситуации, описанной в тексте оригинала, предполагает наличие у переводчика необходимого когнитивного опыта именно в той сфере жизни, срез которой предлагает автор оригинала в описываемой ситуации.

Поэтому переводчик, воспринимающий текст оригинала, расшифровывая значения отдельных языковых форм, составляющих текст, привлекает весь свой когнитивный опыт для понимания смысла описанной ситуации. Иначе говоря, он сопоставляет свое представление о ситуациях данного типа с тем, что выводит из содержания текста оригинала. Если когнитивный опыт переводчика равен или превышает когнитивный опыт автора оригинала, герменевтический этап перевода будет преодолен успешно. Если же нет, то вероятность достижения адекватного перевода крайне мала.

В процессе перевода когнитивная система переводчика, основанная на его когнитивном опыте, и выступает основной инстанцией переработки информации и поиска необходимого варианта перевода на пути к достижению адекватного перевода. Адекватность перевода обуславливается, на наш взгляд, главным образом пересечением ментальных пространств автора исходного текста и переводчика. Поэтому при переводе переводчик должен использовать не просто языковые единицы той или иной языковой системы, а учитывать ту когнитивную среду, которая возникает вокруг этих единиц. В связи с этим, основная функция переводчика – совместить существующие когнитивные пространства: автора и свое собственное. Если же переводчику не удалось этого сделать, и его когнитивный опыт меньше когнитивного опыта автора оригинала, то в переводе уже на герменевтическом этапе возможны ошибки понимания предметной ситуации, т.е. искажения в представлении ситуаций, описанных в тексте оригинала [5; с. 525].

Из этого следует, что когнитивная сфера переводчика «включается» в процесс перевода, обеспечивая успешность его протекания[6]. Для существования акта перевода актуален и релевантен именно тот фрагмент когнитивной сферы переводчика, который образуется при «пересечении» когнитивных сфер автора оригинала и переводчика. А актуализация «зон» пересечения возможна в том случае, когда переводчик знаком с когнитивной базой создателя текста, а также с набором основных компонентов его когнитивной сферы [7; с. 30]. Порождение текста на языке перевода, следовательно, обеспечивается интеграцией когнитивных сфер автора и переводчика, в результате которой образуется интегральное ментальное пространство.

Таким образом, оптимальность перевода обусловлена не только знанием алгоритмов «чужой» культуры, но также и пересечением когнитивных пространств автора исходного текста и его переводчиков. В этой связи необходимо подчеркнуть, что когнитивные пространства индивидов никогда не могут полностью совпадать, поскольку они определяются индивидуальными знаниями и представлениями. Индивидуальные когнитивные пространства имеют какие-то общие черты, и перевод будет тем успешнее и результативнее, чем шире эти черты пересечения индивидуальных когнитивных пространств автора исходного текста и его переводчиков.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод о том, что когнитивной личности переводчика должен быть присущ широкий диапазон индивидуального когнитивного пространства, непрерывающееся стремление к накоплению новой информации из различных областей человеческой жизнедеятельности, способность выводить новую информацию на основе когнитивной обработки лингвистического и экстралингвистического материала, функционирующего в переводческом процессе.

- 1 *Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учеб. пособие / В.А.Маслова. - 3-е изд., перераб. и доп. - Минск: ТетраСистемс, 2008. - 272 с.*
- 2 *Фесенко Т.А. Перевод как вербальная реальность сознания / Т.А.Фесенко. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2002.*
- 3 *Комиссаров В. Н. Общая теория перевода / Проблемы переводоведения в освещении зарубежных ученых. – М. – 1999. – 132 с.*
- 4 *Цвиллинг М.Я. Когнитивные модели и перевод (к постановке проблемы) / М.Я.Цвиллинг// Вестн. МГЛУ. – Вып. 2003. Перевод как когнитивная деятельность. – С. 21–26.*
- 5 *Гарбовский Н.К. Теория перевода: Учебник. - М., 2004. – 544 с.*
- 6 *Фесенко, Т. А. Специфика национального культурного пространства в зеркале перевода / Т.А.Фесенко. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2002.*
- 7 *Гудков Д.Б. Прецедентное имя и проблемы прецедентности / Д.Б.Гудков. – М., 1999.*

Бұл мақала аудармашының когнитивтік қызметін қарастыруға арналған. Барабар аударма аудармашының когнитивтік тәжірибесі және автор мен аудармашының когнитивтік кеңістіктердің қиылысуына тікелей тәуелді болу мүмкіндігін қарастырған.

Summary

The article considers the cognitive activity of the translator. An assumption that adequate translation depends on translator's cognitive experience and intersection of cognitive spaces of the author and translator, is suggested.

ПРОБЛЕМА ЛАКУНАРНОСТИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ

В.Яковлев -

*магистрант Казахского университета международных отношений и мировых языков
им. Абылай хана*

На протяжении обозримой истории человечества люди использовали вербальные коммуникации для отражения существующей действительности. Народности создают свои названия и определения предметам, фактам, явлениям окружающей их жизни. Понятия и термины, существующие в языке-доноре, не всегда находят сопоставимые термины, возникающие при переводе на язык-реципиент. Такие понятия называются “лакунами”.

Канадские лингвисты Ж.П.Вине и Ж.Дарбельне [1, с. 93] первыми ввели в научное употребление термин “лакуна” как «явление, которое имеет место всякий раз, когда слово одного языка не имеет соответствия в другом».

Актуальность изучения лакун значительно возросла в последние десятилетия. Это связано с тем что, язык, будучи тесно связанный с экономической, политической, социальной составляющей жизни общества, не является застывшей структурой, а продолжает интенсивно развиваться и обогащаться. Эта ситуация обусловлена бурным развитием научно-технического прогресса, расширением межкоммуникативных связей, а так же взаимопроникновения различных культур.

Изучение, анализ, классификация фонда лакунарной лексики позволит поднять на новый качественный уровень технику перевода сделать более доступным смысловую нагрузку языка, облегчить восприятие при переводе различных языковых групп.

Следует разграничивать понятие “лакуна” и “лакунарность”. Лакунарность – это национально специфический элемент культуры, нашедший соответствующее отражение в языке и речи носителей этой культуры, который полностью не понимается носителями иной лингвокультуры в процессе коммуникации. Лакуна это более узкое понятие, а именно отсутствие в лексической системе языка слова для обозначения того или иного понятия существующего в другом языке. Таким образом, лакунарность – это явление в национальной культуре различных народов. А лакуна – это лишь составляющая часть этого явления.

В связи с этим между переводоведами и культурологами существуют различия в подходах к трактовке лакун. Первое отличие в границах понятия “лакуна”.

Будучи лингвистической дисциплиной теория перевода рассматривает лакуны лишь как явление межъязыкового сопоставительного анализа лексических единиц. В культурологии это понятие распространяется не только на межъязыковые контрасты, а так же на поведенческие бытовые, деятельно-коммуникативные феномены (жесты и т.д).

Второе различие в направлении векторов исследования. Культурологи чаще работают с уже выявленными лакунами в принимающем языке. В теории перевода обнаружение лакуны – один из возможных результатов поиска соответствия единицам исходного языка в языке перевода.

Третье различие в разграничении лакун и реалий. Культурологи все случаи безэквивалентной лексики рассматривают как примеры лакун. Переводоведы выделяют лакуну как одну из категорий безэквивалентной лексики.

Четвертое различие в трактовке эквивалентности. В отличие от культурологов переводоведов интересует эквивалентность не столько отдельных единиц, сколько текстов. Так как «перевод осуществляется не на уровне отдельных языковых единиц, а на уровне смысла высказывания и смысла текста» – А.Д. Швейцер [2, с. 162]. В связи с этим переводчики отказываются от дословной передачи текста.

Лакунарность обнаруживается практически во всех языках мира. Она делится на межъязыковую и внутриязыковую лакунарность. Подавляющее большинство выявленных и описанных лингвистами лакун –

межъязыковые, обнаруженные при сравнении двух языков. По мнению В.Г. Гака межъязыковые лакуны – это «отсутствие слов для обозначения понятий которое, несомненно существует в данном обществе и которые имеют особое словесное обозначение в другом языке» [3, с. 261].

Например, в английском языке, нет обозначения для концептов, обозначенных русскими словами “борщ” – “a read soup”, “мизинец” – “the little finger”, “грелка” – “a hot water bottle”. Исследователей, занимающихся обнаружением систематизации лакун, насчитывается не так уж много (Ю.С. Степанов, В.И. Жельвис, Ю.А. Сорокин, И.А. Стернин, З.Д. Попова, И.Ю. Марковина, Л.А. Леонова, В.Г. Гак, В.Л. Муравьев). Самая ранняя полная классификация лексических лакун принадлежит В.Л. Муравьеву [4, с. 28]. Достойны внимания классификации лакун предложенные Жельвисом В.И., Леоновой Л.А., Стерниным И.А.

Я предлагаю следующую классификацию лакун:

I. Лингвистические

1. Языковые

- А) Лексические
- Б) Грамматические
- В) Полные
- Г) Частичные
- Д) Межъязыковые
- Е) Внутряязыковые
- Ж) Абсолютные
- З) Относительные
- И) Видовые
- К) Мотивированные
- Л) Немотивированные
- М) Стилистические
- Н) Нулевые
- О) Смешанные

2. Речевые

- А) Лексические
- Б) Грамматические
- В) Стилистические
- Г) Полные
- Д) Частичные
- Е) Компенсированные

3. Эмотивные

4. Этнографические

II. Экстралингвистические

- А) Абсолютные
- Б) Относительные

III. Смешанные

Основными проблемами, с которыми сталкиваются лингвисты при переводе, являются способы преодоления лакун, стремясь ликвидировать существующие языковые и культурные барьеры, переводоведы выработали разнообразные способы для их преодоления – элиминирования лакун (от лат. “eliminare” – исключать, устранять). Элиминирование лакун осуществляется двумя основными способами: заполнением и компенсацией.

1. Заполнение лакуны - это процесс пояснения некоторого понятия (слова), принадлежащего к когнитивной базе определенной культуры: (Cross-purpose (англ.) – недоразумение, возникшее в силу взаимного недопонимания.)

2. Компенсация лакуны – процесс заполнения лакуны сводится к подбору тождественного или квазитожественного элемента, который будет служить аналогом «чужому» образу в своей культуре. Данный прием используется в тех случаях, когда сохранить лакуну нельзя (так как необходимо сделать текст максимально понятным инокультурному читателю), а заполнить ее по тем или иным причинам невозможно.

В заключение необходимо отметить, что лакуны представляют некоторую сложность для взаимопонимания представителей разных культур, однако общий подход переводоведов к лакунам можно выразить словами А.Д. Швейцера: «Отсутствие того или иного элемента в лексической системе одного из языков не является препятствием для переводимости – ведь перевод осуществляется не на уровне отдельных языковых единиц, а на уровне смысла высказывания или смысла текста».

1. J.P.Vinay, J.Darbelnet. *Stylistique comparee du fraicais et de l'anglais*. – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995. – 317 с.

2. Швейцер А.Д. *Перевод и лингвистика*. - М.: Воениздат, 1973. - 279 с.

3. Гак В.Г. *Сравнительная типология французского и русского языков*. Л.: Просвещение. Ленингр. отд-ние, 1977. - 300 с.

4. Муравьев В.Л. *Лексические лакуны*. - Владимир, 1975. - 96 с.

Түйін

Соңғы он жылдықтарда лакунарлықтар тақырыбы - ғылыми-техникалық өрлеуден және коммуникативтік аралық байланыстардан қарқынды дамуымен сабақтас ерекше көкейкесті мәселе. Мақалада лакуналар ұғымдарға анықтама беріліп, оның классификация тура келеді, және аудармада элиминирования лакуналардың әдістемелер көрсеткен. Мақала лингвисттер және аудармашылар үшін мүдде ұсынып жатыр.

Summary

The theme of lacunarity is very actual during last decades, this is connected with rapid development of scientific and technical progress, and also intercommunicative communications. This article gives definition of a concept of lacuna, its classification, and techniques of lacuna elimination during translation. This article is of interest for linguists and translators.

SEMANTIC PECULIARITIES OF KAZAKH, ENGLISH AND RUSSIAN PROVERBS AND SAYINGS

S.A.Askarova -

Candidate in philological sciences, senior lecturer,

G.H.Bekkozhanova

Candidate in philological sciences

Globalization should take not in only political and social spheres of the people, but also in their science and education. The president of Kazakhstan N.A.Nazarbayev in his speech announced: “The key measurement of our education reform is that every citizen of our country with the help of education and professional training should be able to cope with the demands of world standards” [1]. For that matter, investigation of educational and scientific bases of other countries, compare and contrast their peculiarities and achievements play important role to enhance and develop the educational system and science. In English phraseological units are originated from the Bible and well-known writers’ works as Shakespeare. In Kazakh language the works of great people as: Asan Kaigy, Kaztugan, Bukhar Zhrau, Kazybek, Ayteke, Ibyray, Abay etc. were the sources of phraseological units.

In our research work we would like to reveal the structural, semantic and cognitive peculiarities in the usage and development of phraseological units, mainly the most useful and colourful, ready-made part of them, proverbs and sayings. The word-stock of a language is enriched usually by units of language as: words, word-groups or/and by phraseological units. The main difference between word and phrase can be distinguished by their form and meaning. Word is a smaller unit than a phrase. Phrases appear in languages describing the nation’s character, traditions and customs. As we every nation has its own history, customs and traditions. As the common history of humanity connected common things and phenomena as: nature, war, animals, dishes, plants etc. mostly proverb have been formulated and coined on the bases of them. Firstly, proverbs and sayings can be classified by the thematic units. Many linguists consider phraseological units as word-groups that cannot be made in the process of speech, they exist in the language as ready-made units. A great way to improve your understanding of the world culture, people and history is to study proverbs and sayings of different languages. Proverbs, sayings and quotes will teach many apt observations made by people, translated from ancient written sources, and borrowed from literary works.

Proverbs and sayings are compiled in special dictionaries of proverbs and sayings. They have been analyzed and given classifications by many scholars of different languages. Phraseological units can be classified according to the ways they are formed, according to the degree of the motivation of their meaning, according to their structure and according to their part-of-speech meaning. These criteria of classification are similar in different languages, as proverbs and sayings can be met in different languages of the world. But different people’s usage and perceptions of proverbs and sayings differ from idioms, because they see things and concepts in their own ways.

Idioms are also collocations, because they consist of several words that tend to be used together, but the difference – we can’t guess the meaning of the whole idiom from the meanings of its parts. Idioms are phraseological units with a transferred meaning. They can be completely or partially transferred [2, p. 740]).

Ex.: to add fuel to the fire/flame- разливать масло в огонь – отқа май құю. Idioms are inseparable ready made phraseological units used to colour the speech, while proverbs and sayings have moral principles.

Proverbs and sayings have international character and mostly have the same meaning and form in different languages. They are coined by people whose names we don’t know, and they teach people to the norms and moral principles of life. At the same time they colour our language and reveal the culture of different people. Even these phrases are differently pronounced in different languages they have common understandings and meanings. For example: English proverb “The last straw breaks the camel’s back” has the same meaning in Russian “Последняя соломинка ломает спину верблюда” and in Kazakh “Соңғы түйенің жүгі ауыр” or Eng. “Like husband, like wife”- Russian “Каков муж, такова и жена”, “Муж и жена одна сатана” – Kazakh: “Апама жездем сай, ағама жеңгем сай”. Proverbs and sayings are the habitual associations of a word in a language with other particular words. Speakers become accustomed to such collocations. Very often they are

related to the referential and situational meaning of words. Sometimes there are collocations, which are removed from the reference to extra-linguistic reality.

While comparing and contrasting proverbs in different languages we should find their equivalents in other languages by their meaning. As stated before, the classification system starts with main themes [3, p. 33], which for the most part represent basic aspects of human life and it is common to all languages. These themes in Kazakh, English and Russian languages are common and they are easily seen in the following examples:

A. *Practical knowledge of nature*: for example: English proverb “An oak is not felled with one stroke” has the same function and equivalent in Russian and Kazakh: “Одним ударом дуба не свалишь”.

B. *Faith and basic attitudes*: “East or west, home is best” - “В гостях хорошо, а дома лучше” - “Өз үйім-өлең төсегім”.

C. *Basic observations and socio-logics*: “If you cannot see the bottom, do not cross the river” - “Не зная броду, не суйся в воду” - “Өткелін білмей өзенге түспе”.

D. *The world and human life*: “He lives long that lives well” - “В добрый житье кудри вьются” - “Көңілдінің үйінде күнде мейрам, күнде той”. This proverb has no stylistic colouring in compared languages. They are simple sentences which ordinary people use in everyday speech and have become a proverb as a result of long and frequent use of people.

E. *Sense of proportion*: “Eat at pleasure, drink with measure” - “Ешь вволю, пей в меру” - “Қанағат қарын тойғызар”.

F. *Concepts of morality*: “Handsome is that handsome does” - “Не тот хорош, кто лицом пригож, а тот, кто на деле гож” - “Тәні сұлу- сұлу емес, жаны сұлу- сұлу”.

G. *Social life*: “He is lifeless who is faultless” - “Безгрешен только мертвый” - “Жаңылмайтын жақ болмас, сүрінбейтін тұяқ болмас”. These types of proverbs are based on experience of people in the society as result of their relationship, manners and behavior.

H. *Social interaction*: “A bad beginning makes a bad ending” - “Плохому началу - плохой конец” - “Еңбегіне қарай өнбері”. Social interaction has bred most part of proverbs and sayings in the three languages, as social status and habits of people play most important role in the life of people.

J. *Communication*: “Great talkers are great liars” - “Кто много говорит, тот мало делает” - “Аз сөз - алтын, көп сөз - күміс”. This proverb shows that in every nation much talk has bad results as: lie, lazyness, gossips etc. These proverbs see communication in different aspects.

K. *Social position*: “Gentility without ability is worth than plain beggary” - “Нищий граф хуже последнего попращайки” - “Көрпеңе қарай көсіл” or “Аузы қисық болса да байдың баласы сөйлесін”.

L. *Agreements and norms*: “Do in Rome as the Romans do” - “В чужой монастырь со своим уставом не ходят” - “Кімнің жерін жерлесен, соның отын ота”. In every country people respect other's private property, if not it can be regarded as a rude and offensive manner. People mostly accept peaceful and mutual relations and negotiations between each other.

M. *Coping and learning*: Knowledge is a great power, but learning and mastering different sciences have great difficulty. Every nation advise to learn and respect teachers and masters. “Live and Learn” - “Век живи, век учись” - “Оқу инемен құдық қазғандай”. “Don't teach a fish to swim” - “Не учи ученого” - “Дария жанынан құдық қазба”.

T. *Time and sense of time*: “Lost time is never found again” - “Потерянного времени не воротишь” - “Өткен іске өкінбе”, “Уақытыңның босқа өткені, өміріңнің бос кеткені”. Different people use different proverbs of time and mostly value of spared time, at the same time most people do not appreciate their lost time.

Under the 13 main themes of this classification there are 52 main classes [3, p. 35]. The main theme of “G. Social life”, having 8 main classes, may serve as an example here:

G. Social life

1. kinship: “Beauty lies in lover's eyes” - “Не по хорошему мил, а по милому хорош” - “Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу”.

2. development - a person's background: “Familiarity breeds contempt” - “Фамильярность порождает презрение” - “Адам сөйлескенше, жылқы кісінескенше”.

3. child : parents / upbringing: “Like mother, like daughter” - “Яблоко от яблони далеко не падает” - “Анасын көріп, қызын ал, аяғын көріп, асын іш”. “Little children, little sorrow, big children, big sorrow” - “Маленькие дети- маленькие заботы, большие дети - большие заботы” -

“Баланы жастан”. These proverbs are result of long observations and experience. All people try to bring up their children as well as they can. People understand that the children and upbringing them have been most important subject of every time. As every country has its customs and so many countries, so many customs proverbs of family relations, upbringing teach young parents, but these proverbs vary from country to country as customs and traditions vary. From year to year upbringing has become more complicated. For example English proverb “”

4. man : woman / ranking and position of both sexes: “Happiness takes no account of time” – “Для счастливых время не существует” – “Бақыттылар уақытпен санаспайды”.

5. marriage: “Marriage comes by destiny” – “Женишься так, как на роду написано” – “Екі жақсы қосылса, өлгенше дос болады, екі жаман қосылса, өлгенше қас болады”.

6. youth : old age: “All is good in its time” – “Всему свое время” – “Әр нәрсе өз уақытымен”.

7. health : illness: “Health is wealth” – “Здоровье лучше, чем богатство” – “Бірінші байлық-денсаулық”.

We can add other classes as: love, betrayal, knowledge to the list which show the people’s characters, ability etc.

Phraseological units can be also classified according to the syntactical norms. Phraseological units can be classified as head word parts of speech formed. This classification was suggested by I.V. Arnold. In I.V.Arnold’s classification there are also sentence equivalents, proverbs, sayings and quotations [4, p. 740]. Proverbs are usually built metaphorical, e.g.: “As true as steel”-“Верный как сталь”-“Болаттай берік”, while sayings are as a rule non-metaphorical, e.g. “Where there is a will, there is a way”-“Где есть желание, там есть и путь” –“Қалауын тапса қар жанады”.

Language communicational function is a leading one. It conveys information from one communicant to other. Despite the character of transferring information the building material of the communicative process is words, word blocks, among which are phraseological units, the units which convey this information. Informative value of these units is not equal that’s why they colour the communicative process in which they participate differently. It will have become clear that in order to derive a discourse from a text we have to explore two different sites of meaning: on the one hand, the text’s intrinsic linguistic or formal properties (its sounds, typography, vocabulary, grammar, and so on) and on the other hand, the extrinsic contextual factors which are taken to affect its linguistic meaning. These two interacting sites of semantic meaning is the study of formal meanings as they are encoded in the language of texts, that is, independent of writers (speakers) and readers (hearers) set in a particular context, while pragmatics is concerned with the meaning of language in discourse, that is, when it is used in an appropriate context to achieve particular aims. Pragmatic meaning is not an alternative to semantic meaning, but complementary to it, because it is inferred from the interplay of semantic meaning with context [5, p. 18].

The pragmatic peculiarities of phraseological units are:

- ❖ communicative direction of phraseological units (a certain type of expression in which this unit is used);
- ❖ a character and a direction of a communicative effect which a phraseological unit gives;
- ❖ social-emotive register of phraseological unit function.

A direction and a character of a communicative effect made by a phraseological unit, compose a very important pragmatic peculiarity of phraseological units. It is tightly connected with phraseological unit perception.

Contrastive-comparative study of phraseological units, proverbs and sayings and idioms gives us an opportunity to reveal their ethical-aesthetic characters and the functions in the context. Understanding and knowledge of different languages helps to broaden one’s mind and master the learned language professionally. Comparison of three languages’ set expressions has shown a lot similarities in their formation, meaning, function and pragmatics of proverbs and sayings. It shows that even they belong to different families and types of language groups and pronounce the words in different forms, the evolution and formation of human language takes its beginning from one root and source.

1. Назарбаев Н.А. 2010-послание Президента РК. Новое десятилетие- Новый экономический подъем- Новые возможности Казахстана.// Казахстанская правда.- 2010.- март.

2. Мюллер В.К., Дашевская, В.А. Каплан В.Л. Новый англо-русский словарь – 7-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 2000. – 880с.
3. Outi Lauhakangas, The Matti Kuusi International Type System of Proverbs. FF Communications No. 275. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia (Academia Scientiarum Fennica), 2001. 158 pp.
4. Arnold I.V. Modern English Lexicology. – Moscow., 1973.
5. <http://www.unibuc.ro/eBooks/filologie/mateescu/pdf/56.pdf>. (Text and dis-course).
6. Рыжкова В.В. К проблеме изучения фразеологических единиц в современном английском языке (к постановке вопроса) // Вісн. Харків. ун-ту. – Харків, 1996. №386. – С.109-110.

Түйін

Мақалада ағылшын, қазақ, орыс тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестері: мақал-мәтелдерге өзара үйлесімділіктері мен негіздері ерекшеліп саралап, салыстырылып қарастырылды.

Резюме

В статье рассматриваются и сопоставляются взаимосвязи и основные различия устойчивых выражений: пословиц и поговорок в казахском, английском и русском языках.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ДӘСТҮРЛІ АВТОРЛЫҚ АУЫЗША ПОЭЗИЯНЫҢ КӨРНЕКТІ ТҮЛҒАСЫ

Т.С.Тебегенов -

филол.ғыл.д., Абай атындағы ҚазҰПУ қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры

Қазақ әдебиеті тарихының ежелгі замандардан қазіргі кезеңге дейінгі дамуы жолында дәстүрлі ақындар поэзиясы жетекші ықпалды орын алып келеді. Ежелгі сақ, ғұн, түркі өркениеті, Қазақ хандығы XIX–XX ғғ. кезеңдеріндегі әдебиеттің халықтың сипатын, көркемдік-эстетикалық дүниетаным кеңістігін қалыптастыруда ақын-жыраулардың шығармашылығы ұрпақтарды тәрбиелеу қызметімен бағалануда. Әсіресе, XX ғасырдың тұтас желісіндегі жылдар белестеріндегі тарихи оқиғалардың барлығына да дәстүрлі ақындық өнер иелерінің белсене жыр арнағаны – өмір шындығы Жамбыл Жабаевтың, Нұрпейіс Байғаниннің, Доскей Әлімбаевтың, Кенен Әзірбаевтың, Шашубай Қошқарбаевтың, Қазанғап Байболовтың, Нартай Бекежановтың, Үмбетәлі Кәрібаевтың, Төлеу Көбдіковтің, Нұрлыбек Баймұратовтың, Саяділ Керімбековтің, т.б. ақындардың шығармалары дәстүрлі поэзияның ежелден қалыптасқан белсенді қызметін дамыта жалғастырды.

Қазақ әдебиетінің басты көркемдік негізі болып саналатын ақын-жыраулар поэзиясы XX ғасырдың тұтас желісіндегі саяси-әлеуметтік оқиғаларды, материалдық және рухани мәдениет салаларындағы жаңалықтарды жыр арқауына алды.

Үмбетәлі Кәрібаевтың (1889–1969) шығармашылығы да айрықша дараланып бағаланады. Ол – қазақтың сөз арқауындағы дәстүрлі поэзиясын өзіндік мұраларымен дамытқан ақын. Ақынның шығармашылығы туралы көрнекті ғалым Нысанбек Төрекұлов жазған ғылыми очерк 1964 жылы «Қазақ әдебиеті тарихы» 1-томының 2-кітабында сонымен бірге басқа да қаламгерлердің мерзімді баспасөз беттерінде жарияланды. «Қазақ совет энциклопедиясында» (5-том, 1974 ж.), «Қазақстан: Ұлттық энциклопедиясында» [1,114-б.] жарияланды. Ақынның шығармалары осы кезге дейін дейтін алты дүркін (1948, 1951, 1958, 1962, 1983, 2006) жарық көрген еді. Ал, 2009 жылы Республикалық кітап мұражайы ұжымының жинап құрастыруымен 2 томдық толық шығармалар жинағы жарық көрді. Ақынның бірінші томы ғалым, ақын Сағынғали Сейітовтің «Жыр жолымен» атты алғысөз – мақаласымен басталып, барлық материалдар 5 бөлімге топтастырылып жүйелене беріліпті: «I бөлім: Өлеңдер»; «II бөлім: Толғау мен дастандар», «III бөлім: Арнаулар, әзіл-сықақтар», «IV бөлім: Нақылдар», «V бөлім: Мұрағат материалдары». Ал, екінші томы Республикалық кітап музейінің директоры белгілі жазушы Нағашыбек Қапалбекұлының «Жәкеңнен қалған аманат» атты алғысөз мақаласымен басталып, материалдары төрт бөлімге жүйеленіпті: «I

бөлім: Айтыстар», «II бөлім: Ғылыми зерттеулер», «III бөлім: Арнау өлеңдер», «IV бөлім: Естеліктер». Қазақтың дәстүрлі ақындар поэзиясының көрнекті тұлғаларының бірі Үмбетәлінің шығармаларын және ол туралы жазылған еңбектерді біршама толық қамтыған бұл екі томдық – ұлттық рухани құндылықтарды ұлықтаудың көрнекті көрсеткіші. Ақынның екі томдықтағы шығармаларының жанрлары ұлттық сөз өнерінің дәстүрлі үлгілері аясында бағаланады.

Ақын өлеңдерінің халықтық көркемдік-эстетикалық дүниетанымға негізделген болмысын айқындайтын басым саласы азаматтық-сарынды философиялық-педагогикалық ұлағатты ой түйіндеулері мол өлеңдер (арнаулар, насихат өлеңдер, нақылдар, терме-толғаулар) болып келеді. Бұлар – дәстүрлі ақындар поэзиясындағы этнопедагогикалық-этнопсихологиялық шығармалар саласындағы дәстүрлі өлеңдер. Мысалы: «Бата аларда», «Өзім туралы», Бозбалаға», «Жақсы қыз», «Батыр туған жігіттің», «Ақылдан білімді адам пайдаланар», «Ақымаққа ақыл айтсаң», «Жарың жақсы болса егер», «Он бес жастан кім өтпес», «Ақын», «Парыз», «Қасиет», «Не алтын», «Адамдық жайлы», «Не пайда?», «Дүние-ай!», «Өмір туралы ғақлия», «Соңғы тілек дос-жаран!», т.б. Бұл өлеңдерде халықтың бұрынғы, қазіргі, болашақтағы мәңгілік даму жолының кепілі адамгершілік-имандылық өлшемдері екендігі абыздық, азаматтық түйіндеулерімен жырланған:

... Ер жігіт бақыт қонса айдай болар,
Ақ құйрық көңіл ашар шайдай болар.
Бастарын қырсық келіп шаларында,
Ұрысып үй-ішімен дай-дай болар.
Ет жемей кекіргеннен құсқан артық,
Ақылсыз ақымақ достан дұшпан артық.
Наданға – жазатайым ісің түссе,
Басыңды бағаламас мыстан артық.
(«Адамдық жайы» өлеңінен).[2,117-б.]

Ақындар – қазақтың ұлттық асыл қасиеттерін ұрпақтарға поэзия өрнегімен насихаттаушылар. Халқымыздың талай мыңжылдықтар бойы қалыптасқан адамгершілік-имандылық асыл қасиеттерінің арқасында ғана ұрпақтар, сапасының сақталғаны анық. Қазақ ұлты ұрпақтарының кең-байтақ даламыздың барлық аймақтарындағы орналасуларының бірі-бірінен жырақтығына қарамастан ортақ елдік мұраттар іс-әрекеттерінде бірігетіні, қоян-қолтық тұтасып, сырттан келген басқыншыларға (Қоқан, Хиуа, т.б.), шапқыншыларға (жоңғар қалмақтары), отаршылдарға (Ресей патшалығы) қарсы күресетіні – бәрі де атамекенді, Отанды, бүкіл қазақ даласын сүйген перзенттік отаншылдық махаббат қуаты екендігі жырланған. Үмбетәлінің «Қасиет» атты өлеңінен қазақтың ұлттық діл болмысындағы асылдық пен олқылық егізделе ұғындырылады:

Жақсы адамның белгісі,
Жауда басы қалса да,
Сенімен бірге жан берер.
Екіжүзді ел бұзғыш,
Еппен қанша күн көрер.
Болайын деген азамат,
Бос жүргенді мін көрер.
Аузында жұрттың аңызы,
Еңбегі елге сіңген ер.
Бағалы болсаң халыққа,
Басыңа қалап бақ қонар.
Ақылды адам алдырмас,
Аузында сөзі сақ болар.
Айтқан сөзі қонымды,
Өз бойына шақ болар.
Әлпештесе ардақтап,
Әркім-ақ саған жақ болар.
Зейінді болса ұғымды,
Көкірегі хат болар.
Араласып жүрмесе,

Ағайынды адам жат болар.
Бейілі болса беймаза,
Берекеңді ап болар.
Тұрақсыз адам белгісі,
Құбылмалы қу болар.
Өнерлінің белгісі.
Отырған жері ду болар.[2,59-б.]

Үмбетәлінің бірқатар өлеңдерінде ХХ ғасырдың 30–40-жылдарындағы қазақ тарихының қасіретті кезеңдері шындығы жырланған: «1932 жылғы ашаршылық», «Бір үзім нан мен керзі етік немесе Тойбала апаның айтқаны», «1937 жылдар. Ұлы Отан соғысының басталуы» атты өлеңдері – дәстүрлі ақын-жыраулар поэзиясындағы зар замандық мұңды-шерлі сыншыл сарындар жалғастығының үлгілері.

Ақынның зар замандық өлеңдерінде халықтың басына түскен ауырпалыққа үнемі ортақтаса, қайраткерлік-азаматтық ұстаным көзқарастарын танытатын дәстүрлі рухты ойлар («1932 жылғы ашаршылық» өлеңі) поэтикалық өрілімдермен өрнектелген («Зарлады қазақ даласы аштықтан азып қырылып», «Қынадай қырып отаған, зұлымат қолдан жасаған», «Бұл қалай?!» деген ерлерді түрмеге айдап матаған», «Өр елге туып сор заман, ана мен бала зарлаған», т.б.) шындығын көзімен көрген ақынның өлеңіндегі лирикалық-көсемсөздік тебіреністердің, күйзелістердің реалистік сипаты дәстүрлі поэзияның халықтың үні екендігін дәлелдей түседі:

Арманға жетпей көксеген,
Қырылып боздақ көптеген.
Заманның зарын аямай,
Сталин жендет, төккен ең!
Сәбилер қыршын қиылып,
Аштықтан демі үзіліп.
Өлексе сасып, кең дала,
Өліктер жатты үйіліп.
Жерінде жүріп қор болған,
Бір үзім нанға зар болған.
Астықпен емес кең дала,
Ажалмен биік тау болған.
Талайды заман састырды,
Бар малын алып аш қылды.
Қасқайып қарсы тұрғанды,
Жау көріп асып, атқызды.
... Туғанда басқа зар заман,
Қорқаулар ұлып қорлаған.
Ел басына күн туса,
Сатқындық қылған жар жаман.[2,13-14-бб.]

Ақынның балаларға, жасөспірімдерге арналған өлеңдерінде («Оқы, оқы, карағым!», «Балалар – біздің болашағымыз», «Біздің болашағымыз», «Мектеп балаларына», т.б.), қыз-бозбалалардың («Он бес жастан кім өтпес», т.б.) білім алудың, ғылым игерудің, адал еңбек етудің шынайы өмір сүру бақытына жеткізетін ұлағаты ұлықталады.

Ақынның бірқатар өлеңдерінде («Алатау асқарынан», «Жаңарды бүгін Жетісу», «Қыс келсе де қысылмаймыз», «Жайрандап міне жаз келді», «Жаңа жыл», «Алматы», «Қыстың сыры», т.б.) табиғаттың пейзаждық суреттері мен оның аясындағы адамдар, халық тұлғалары тұтасқан тіршілік қозғалысының романтикалық-реалистік болмысы жырланған. Қазақ поэзиясындағы дәстүрлі поэтикалық тұтастық сипатынан табиғаттағы заттардың, жанды тіршілік иелерінің адамның көркемдік ойлау дүниетанымы кеңістігіндегі ойлармен егізделе, тоғыса жырланатыны Үмбетәлінің де өлеңдернен анық байқалады.

Табиғат аясындағы халық тұрмысының, адам тағдырының да алуан сырлы құбылыстары, қасиеттері де саралана байқалалы. Мысалы, «Аралым, менің, Аралым!» атты толғау-өлеңнің идеялық-композициялық желісіндегі баяндаулар мен бейнелеулер отаншыл ұлт ақынының романтикалық-реалистік сарын тұтастығымен жырлау мәнерін аңғартады:

Шалқып жатқан шалықтап,

Қаз-үйрек жүзген қалықтап,
Шалқар теңіз Аралым.
Сол теңізді көруге
Жеткенде жасым елуге
Асығып саған барамын.
Аралым, менің, Аралым,
Алтай, Кавказ, Алатау
Салқын бір соққан самалың.
Тауешкің тауда секіріп,
Арқар, киік, маралың,
Шөбін оттап шалып тұр,
Шалғынды сай-саланың.
... Қарағай, қайың, тал, терек,
Тамылжыған қалың ну,
Аспанға өрлеп бойлаған.
Амудария алыстан
Ақтарылып құйылып
Сырдария сыландап.
Бұл да құйды түйіліп.
... Ішің шермен шертілген,
Мұңлы күйлі Арал ең.
Жаудан жаға жыртылып,
Жалалы жаудан жаралы ең.
Алпарысқан ақ көбік,
Толқынында жыр бар еді...[2,115-116-бб.]

Ақынның сыншыл сарынды өлеңдерінде («Ақымаққа ақыл айтсаң», «Бір колхозда он бастық», «Не пайда?», «Құлман пұшыққа айтқан Құл құрдасы», «Шалағай дәрігерге», «Көк қасқа аттың зары», «Қырсыздардың қылығы», т.б.) тіршілік мазмұнындағы жағымсыз мінез-құлық иелері сатиралық ирония, сарказм бейнелеулерімен әшкерелене, сынала жырланған. Жағымсыз мінез-құлықтың, іс-әрекеттің жеке адамдар арасындағы қарым-қатынастар мәдениетін, қоғамның, елдің дамуына жасайтын кесепаты, зардабы әшкерелене айыпталады. Жағымсыздықты айыптау, сынау өлеңдері арқылы ақынның халық ділінің шынайылығын сақтау жолындағы азаматтық-қайраткерлік, тәлімгерлік-тәрбиешілік тұғыры айқындалады. Ақынның осындай азаматтық-қайраткерлік көзқарастары сатиралық-сыншылдық әзіл-сықақтарында («Еңбеккүн таппағандарға», «Бір бухгалтер», «Көерге көз, ми мен бас», «Қамбашы», «Моншаның зары», «Сатқындарға», т.б.) да кеңінен қамтыла жырланған. Ақын шығармашылығындағы эпикалық толғаулары («Өз өмірімнен», «Өмір толғауы») мен дастандары («Марқа», «Патшалар мен ұрылар», «Төрт өнерпаз хикаясы», «Қисық батыр мен Кемпірбай», «Бақтыбай») да қазақ әдебиетіндегі құнды мұралар қатарын құрайды. Өмір шындығы оқиғаларын, ертегілік-мифологиялық сюжеттерді эпикалық кең тыныспен жырлаған ақын туындылары арнайы зерттеу еңбектер арқылы саралана зерделеуге лайықты болмысымен ерекшеленеді.

Үмбетәлі – қазақ поэзиясындағы айтыс өнеріндегі өзіндік мәнерімен дараланған ақын. Авторлы ауызша әдебиеттің лирикалық-дидактикалық және эпикалық сипаттары ерекшеліктерін тұтастандырған ақындар айтыстары – қазақ сөз өнерінің әлем өркениеті кеңістігіндегі ұлттық-этнографиялық болмысын даралай танытатын айрықша көрсеткіші. Үмбетәлі ақынның айтыстары («Үмбетәлі мен Нұриланың айтысы», «Үмбетәлі мен Нұрсапаның айтысы», «Нартай, Нұрлыбек және Үмбетәлі», «Қырғыз ақындары (Оспанқұл, Халық) мен Үмбетәлі») [3,20-80-бб.] дәстүрлі ақындар поэзиясында Сүйінбай, Құлмамбет, Бақтыбай, Мұрат, Жамбыл, т.б. ақындар қалыптастырған ауызша суырып салма (импровизация) өнері күдіретін жалғастырған өнегесімен бағаланады. Ақынның айтыстарындағы поэтикалық көркемдік-бейнелілік өрнектері оның суырыпсалма сәттеріндегі жан әлемінен төгілген түйдекті ойларды, толғаныстарды эстетикалық талғаммен, ұлттық діл танымымен үйлестіре өретін психологиялық-поэтикалық ерекшелігін байқатады. Мысалы: «Ержігіт қор болады серттен тайса», «Түлкісін қызыл Алтай сөздің қуып, апарып өз ініне індетемін», «Желді күнгі дауылдай сарынымды, өртіне көңіліңнің су сепкендей бір басармын,

Нұрила, жалыныңды», «Жарамас шешен жауға, батыр дауға», «Өлеңімнің тасқыны астанкестен, жұдырығы ұрғандай апай төстен», «Шаңқан боздай сөзіме шаң жұқпайды», «Ішегі домбырамның ешбір кірсіз», «Төңкеріліп отырмын судай жылжып», «Ысқырғандай орданың оқ жыланы», «Қолқанды қолқа құрт боп аралармын», «Басыңнан ақылды ұрлап, миыңды жеп, есіңді есек қылып алалармын», т.б. («Үмбетәлі мен Нұриланьң айтысынан»). Бұл айтысы «Айтыс» жинағында (2-том, 1965 ж.) жарияланған. «Наркескен өткір болат, тілі семсер, сермесем сүйегіңді кетер қауып» («Үмбетәлі мен Нұрсапаның айтысынан»).

Дәстүрлі ақындар поэзиясы – халық даналығын көркемдік жинақтау бейнелеу өрнектерімен жырлайтын рухани қазына. Халықтың арғы-бергі тарихындағы абыз ақын-жыраулардың, би-шешендердің астарлы, мегзеулі мағыналы бейнелеу сөздері, сөз тіркестері поэтикалық ырғақты мәнерімен ата-бабалардан кейінгі ұрпақтарға өнеге-ұлағат болып жалғасып келеді. Қазақтың дәстүрлі ақындары, жыраулары поэзиясындағы бейнелі шумақтар фольклордағы мақал-мәтелдер, қанатты сөздер қатарында ұрпақтардың көркемдік-эстетикалық ойлау дүниетанымын тереңдету, дамыту ықпалын сақтап келеді.

Үмбетәлі ақын әдеби мұрасының құрамындағы нақылдары да Қорқыт Атаның, Жүсіп Баласағұнның, Қожа Ахмет Иасауидың, Ахмед Иүгінекидің, Асан Қайғының, Шалкиіздің, Қазтуғанның, Доспамбеттің, Үмбетейдің, Бұқардың, Шалдың, Махамбеттің, Дулаттың, Шортанбайдың, Сүйінбайдың, Майлықожаның, Жамбылдың, Тұрмағамбеттің, Кененің және т.б. ондаған дәстүрлі ұлттық поэзиядағы классикалық деңгейдегі ақындардың философиялық мағыналы нақыл шумақтарының жалғасындай көрінеді. Үмбетәлі ақынның нақылдары да осындай көркемдік дәстүрі жалғасқан ұлттық поэзияның ұлағатын айғақтайды. Ақынның нақылдарында отаншыл, еңбексүйгіш, шыншыл, елге қорған, халықтың жоғын жоқтаушы қайраткер Азамат тұлғасының ұлағаты ұлықталған:

1. Ел болсаң, ем бол,
Ел сүйенер бел бол.
Ержүрек екпінді,
Ел бастаушы сен бол!
2. Болайын деген азамат,
Бос жүргенді мін көрер.
Аузында жұрттың аңызы,
Еңбегі елге сіңген ер.
3. Бағалы болсаң халыққа,
Басыңа талап бақ қонар.
Зейінді болса ұғымды,
Көкірегі хат болар.
Араласып жүрмесе

Ағайынды адам жат болар, т.б.[2,279-282-бб.]

Жасөспірім кезінде ауыл молдасынан діни-исламның бастауыш негіздерімен танысқан ақын әуелде ауылындағы (Арғынбай, Нұрила, Саңлаубала, т.б.), одан кейін замандас (Иса, Қалқа, Кенен, Есдәулет, т.б.) ақындарымен қағысу, айтысу сайыстарынды өзіндік өнерімен танылған. Өзінің ақындық өнерін жетілдіру, дамыту жолында Жетісу атырабындағы көрнекті ақындардың (Қабан (Қабылиса), Сүйінбай, Бақтыбай, Құлмамбет, Жамбыл, Қаңтарбай, Бөлтірік, Шалтабай, т.б.), би-шешендердің (Шоған абыз, Қожбанбет, Қаба, Дәркенбай, Максұт, т.б.) және т.б. ақын-жыраулардың (Әжек Мырзалыұлының, Көдек Маралбайұлының, Майлы Оразұлының, Максұт Додабайұлының, Рыскелді Сауданұлының, Қапез Байғабылұлының және т.б.) [4,25-129-бб.] шығармашылық ықпал-әсерлерінің болғандығы ақиқат. Үмбетәлі шығармашылығына қазақ даласының барлық аймақтарындағы дәстүрлі өнер ықпалының даруы өзі өмір сүрген өлкедегі рухани мәдениет өркендері арқылы сабақтасқаны да табиғи заңдылық.

Өзі өмір сүрген кезеңдердің тарихи өзгерістеріне өзінің шығармаларымен, қоғамдық-әлеуметтік қызметімен белсене үлес қосқан ақын КСРО Жазушылар Одағының мүшесі (1937 жыл) болды, «Қазақ ССР-інің халық ақыны» (1961) атағын иеленді, Қазақ ССР Жоғары Кеңесінің Құрмет Грамотасымен марапатталған. Қазіргі кезде Алматы облысындағы Жамбыл ауданының бір ауылы ақынның атымен аталады. Аудан орталығында ақынның өмірі мен шығармашылығына арналған мұражай-үйі де қазақтың дәстүрлі ақындық поэзиясын ардақтаған халықтың мәңгілік ықыласын аңғартады. Ақынның туғанына 120 жыл толуына

арналып, сөз арқауында айтылған Республикалық кітап музейі ұжымының (Директоры – жазушы Нағашыбек Қапалбекұлы) жинап құрастырған екі томдық шығармалар жинағы да әдеби мұралардың халық тарихымен бірге мәңгі жасайтын ұлағатын дәлелдейді.

Қорыта айтқанда, қазақтың дәстүрлі поэзиясының көрнекті тұлғасы Үмбетәлі ақынның әдеби мұрасы ұлттық сөз өнерін ғасырлар бойы рухани жан азығы еткен халқымыздың қазіргі және болашақтағы ұрпақтарына адамгершілік-имандылық тәлім-тәрбиесі үшін үздіксіз қызмет ете береді. Бұл – біздің адамзат тарихындағы ұлттық тұғырымызды нығайта, дамыта беретін рухани қазынамыз.

1. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған.-Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007.-9-том.-688 б.

2. Кәрібаев Ү. Жинақ.- Алматы: Республикалық кітап мұражайы, 2009.-1-том.-296 б.

3. Кәрібаев Ү. Жинақ.-Алматы: Республикалық кітап мұражайы, 2009.-2-том.-328 б.

4. Әлібек Т. Жетісу ақындары: Зерттеулер.-Алматы: М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2008.-220 б.

Резюме

В статье анализированы поэтические наследия акына Умбетали Кариебаева на аспекте поэтики традиционной авторской устной поэзии казахских акынов-жырау.

Summary

Article analyzed poetic heritage Umbetali Karibaeva on the aspect of akyn poetics traditional author's oral poetry of the Kazakh akyn-zhyrau.

Н.Г.ПОТАНИН – УЧЁНЫЙ, ЭТНОГРАФ, ГУМАНИСТ

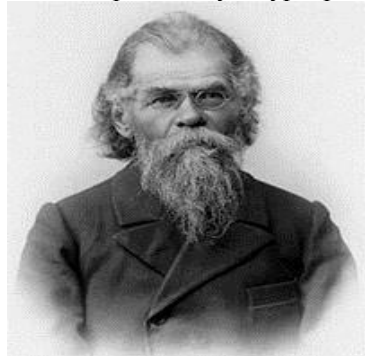

Б.Сманов -

директор педагогических наук, профессор КазНПУ им.Абая, академик Международной академии Ш.Айтматова

Президент Н.А.Назарбаев на XVII сессии Ассамблеи народа Казахстана отметил: «История нашей Независимости – это летопись дружбы всех этносов. В строительстве нашей страны принимают участие представители всех без исключения этнических групп, проживающих в Казахстане». В связи с этим особую роль сыграли великие личности прошлого столетия, которые способствовали восстановлению духовного наследия, пропаганде и повсеместному распространению среди мировой общественности важности национальных ценностей казахского народа. Здесь нельзя не отметить непосильный вклад русских деятелей науки и культуры. Среди них особое место занимает великий ученый – гуманист, этнограф Н.Г.Потанин. Значительна его роль и деятельность в формировании и сохранении собранного им духовного достояния, литературного наследия нашего народа.

Так прошлой осенью общественность нашей страны широко отметила 175-летие со дня рождения Г.Н.Потанина – большого друга казахского народа, ученого-этнографа, ориенталиста, крупного востоковеда-путешественника, знатока тюркских языков, в том числе в совершенстве владевшего казахским языком. Данное мероприятие было организовано Министерством культуры республики с участием главы ведомства М.А.Кул-Мухаммеда.

Г.Н.Потанин был близким другом-соратником Чокана Валиханова по Омскому кадетскому корпусу, где они вместе учились. Сибирский кадетский корпус был создан в 1845 году в Омске, на базе бывшего училища Сибирского линейного казачьего войска и считался одним из лучших учебных заведений того времени.

Имя уроженца с.Ямышево нынешней Павлодарской области неразрывно связано с именем выдающегося казахского ученого-просветителя. Сибирский аксакал-

исследователь вместе с Чоканом Валихановым изучал историко-этнографическое наследие казахского народа в Омском областном архиве. Он внес огромный вклад в развитие чокановедения, собрав и опубликовав многогранные и бесценные труды после смерти Чокана.

Г.Н.Потанин – учёный, этнограф, ориентолог

Здесь уместно привести слова Г.Н.Потанина сказанные, им на торжественном собрании Западносибирского отдела географического общества: «Омск – это моя духовная родина, здесь я когда-то с моим покойным другом Чоканом Валихановым впервые начал мечтать о тех трудах, выполнить которые пришлось мне одному, так как бедный друг мой скоро умер, но я уверен, что при исполнении тех задач, которые мы себе намечали, он мог бы создать себе громадное имя. Что касается меня, я сделал все, что мог, не отступая от тех предначертаний, которые мы себе когда-то вместе составили».

Отслужив на военной службе в Сибири в 1853-58 годы, он обучается в 1859-1861 годы на физико-математическом факультете Петербургского университета по специальности естествознание. «Самые юные, талантливые и чистые душой вновь развивающиеся местные деятели, как Г.Н.Потанин и Ч.Ч.Валиханов, – пишет вице-президент Российского географического общества П.П.Семенов Тянь-Шанский о тех годах, – глубоко проникнутые своим стремлением и жаждой знания, стремились закончить высшее образование в Петербургском университете».

С 1876 года Г.Н.Потанин принимает активное участие в ряде научных экспедиций с целью сбора материалов по географии малоизученных регионов Российской империи, в том числе их этнографии, фольклора, ботаники и экономики.

В ходе экспедиций собрал бесценные духовные ценности жителей Монголии, Большого Хингана, Забайкалья, Алтая и казахской степи – Баянаула, Сырымбета, Зайсана, Тарбагатая. Изучение казахских народных легенд и сказок, записанных как на языке оригинала, так и в переводе на русский язык, получило отражение в научно-аналитических статьях и фундаментальных трудах.

В этом благородном деле ученый-этнограф тесно сотрудничал с известными просветителями, как Абай Кунанбаев, Муса и Садвакас Чормановы, Имантай Сатпаев (отец академика Каныша Сатпаева), Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов, Миржакып Дулатов, Алихан Ермеков, Жакып Акбаев и другие.

Автор около 240 фундаментальных трудов Г.Н.Потанин за работу над «Легендами и сказками казахов и алтайских тюрков» в 1886 году был удостоен Большой Константиновской медали Императорского Русского географического общества. Был одним из основателей сибирского областничества, выдвигал идею развития Сибирского региона.

В памятный 1915 год в научных кругах отмечали 80-летие Г.Н.Потанина. Выказывая особое уважение, специально к этому событию его ученики и соратники выпустили сборники трудов сибирского исследователя, известного учёного. Не остались в стороне и казахские видные демократические лидеры, как Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов, Муса Шорманов, Алимхан Ермеков, Жакып Акпаев и Миржакып Дулатов.

В качестве подарка Ахмет Байтурсынов подготавливает к изданию, записанную Г.Н.Потаниным, полную версию поэмы-жыр «Ер Сайын», которая по стечению обстоятельств того времени была издана только в 1923 году в Восточном издательстве Народного комиссариата национальностей, редактором казахского отдела (ответственным за выпуск) которого в то время был Қыр баласы (Сын степи) – Алихан Букейханов.

Книга начинается ещё ни разу не опубликованным стихотворением Ахмета Байтурсынова, которое было посвящено 80-летию сибирского аксакала – Гірекена (глубокоуважаемого Григория Николаевича) на казахском языке – «В дар Г.Н.Потанину». Мы представляем вашему вниманию отрывок из этого стихотворения, переведённого нами на русский язык.

Невзгоды и лишения бесчисленных дорог,
Тобою пройдены за долгий жизни срок.

Через дожди, метели, снег, жару
Ты шёл дорогой верной, благородной, друг,
Не восхваленье это: доказательство тому
На благо родины твой кропотливый труд.

Такое время выпало всем нам:
Безбрежной нищетой война, обрешая крестьян.
Алаша скромный дар прими от нас –
Не конь склоняет голову перед тобой,
Не шубой, отороченной мехами с шелком,
Ты слово доброе взамен богатств прими.

Выражая своё уважение великому ученому, Ахмет Байтурсынов подписывает стихотворение «А.Б.1915 г.». В завершение полного текста поэмы-жыр «Ер Сайын», вниманию читателей был предложен Алиханом Букейхановым биографический материал под заголовком «Григорий Николаевич Потанин» (со стр. 86). Этой статье на сегодняшний день 96 лет. Однако, несмотря на почти столетнюю давность данной статьи Қыр баласы, биографический материал о Г.Н.Потанине Сына степи не утратил своей познавательной и воспитательной ценности.

Мы посчитали важным представить читателям газеты наследие, оставленное нам А.Букейхановым, посвященное 80-летию со дня рождения путешественника, этнографа, радетеля устного творчества казахского народа: «Г.Н.Потанин – сын сибирского казака уезда Кызылжар. Его отец правил сотней русских-казаков в селе Суюндик Баянаульского района. 4 октября 1835 года в городе Ямышевское, казахское его название было Тұзды қала (Соленый город), родился Г.Н.Потанин. После того, как мальчику исполнилось три месяца, его отец переехал в уезд Кызылжар. Приехав на станцию, отец обнаружил пропажу сына: ребенок выпал из саней.

Григорий Николаевич шутил: «Мне в трехмесячном возрасте захотелось попутешествовать по миру, я выпал из саней, затем меня нашли. Уже в то время я проявил желание изучить мир».

Григорий Николаевич учился вместе с потомком хана Чоканом в Кадетском корпусе в Омске. Они были верными друзьями. На протяжении почти сорока лет он пытался, а в результате в 1904 году все же издал две книги Чокана Валиханова. После окончания корпуса в 1855 году в качестве руководителя русских-казаков побывал на Семиречье, Григорий Николаевич был основным идейным вдохновителем строительства города Алматы. В 1859 году П.П.Семенов, прозванный Тянь-Шанским, возвращаясь из Туркестана, в Омске встретился с Г.Н. (сокращено как в книге – Б.С.) и Чоканом. Он почувствовал, что в этих двух молодых офицерах есть что-то особенное. «Чем здесь путаться под ногами, езжайте в Петербург выучитесь в университете», – посоветовал он Г.Н. и Чокану. Молодые люди так и сделали: они поступили в университет в Петербурге. Г.Н. в университете хорошо освоил ботанику – растениеводство; литературу и культуру разных народов, географию.

В 1863 году он был в составе комиссии, обозначившей границу между Россией и Китаем; изучив казахскую письменность, провёл сравнительный анализ казахской литературы с литературой алтайских тюрков; он внес значительный вклад в историю развития человечества.

Расскажу немного и о характере Г.Н. За свою долгую жизнь (он скончался летом 1920 г. в Томске) он никогда никого не обидел словом, никогда не говорил о людях плохо. Григория Николаевича можно назвать «благовоспитанной девушкой» и это не будет преувеличением. В августе 1904 года я гостил в доме Г.Н. в Томске. Неожиданно вошли две девочки лет 10-12 и говорят: «Мы поступили в гимназию, нам теперь необходимы деньги на обучение, книги, бумагу, ручки, карандаши, одежду». «Хорошо, у вас все будет. Приходите завтра в 10-часов, купим все необходимое», – сказал Г.Н. Девочки от радости побежали, прыгая словно козочки. Я спросил у Г.Н.: «Кто они?». Он с улыбкой ответил: «Сам не знаю. Этим летом они пришли ко мне и сказали, что хотят учиться, однако родители живут бедно и нет средств на обучение, пришли просить меня о помощи. На что я им сказал: «Хорошо, я

буду вас обучать. Осенью поступите в гимназию, а там посмотрим». Все лето я занимался с ними, и вот они поступили в гимназию», – засмеялся Г.Н.

В 1915 году Г.Н. исполнилось 80 лет. Многие его ученики в его честь издали его труды. Казахская молодежь также пожелала издать песни, стихи, пословицы казахского народа в качестве подарка. И стихотворение Ахмета «В дар Потанину», и поэма «Ер Сайын» должны были войти в этот сборник. Восточное издательство в честь Г.Н. также собиралось издать сборник под названием «Тысяча и одна пословица»... Қыр баласы». [«Ер Сайын». Москва, 1923, 86-91 с.].

Мы понимаем, что крупные деятели, просветители-демократы Ахмет Байтурсынов и Алихан Букейханов своими исторически ценными, литературно-культурными произведениями хотели донести до народа и показать высокие человеческие качества одного из видных представителей русского народа Г.Н.Потанина, что он является ярчайшим примером заботы о нашем народе. На примере таких благородных поступков великих людей мы обязаны воспитать нашу молодежь, а иначе вся жизнь потеряет свой смысл. Это так необходимо сейчас, когда понятиям дружбы и солидарности народов уделяется огромное внимание в нашей многонациональной стране. Мы должны заострить свое внимание на данной актуальной проблеме и рассказывать подрастающему поколению о делах, об идеях, чистоте помыслов, щедрости души, открытом сердце таких людей, как Г.Н.Потанин, А.В.Затаевич, В.В.Радлов и другие. И посредством этого воспитать в них чувство человечности, гуманизма ко всем народам, ибо они являются истинным примером искренней дружбы между народами, проживающими в Республике Казахстан.

Түйін

Мақалада әйгілі этнограф, ұлы ғалым, Ш.Уәлихановтың досы Г.Н.Потаниннің өмірі мен қызметі қарастырылады. Еңбекте ғалымның танымдық-тәрбиелік мәні бар еңбектері сөз етіледі.

Summary

This article discusses the life and work of G.N.Potinin – known ethnographer, scientist, friend Ch.Valikhanov. It also examines his work informative and educational content.

АБАЙ ДӘСТҮРІ ЖӘНЕ Ш.ӘБЕНОВТИҢ «КЕЙПІН БАТЫР» ПОЭМАСЫ

А.Қ.Қадыров -

*Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің гуманитарлық факультеті
декаанының орынбасары филол.ғ.к., доценті м.а.*

Шәкір ӘбенOVтың Абай үлгісіндегі Шығыстық дәстүрде жазған шығармасының бірі – «Кейпін батыр» поэмасы.

Поэmanın мазмұны орта ғасырдағы шығыс елдерінің өмірінен алынған. «Кейпін батыр» поэмасында басты екі кейіпкер - ел билеуші Әмір Темір мен Кейпін батырдың образы сомдалған.

Поэмаға арқау болған кейіпкер Ақсақ Темір ХІҮ ғасырда өмір сүрген, Орта Азияның билеушісі, әскер басшысы. Шындық болмыста болған бұл бейне шығармада да тарихи ақиқатқа сай суреттелген. Құжаттық деректерге көз жүгіртсек: «Барлас тайпасынан шыққан Тарағай бектің баласы Темір /1336-1405/ 35 жыл бойы /1370-1405/ ұлы империя құру үшін көрші елдерге басқыншылық жойқын шабуылдар жасады. Бұл жорықтар аяусыз, тағылық әрекеттермен жүргізілді. Бұл жорықтар кезінде Қазақстан, Кавказ, Оңтүстік Русь халықтары да Темір әскерінің талауына түсті. Алтын Орданың Волга бойымен Қырымдағы қалалардың бәрі де қирады. 1381-83 жылдары Иранды бағындырды. 1399 жылы Закавказье мен Арменияға қайта атанды. 1400 жылы Темір түрік сұлтаны Баязидке қарсы күрес бастап, оны 1402 жылы Анкара маңында қиратты. өмірінің соңғы жылдарында Темір үздіксіз соғыс, халық қозғалысын аяусыз басу жолымен құрған мемлекетінде Түркістан, Хорезмнен басқа Иран, Ирак, Ауғанстан, Закавказье және Үндістанның бір бөлігін қосып алды. 1404-1405 жылдың қысында Темір оңтүстік Қазақстан жерін басып, 800 мың әскермен Қытайға жорыққа шықты. Бірақ, өзі 1405 жылы ақпанда жолда қайтыс болған»/ 1, 76./,- деп жазылған.

Поэмадағы Темір бейнесінің іс-әрекеті, қылышынан қан тамған қаталдық мінезі, тарихтағы Темір болмысынан алшақтығы жоқ. Поэмада:

Кавказдың айналасын қылып ойнақ,
Майданда қанды тойын талай тойлап.
Қарсыласқан елінен түк қалдырмай,
Тұқымын ұрпағымен түгел жоймақ /2,243б./,-

деп оның басқыншылық әрекетпен жүріп өткен жолдары нақты деректермен берілген.

Поэманың негізгі идеялық мазмұны - Ақсақ Темір және оның айналасындағылардың әрекетін көрсетіп, халықты басқыншылық ниеттен жирендіру, әділетке қарсы күреске шақыру. Жауыздыққа, зұлымдыққа қарсылықты Кейпін батыр арқылы көрсетіп, оны басқаларға үлгі ету.

Ұлы Абай Ескендірдің басқыншылық әрекетін әшкерелеу арқылы, өз заманының отаршылдығын әшкереледі десек, филология ғылымдарының докторы Бейбіт Мамраевтың «XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының қай-қайсысы да Абайдың ақындық мектебі арқылы өтті. Ұлы Абайдың романтика-реалистік көзқарасы XX ғасыр басында романтизм, сентиментализм, символизм, реализм секілді көптеген әдеби ағымдардың тууына ықпал етті»/3,13б./,- дейді. Осы жерде Абайдың биік арман-мұратының Шәкір шығармасындағы жалғасын тану қиынға соқпаса керек.

Жердің, малдың таланып, халықтың қырылып жатқанын көзімен көрген ақынның тапқаны, ел үшін егеске түсіргені, түріктің батыры - Кейпін.

Шәкір орта ғасырдағы Ақсақ Темірдің ел жаулағыш әрекетін көрсетіп, жалпы басқыншылыққа, әділетсіздікке қарсы күресе білу керек деген идеяны насихаттайды. Осы түріктің батыры - Кейпіннің Түркістан маңы, қазақ елінде жүріп халықты әділеттілікке, бостандыққа бастауы, жеке ел болып, түркі халықтарымен қайта табысып жатқан кезде осы поэманың өміршеңдігі айқындала түседі. Осы поэма арқылы ақынның барлық түркі халықтарының бірлігін, ынтымағын аңсаған ойын тану қиын емес.

Шығарманы оқығанда халықтың әділетті аңсаған арманын арқалаған, жанын беріп, қанын шашып төтенше іске ұмтылып, ерекше ерлік көрсеткен батырдың романтикалық келбетін көреміз. Мәселен, эпостық жырларды жас кезінен жатқа білетін ақынның батырлардың ұрыс алаңында көзге түсіп бел алатын, атам заманнан бері келе жатқан дәстүрін Кейпіннің батырлық образын жасауда романтикалық леппен шебер суреттеген. Он сегіз жасында, түрік-араб соғысында түрік қолбасшысы оққа ұшып, түріктен жігерлі жас шықпады деп, патшасы Гаппас ұрысқа өзі шыққалы тұрған жерінен Кейпін шығып, арабтың шебін бұзып, батыр атанған. Кейпіннің батырлығының ерекше көзге түсетін жері ыстық құмда қатты желге ұшырап, аттары жүре алмай құлап, адамдарының жартысынан айырылып, судан тарыққан әскеріне:

Сарқылсын сендер үшін денеден қан,
Сендерге құрбан болсын бұл құрған жан,
Суға жетіп алындар сендер өлме

Қанымды бөліп ішіп бір тамшыдан /4, 87б./- деп қанын бөліп бермекші болса, алдында тосып тұрған Темір әскеріне қарсы шауып, жалғыз өзі ұрысқа шығып мерт болған жерін өршіл романтикалық пафоста суреттеген.

Поэмада әділеттілік іздеген халық ұлы ұнамды тұлға Кейпіннің бойына қайсарлық, сертке, достыққа беріктік қасиеттерді де жинақтап әрекет үстінде нанымды көрсете білген. Ақын Кейпіннің адамгершілік қасиетін қалыптастыруда шындықтан тыс кетпейді. Мәселен, автор Кейпіннің бойынан батырға тән қасиеттермен қоса ішкі жан сезімінің сұлулығын да аша білген. Кездейсоқ кездескен Гүлнәрмен арадағы махаббат сүйіспеншілігін көркемдік бояумен шебер суреттеп, адамгершілігі мол азаматқа тән беріктік, тұрақтылықты көреміз.

Поэма кейіпкеріне ақын заманы тудырған әділетсіз, жағымсыз қылықтардың бейне бір елесі болу қызметін де жүктеп, өзінің негізгі гуманистік, ағартушылық бағытына, адам қоғамының рухани өрісін жоғарылату мақсат-мұраттарына сәйкестендіреді.

Шәкір Әбенев осы поэмасында да эпостық жыр дәстүрімен жазба әдебиет үлгісін шебер байланыстыра білген.

Тіленшідей тіленген деп "сусын бер",
Бұлттан сусын сұраған өсімдіктер.
Түнгі шықпен сусыны қанғандай боп,

Рахаттанып қалқыған ұйқысын көр/5, 576./.

Осы нағыз шебердің қолынан шыққан айшықты өрнектер, көркем пейзаж Кейпіннің тағдырымен байланысты суреттелген.

Шәкірдің замана халі мен табиғатты салыстыра суреттеуінен өзіне дейінгі ақындардан өнеге алып қана қоймай небір тың теңеулер, тапқыр салыстырулар қолданады.

Поэма негізінен баяндау, суреттеу, диалог, монолог элементтерінен құралып, эпикалық суреттеу де басым келеді. Поэма мейлінше көркем, терең мазмұндылығымен құнды.

Қазақ ауыз әдебиеті мен жыраулар поэзиясын жақсы білуі, шығыс халықтары. әдебиетімен, Абай, Шәкәрім шығармаларымен толықтай таныстығы осы поэманың айтпақ идеясының тұжырымды, терең мазмұнды, мейлінше көркем болуына мол мүмкіндік берген.

1. Қазақ Совет энциклопедиясы. – Алматы, 1973. 2 т. -7- б.

2. Әбенев Ш. Дастандар. - Алматы: Жазушы, 1991.-335 б.

3. Мамраев Б. Шәкәрім Құдайбердіұлы - Абай дәстүрін жалғастырушы. Шәкәрім Ұлы Абай дәстүрін жалғастырушы және дамытушы тақырыпты республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. - Семей, 1998. 157-б.

4. Әбенев Ш. Қозы Көрпеш - Баян сұлу// Әдебиет майданы.1937.6. 34-39 б.

5. Әбенев Ш. Қозы Көрпеш - Баян сұлу// Әдебиет майданы.1937.6. 79-89 б.

Резюме

В статье рассматриваются историко-литературные особенности поэмы «Кейпін батыр».

Summary

In the article consider historic-literary peculiarity poem «Кейпін батыр».

КӨРКЕМ ПРОЗАДА КӨРІКТЕУ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУДАҒЫ ЖАЗУШЫ ШЕБЕРЛІГІН ТАНЫТУ

А.Д.Ибраева -

Абай атындағы ҚазҰПУ аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты

Шеберлік мәселесі туралы әңгіме – қазіргі қазақ әдебиетінің ең бір буынды жері. Оқушы талғамы күн санап өсуде. Әрине, қазақ әдебиетінің құнды туындылары атанған, Одақ көлеміне, бүкіл дүние әлеміне белгілі болған шығармалар да бар. Дегенмен шеберлік шыңында көп уақыт аралығына қарамастан тұрақтап қалатын туындылар бірлі-жарым ғана. Ғ.Мүсіреповті қазақ әдебиеті алыптарының бірі, майталман жазушы, сөз зергері дейміз. Оның шығармаларын оқыған оқырман қызығушылығы әлі де толастар емес. Бұл рас. Бірақ, осы тартымдылық күш-күдіреті, шеберлігінің сыры неде деген сұрақ қойып, соған зерде салып, терең үңіліп жауап іздеп жатпаймыз. Оқып тамсанумен шектелеміз. Осы ретте қаламгер мұрасының әдемілік, әсерлілік қасиеттері төңірегінде сөз қозғап көрейік. Ғ.Мүсірепов «Ер ана» деген әңгімесінде соғыс зардабын былай суреттейді: «Қаланың қапталдай орап, мұнартып тұратын көк зеңгір қалың орман астан-кестен. Шашын жайып жіберген ақ қайыңдар, жазықсыз қираған қарағай бауырын жоқтап, ақырын ғана сыңсып жылап тұрғандай. Қалың орманның өрт шалған тұстары түскен тістің орнындай кетіліп қалыпты да, қап – қара болып опырайып тұр. Ну орманның қала жақ беті қысқы көрпесін қалың жамылған жазық дала, бүгін бетіне қорасан шыққандай шүп –шұбар. Ол шұбартып жатқан қопарылған жер, бүктеліп жітқан өлік денелері. Әр жерге намазға жиналғандай топ құзғындар отыр да, қуанғаннан құйрығына дейін қынық қағып жүр». Мұндағы жеке теңеулердің өзі уытты астарға ие болған. Әсіресе, «шашын жайған ақ қайыңдар, жазықсыз қираған қарағай бауырын жоқтап, сыңсып тұр», деген теңеу неткен образдылық десеңші! Бұл – көркем сөз шеберінің қолынан шыққан әсем сурет.

Мұндағы жеке теңеулердің өзі уытты астарға

ие болған. Әсіресе, «шашын жайған ақ қайыңдар, жазықсыз қираған қарағай баурын жоқтап, сыңсып тұр», деген теңеу неткен образдылық десеңші! Бұл – көркем сөз шеберінің қолынан шыққан әсем сурет.

«Көркем сөз шеберлерінің «тауды бұзып, тасты жарып» сөз қолдануының бір үлгісі жаңа тіркестер құрауында. Жансызды жандыға балау, адам характерін көрікті етіп бейнелеу, шеберлік шабытына лайық сөз тіркестерін құрау, басқа да көріктеу тәсілдерін пайдалану – көркем әдебиет ерекшелігінің бірі.

Көріктеу тәсілдерін аз-көп қолданудың қатаң тәртібі бірізді қағида, ережелері жоқ. Бір жазушы теңеу, метафораны мол қолданса, енді бір жазушы теңеу, метафораны қолдану жиілігінен гөрі эпитет пен кейіптеу мол кездесуі мүмкін. Мұның өзі, тағы да, жазушының биік талғамына, асқан жауапкершілігіне, шеберлігіне келіп тірелетін мәселе. Көріктеу құралдарды сарқа пайдалана отырып, оны көркемдегіш құралдарды пайдалану тәсілдерімен сабақтастырып, оларды үндестіріп, үйлестіріп сөзбен бейнелі сурет жасау оңай болмаса керек. Осындай шеберліктің үлгісі Ғ.Мүсірепов шығармаларына тән.

Жазушы шығармалары арқылы өсіп, қазіргі әдебиетіміздің биік бәйтерегіне айналды. Қаламгер туындыларының тақырып байлығы, ондағы образдар галереясы, әр прозасының жұп-жұмыр жинақылығы, терең философиясы, «сырлы да сиқырлы тілі» - жазушы шеберлігінің жемісі. Ғ.Мүсірепов әңгімелері троптың эпитет, теңеу, метафора сияқты түрлеріне тұнып тұр. Жазушы қолданысында оладың өзіндік ерекшеліктері жоқ емес. «Адамның, заттың не табиғат құбылыстарының өзгеше белгілерін көрсету, олардың бейнесін оқушылардың көз алдына елестету, ой қиялына әсер ету үшін, қолданылған сөздердің бір түрін эпитет», - деп түсіндіреді ғалым Қ.Жұмалиев (2, 107). «Айқындау, яғни эпитет – заттың, құбылыстың айырықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз» (2,209). Жазушы эпитетті тіркестер жасауға шебер. Мысалы, тәйпик молда, жас молда, шақар молда, тұғжын молда, бейшара молда, надан молда, кәрі молда, қара тышқан молда немесе қара дауыл, қарлы дауыл, күзгі дауыл, боранды дауыл, қарлы – боранды дауыл, сұрапыл дауыл, кәрі дауыл, күзгі қара дауыл, боран сөзіне байланысты ықпас боран, ашыққан боран, дауылды боран, ұлыма боран, ақ боран, көк боран, ашулы боран, т.б. Бұл тіркестердің барлығы да жазушы қолданысындағы аса ұқыптылығын, жауапкершілігін, талғампаздығын дәлелдейтін эпитеттік тіркестер. Жазушы эпитеттерді кейіпкер портретін жасауда, белгілі бір органы суреттеуде, образ жасауда, табиғат көріністерін суреттеуде аса мол, үйіп – төгіп әсерлі қолданады. «Қияқты қара мұртты, дөңгелек қана қара сақалды, келісе біткен, қияпатты адам екен». «Манызданып – назданып, еріне басып Сібірдің жалқау жазы да келді» . «Бір кезде көк сауырлатқан күмістеткен үйрек бас ер осы үйдің төріне мың жыл бұрын ілінген күйі қала бергендей, қаусап тұр.

Әрбір жазушы өзі суреттеп, әңгімелеп отырған оқиғаны өзінше түсіндіреді, оқушысының түсінік – түйсігіне өзінше әсер етеді, эстетикалық сезім әлеміне өзінше жол тауып, ықпал етеді, селт еткізіп сезімін оятады, санасына саңлау салып, жүрегіне жол табады. Сондықтан да әр жазушының өзіндік сөз саптауы, көркемдік амал – тәсілдері әр басқа болады.

Жазушы қолданысында жиі кездесетін «қолдың қара» болуы және жай қара емес «қайыстай қара» болуы немесе қамшының «қайыс қамшы» және «отыз өрім қамшы» болып жыландай ысылдауы, жыландай жүйткіп ана арқасында ойнақтауы метафора мен теңеудің өзара тығыз байланыста болғанда ғана контексте ажары айқындалатындығының дәлелі болса керек.

Метафораның бұл ерекшелігін де жазушы Ғ.Мүсірепов әңгімелерінен кездестіруге болады. Жазушының «Айгүл қойшының бір күні» деп аталатын әңгімесінің алғашқы жолдары «Үнсіз өтіп жатқан уақыт туралы». Жазушы ары қарай осы үнсіз сөзімен метафоралық тіркес жасайды. «Дала үнсіздігі, қой үнсіздігі, жауапсыз үнсіздік, меңіреу үнсіздік, шаршау үнсіздігі». Осы келтірілген тіркестер әңгіменің өне бойында бірнеше рет қайталанып отырады. Үнсіздіктің осы бірнеше қырларымен әңгіме желісі тығыз байланысты. Әр түрлі үнсіздік арасында өтіп жатқан, Айгүл қойшының бір күндік өмірі әңгіменің негізгі желісі. «Үнсіз өтіп жатқан уақыт. Айгүл өмірінің жиырма жылы осы үнсіздікте өтіп келеді. Ол дала үнсіздігі, қой үнсіздігі. ...қасындағы итіне ғана тілдес жауапсыз үнсіздік. Даланың меңіреу үнсіздігіне Айгүл бала жасынан үйренген». «Үнсіз далада жинала берген ойлар». «Дала үнсіздігін, қой үнсіздігін жеңу керек». «Дала үнсіздігіне жарылы күлердей қызықтар да сирек». Әдебиет теориясында ұлғайту мен кішірейту (гипербола мен мен литота) ауыз әдебиеті үлгілерінде (батырлар жыры, өтәрәк өлең) мол кездеседі деп қарастырылады, ал

қазіргі әдебиетте гротеск, яғни әсірелеу түрінде көрінеді. Қазіргі әдебиетте көркем сөз шеберлерінің аса жиі қолданатын көркемдік тәсілдерінің бірі – кейіптеу. Бұл тәсілден жазушы Ғ.Мүсірепов те құралақан емес. Жазушының әңгімелерінде табиғаттың әр түрлі жағдайы адамның, жануарлардың іс-қимыл, әрекеттерімен астастырыла, байланыстырыла суреттеледі, яғни жазушы жансыз табиғат құбылысын тірі адамның, жануардың қылығы, іс-әрекетімен ауыстыра суреттейді. «Боранның өзі де ашыққан, көрінгенге тап беріп, қарды қауып, тас тырналап, күні – түні ұлиды». Жер көкті бұрқыратқан боран аш қасқырдай, қимылдағанға тап беріп, қарды қауып, тасты тырналап, дамыл таппай ұлиы, әрекет жасайды, үзіліссіз, динамикалық іс-әрекет, қозғалыс үстінде болады. Боранның қимылы, әрекеті аласұрған аш қасқырдың қимыл әрекетімен ауыстырыла суреттелген. «Батпақтың айы мұндай арсыз бола ма? Шығырақ атып аспанға шығып алады да, ыржыңдайды да тұрады». Көкке көтерілген ай жердегі жайсыз жайды мазақ етіп ыржақтайды, күлкі етеді. Жазушы суреттеуіндегі ай жеңіл мінезді, күлекеш, ұяты аз, арсыз адамдай.

Жазушы әңгімелері тілінен троптың ендігі бір түрі метонимияны, яғни алмастыруды да жиі кездестіруге болады. «Ұшып тұра келсем әлгі болыстың қасында жүретін қара сақал екен». Әй, қара сақал! Тек тиіп қара, қолыңда өлем! – деп ...» (1/166). «Мұның не, әй, сірі тақым.» (1/108.) «Ойбай, бастық жолдас, төтенше бір шара қолданбасаң мына қатындар мені жеп қоятын!» - деді түлкі малақай» (3/108.) «Алматы мен Москва жалғыз сымды ешкімге бермей қойды» (1/225). Келтірілген мысалдардың барлығында дерлік кейіпкерін немесе оқиғаны жан – жақты, терең суреттемей – ақ, бір сөзбен ғана оның келбетін, жан – дүниесін немесе оқиғаны қысқа ғана суреттейді. Алматы мен Москва әрине, келіп жалғыз сымға отырып жайғасып алған жоқ, ондағы басшылар жағдайды білу үшін жиі – жиі хабарласып, жалғыз сым телефонды босатпады деген ойды бір сөйлеммен жеткізіп тұр. «Қара сақал маған қара бұқадай төне қарады» (1/167).

Ғабит Мүсірепов – өз табиғатында көркем сөздің шебері деп танылған жазушы. Алайда оның қаламынан туындаған көркемдік шеберліктің сыры бар қырымен әлі толық ашылған жоқ, зерттеліп болған жоқ. Оның әрбір сөз қолданысына терең сыр, өзіндік бояу бар. Соларды түсіне білу қажет, аша білу қажет.

1. Мүсірепов Ғ. Таңдамалы шығармалар: Алматы: Жазушы, 1980.
2. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Қазақ ССР «Ғылым» баспасы, 1964.

Резюме

В статье раскрываются художественные особенности творчества Г. Мусрепова.

Summary

The article reveals the artistic features of G. Musreprov.

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІ МҰРАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Г. Асқарова –

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы, филол.ғ.к.

Сөз өнерінің көрнекті туындылары халықтың мыңдаған жылдар кезеңдерінде қалыптасқан дүниетаным болмысын танытады. Рухани мәдениет қазынасы арқылы халықтың өркениеттер жүйесіндегі көрнекті тұлғасы айқындалады. Қазақстанның жаңа тарихындағы ұрпақтардың ұлттық және жалпы адамзаттық рухани құндылықтарды игеруі мемлекетіміздің басты мұраты болып отыр. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың “Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасына байланысты айтқан пікірі осы талаптың орындалуын бағдарлайды: “... ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау – “Мәдени мұра” бағдарламасының басты мақсаты болуы тиіс” [1, 1 б.].

Қазақ әдебиетінің қалыптасуы, даму тарихында түркі өркениеті және ислам діні мәдениеті ықпалдаса, тоғыса дамыған кезеңдер ұлттық сөз өнерінің кейінгі дамуына берік негіз болды. Ислам діні кең тараған Қарахан мемлекеті (X-XIII ғғ.) және Алтын Орда-Қыпшақ (XIII-XIV ғғ.) дәуірлеріндегі әдеби мұралар қазіргі заманғы көзқарастарға сай жаңаша бағалауды қажет етеді. Аталған кезеңдердегі түркі әдебиеті мен ғылымының аса көрнекті

өкілдері Әбу Насыр әл-Фарабидің, Махмұд Қашқаридың, Жүсіп Баласағұнның, Қожа Ахмет Ясауидің, Ахмет Йүгінекидің, Сүлеймен Бақырғанидың, Насреддин Рабғузидің, Құтыбтың, Хорезмидің, Хұсам Кәтибтің, Сәйф Сараидың әдеби мұралары ұлттық мәдениетіміздің көп ғасырлық шынайы болмысын бейнелейді. Мұхтар Әуезов ислам дінінің таралуының сөз өнеріне жасаған игі ықпалын атап көрсетеді: “...ең әуелі әдебиет жұрнақтары шығады. Құдайға дұға айтып шұбыртқан тақпақ өлеңдер шығады. Діни мейрамдар сияқты әдеттер туады. Құдайлар мен әруақтар туралы толып жатқан әңгімелер тарайды. Бұл дәуір тілді байытты. Әлгі әңгімелер себеп болып, сөйлер сөз көбейді” [2, 15 б.]; “Мұсылманшылыққа ауысқан соң қазақ белден асып кеткендей болды” [2, 19 б.]. Демек, ислам діні, қасиетті Құран кітабы қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірінен бастап кейінгі ғасырларға ұласуында тұрақты тірек-желі болды. Бұл орайда Құран кітабының қазақ әдебиеті тарихындағы аса елеулі ықпалы да айқындала түседі.

Құран кітабындағы сюжеттер әлемдік сөз өнері және қазақ әдебиеті мұраларының гуманистік мұраттар жолындағы дамуында эстетикалық, тәлім-тәрбиелік негіздердің бірі болды. Исламдық-ағартушылық мәдени дамуда ықпалды орын алған Құран кітабының әдеби дамудағы маңызын қазіргі замандағы ғылыми тұжырымдамалар да дәйектейді: “Құран әр алуан оқу орындарында оқытылады. Бұрынғысынша оның идеялары, бейнелері көркем әдебиеттен орын алуда. Ол мұсылман халықтарының бұқаралық ақпарат құралдарында, қоғамдық-саяси әдебиеттерінде кең пайдаланылады. Құран мәтіндері сәулет өнерінде негізгі өрнектік міндет атқаратын мәнін де сақтап қалған. Құран идеялары мен бейнелері осы күнгі мұсылмандардың ақыл-ойына, тәлім-тәрбиесіне әсер етпей тұра алмайды” [3, 100 б.].

Құран кітабындағы сүрелердің идеялық-композициялық жүйесіндегі сюжеттер бойынша әлем халықтарының әдебиеттерінде талай көркем туындылар жазылды. Олардың біразы - қазақ әдебиеті тарихындағы көрнекті шығармалар. Құран кітабының “12-Юсып” сүресінің [4, 236–248 б.б.] сюжеті ізімен әлемге кең таралған “Жүсіп-Зылиха” қиссасы жүздеген жылдардан бері ақындарды, драматургтерді, суретшілерді толғандырып келеді. Осы көркем дүниенің эстетикалық құндылығына қызыға қарап, тамсанбаған ұрпақ немесе халық кемде-кем. Бұл – бүкіл тіршілік иелерінің ішінде адам баласына ғана тән, шынайы сезімді, адал махаббатты жырлай білген шығарманың терең деңгейіндегі халықтық сипатының куәсі. Жүсіп пен Зылиха туралы аңыздың жалпыадамзаттық мәні мен аса өміршеңдігі туралы айта отырып, көрнекті шығыстанушы Е.Э.Бертельс былай деп жазған болатын: “Алуан түрлі эпизодтардың алмасып отыруы – алаңсыз балалық шақ, отбасындағы ұрыс-жанжал, жан түршіктірірлік құлдыққа сағу оқиғасы, бұрынғыдан да қорқынышты құлдырау, түрмеде болған жан түршігерлік жағдайлар, жаңадан басталған шарықтау сияқты оқиғалардың бәрі бұл аңызды бірнеше ғасырлар емес, тұтастай мыңжылдықтар өтсе де ұмытылмайтын, өшпейтін әдеби мұра қатарына қосты” [5, 166 б.].

Уақыт өте келе бұл аңыз әрбір дәуірдің әлеуметтік сипатына сәйкес түрленіп, таралған сайын сан алуан өзгерістерге ұшырап отырды. Біздің заманымыздың VII ғасырында ол исламның қасиетті кітабы Құранға енді. Ондағы махаббат сезімінің тазалығы мен құдіреттілігі туралы идея енді мұсылман рухында қайта жаңғыртылды. Енді Жүсіп пен Зылиха туралы аңыз тек діни кітаптар шеңберінде ғана қалып қоймай, аса кең таралып, көптеген көркем шығармаларға негіз болды. Жүсіп пен Зылиханың махаббат хикаясына рухтанған Шығыстың көптеген ақындары оны асқан шеберлікпен дамытып, соның нәтижесінде аңыздың сюжеті кеңейтіліп, көркейе түсті.

Адамгершілікті, имандылықты насихаттайтын қызықты оқиғаға толы бұл шығарма кезінде түркі халықтарына кеңінен тарады. Қазақ ақындарының да шабытына шабыт қосты. Бірақ негізінен діни тақырыптағы туынды болғандықтан, Кеңес өкіметі жылдарында көпшілік назарынан тыс қалды. Исламның аты аталып, Алла мен пайғамбар туралы сөз болғандықтан, үстем идеология бұл шығарманы халықтан алыстатуға күш салды. Олардың көркемдік мұраттарын азаматтық құндылықтарға сәйкестік жағынан емес, саяси тұрғыдан бағалау басым жатты. Әдебиеттегі Шығыстан түскен жарықты өшіруге кеңестік заман барынша тырысып бақты.

Рабғузи қиссаларының жалпы идеясы – ислам діні көзқарастарына негізделген. Ғалым Х.Сүйіншәлиев: “Ол кездегі ескерткіштерден дін араласпаған шығарманы тауып аламыз деу – бос әурешілік. Осы қиссадағы діни қауызды аршып тастап, ондағы адамгершілік тұрғысындағы нәріне көз жіберсек қана, оның әдебиет тарихы үшін керектігіне көз жетеді.

Оның үстіне бұл қиссаның жанрлық өзгешелігін де ескеру керек”, - деп орынды атап көрсетеді [6, 165 б.].

Бұл қиссалардың кешегі кеңес заманында оқытылуға тыйым салынғанынан пайда емес зиян көргеніміз анық. Бұл ретте ғалым Т.Кәкішев: “Түркі тілдес классикалық әдебиеттің ішінде Қожа Ахмет Иассауидің орны ала бөтен. Көркем туындыға таптық тұрғыдан қарап, алла-құдай араласып кеткендерін діни мерездер деп тапқан кезде ең зор теперішті көрген дарын – Иассауи. Тіпті үріккеніміз, шошынғанымыз сонша, өмір бойы Түркістанда жасап, өзінің бар шығармасын сонда жазғанын ескермедік. Мәйіті сонда жатқанын ғана емес, Әзірет Сұлтандай әлемдік мәні бар кесенесі тұрғанын да көзге ілмедік. Небір зиялыларымыздың өздері оның “Хикмет” деген еңбегінің атынан шошып, қадыр-қасиетіне жетпеді. Насырдин Рабғузи, Сүлеймен Бақырғанилар оның жолын құды деп тұлған тұттық. Соның салдарынан жалғыз түркі тіліндегі әдебиетте ғана емес, бүкіл Шығыста, жалпы адамзат әдебиетінде софылықты өркендетушілердің бірі болғандығын қазақ жұртына орасан зор абырой екенін енді-енді түсінгендейміз” [7, 27-28 б.].

Зерттеуші С.Дәуітұлы ислам діні арқылы қазақ әдебиетін байытқан қисса-дастандарды (“Жүсіп-Зылиха”, “Мұңлық-Зарлық”, “Сейфүл-Мәлік”, “Рүстем-Зораб”; “Шәкір-Шәкірат”, “Мың бір түн”) ... бүгінде еліміздің рухани қазынасына айналып кеткен әдебиетіміздің інжулері мен маржандары” [8, 54 б.], - деп бағалайды.

Алтын Орда – Қыпшақ дәуіріндегі қазақ әдебиетінің көрнекті мұраларын арнайы зерттеудің маңызы зор. Қазақ әдебиетінің жазбаша дәстүрлі дамуындағы исламдық-ағартушылық сипатын айқындаған осы кезең шығармаларын дәстүрлік және көркемдік тұрғыдан қарастырудың зәрулігі айқын. Сондықтан Рабғузидің “Қисас-ул анбийа” ескерткішін зерттеу әдебиеттану ғылымның қазіргі көкейкесті талаптарынан туындайды.

Қазақ әдебиетінің көптеген ғасырлар бойы қалыптасқан тарихындағы рухани құндылықтарымызды іргелі зерттеу еңбектері арқылы ғылыми айналымға енгізу жұмыстары жаңаша қарқынмен жалғасуда. Бұл орайда, Алтын Орда-Қыпшақ дәуіріндегі көрнекті шығармаларды тарихи поэтика, тіл тарихы, методологиясы бағдарымен қарастырған зерттеулердің үздіксіз жүргізіліп келе жатқанын айтамыз.

Аталған еңбектерде осы кезеңдегі туындылар, оның ішінде Рабғузидің “Қисас-ул анбийа” жазба ескерткішіндегі шығармалар әртүрлі қырларынан зерттелді. Тарихшы, тілші ғалымдар бұл кезеңдегі туындыларды түркі халықтарының тарихына, тілдік аспектілеріне қатысты мәселелермен байланыстыра қарастырады.

Профессор А.Қыраубаева Рабғузи қиссалары сюжеттерінің ежелгі Шығыс халықтары арасында дәстүр жалғастығы жолымен жасалған аударма - нәзира шығармалар екендігін айтады [14].

Рабғузи қиссаларының ең көне қолжазба нұсқасының толық мәтіні Лондондағы Британия мұражайында сақталған. Сол мәтіннің жеке үзінділері (П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов жариялаған) ғана мәлім еді. Сондықтан, “Қисас-ул анбийа” ескерткішіндегі «Жүсіп Сыдык» қиссасының қазақ тіліне аударылуы, түп-төркіні мен поэтикалық ерекшеліктерін саралау ежелгі мәдени мұрамыздың ұлттық әдебиеттанудағы лайықты орнын табуына мүмкіндік жасайтындығы ақиқат.

Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихында ежелгі дәуір мұраларын зерттеуді тұңғыш бастаушы, қалыптастырушы профессор Б.Кенжебаевтың еңбектері даралана аталады. Ғалым: «...дұрысында «Қисас-ул анбийа» таза діни кітап қана емес, түгелдей әулиелер, пайғамбарлар туралы хикая да емес. Ерте замандардағы түрік текті халықтардың, ру-тайпалардың қисса-хикаяларының, аңыз-ертектің, өлең-жырларының жинағы, өңделген түрі ескі ұрпақ мәдениетінің нұсқасы дерлік көркем шығарма» [15, 17-18], деп “Қисас-ул анбийа” жинағындағы әрбір туындыға көркем шығарма ретінде баға береді.

1. Назарбаев Н.Ә. «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан. - 2003. - 29 қараша.

2. Әуезов М.О. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.

3. Энциклопедия «Ислам». – Алматы: ҚЭ. Бас редакциясы. 1995. – 286 б.

4. Құран Кәрім: қазақша мағына және түсінік. – Милади, 1991. – 604 б.

5. Беретльс Е.Э. Узбекский поэт Дурбек и его поэмы о Иосифе Прекрасном. В кн.: Дар-Альманах. – Ташкент, 1994. – 380 с.

6. Сүйіншіәлиев Х. Ғасырлар поэзиясы. – Алматы: Жазушы, 1987. – 216 б.
7. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы: Санат, 1994. 448 б.
8. Дәуітұлы С. «Диуани хикмет» және қазақ поэзиясы. – Алматы: Экономика, 2001. – 351 б.
9. Al-Rabghuzi. Qisas al-Anbiua. – E.J.Brill. Leiden-New-York-Koln., 1995. 250.
14. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 163 б.
15. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. - Алматы: Ғылым, 1973.

Резюме

В статье рассматривается современная значимость литературного наследия эпохи Карахана (X-XIII в.) и Золотой Орды (XIII-XIV в.).

Summary

The main idea of the paper is the modern meaning of the Literary heritage of Karahan state (X-XIII) and Gold horde (XIII-XIV).

АҚСЕЛЕУ СЕЙДІМБЕКТИҢ «БҮРКІТ» ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ӘНГІМЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ХАРАКТЕР

С.Қ.Сыздықов -

Абай атындағы ҚазҰПУ қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы

Аңшылық қазақ халқының ертеден бойына сіңген ата кәсібінің бірі екен. Солай бола тұра жазушы аңшылыққа «қиындыққа толы өмірлерінің бір мезгілдік арашасындай да болды» дейді. Бұнда үлкен мағына жатыр. Қазақ үшін аңшылық тек қана кәсіп емес, үлкен өнер болатын. Сондықтан қазақ аңшылыққа құрметпен қараған, бірақ жапай бәрі аңшылықпен айналыспаған. Бұл бір таңсық дүниедей, көңіл шіркінді көтеретін «пай-пайы» бар дүние болатын. Алдымен жазушы неге әңгімеге «этнографиялық» деген айдар таққан, соған назар аударайық. «Қазақстан» Ұлттық Энциклопедиясының 10 томында ғалым Д.Байқонаков этнос ұғымының мәнін былай түсіндіреді: «Этнос – этникалық қауымдастық. Этнос термин ретінде б.з.б. 6-7 ғасырларда Грекияда қалыптасып, алғашқы «тайпа, шығу тегі грек емес» деген мағына берді және 18 ғасырларға дейін ғылыми айналымға енген жоқ. Қазіргі таңда этносқа өзіндік жалпы белгілері мен ерекше мәдениеті, психологиясы, тілі, сонымен қатар өз қауымы мен атауын белгілі бір аумақта тарихи тұрғыдан қалыптасқан био-элеуметтік қауымдастық ретінде баға берілген.»(71,104). Бұдан шығатын қорытынды этнос ұғымының мүлдем өзгерген мәні бүгінде адамзат санасында қалып отыр. Басқаша айтқанда белгілі бір жерде «қалыптасқан био-элеуметтік қауымдастық» этнос болып табылады. Ендеше қазақ жеріндегі қалыптасқан био-элеуметтік қауымдастық ол қазақтар. Жазушының әңгімесінде осындай терең астар бар. Сол ертеден осы жерде тұратын этностың тағы бір қыры туралы әңгіме дегенді білдіреді. Бұдан шығатын қорытынды қазақтар ертеден осы жерде тұрып, аңшылықпен айналысқан. Жазушының аңшылыққа берген анықтамасына назар аударайық:

«Сонымен бірге аңшылық саятшылықтың өзгеше жақсылығы бар. Ол—кімді болса да салқын сабырға, жан семіртер көңілділікке баулып, ерік күші мен дене күшінің үндестік табуына ықпал етеді. Бұл ретте атамыз қазақ аңшылықты кәсіп емес, өнер санауында да үлкен мән бар. Қазақ арасында аңшылықтың кең тараған түрі – аңды бүркітпен аулау, бүркіт ұстап саятшы болу, аңшылыққа ден қойып, салбурынға шығу.

«Қансонарда» өлеңінде орыс халқының өмірінен, не орыстың классик поэзиясынан түп-тура ауысып келіп, араласып тұрған ешбір белгі, дерек жоқ. Бұндағы көретініміз қазақ халқы мекен еткен қысы туралы, табиғат, бүркіт салуға салт атқа мініп шыққан анық қазақтың аңшылар тобы. Ермек үшін еңбек еткен ширақ, сергек, қажырлы әрекет үстіндегі

адамдар. Көпшілік елдерде, бұл замандарда қолданбайтын бүркіт аңшылығы суреттелмек. Осы адам тобының мінездері, аңшылықтағы тәсіл-тәжірибелері, әр алуан динамикалық кесек әрекеттері толып жатқан ұсақ машық-мерзімі тұтас қазақтың өзіне тән тіршілігі болып шығады. Сөйтіп, барлық нақтылы фактілерін, жеке реальностардың баршасы нағыз қазақтың өзіне тән шындықтармен қалыптасуының үстіне, тұтасымен алғанда, осы өлең зор мәдеиетті, ірі суретті тудырған шығарма екенін танытады.»(72,103).

Осыншама ұғымдардың қалыптасуы қазақ халқының аңшылық өнерді өте терең мегергенінің белгісі болса керек. Аң аулауға, аңшылық құруға, оның ішінде құспен аң аулауға қатысатындардың әрқайсысының өз аты бар. Қазақ аңшылыққа өнер деп қарауында үлкен мән бар. Біріншіден тұздің аңдарын қырын тастау экологиялық тұрғыдан бүкіл гармонияға зиянын тигізуі мүмкін. Сондықтан да аң аулағанда ретімен, қазіргі тілмен айтқанда экожүйеге зардабын тигізбейтіндей етіп аулаған. Оның өзінде уақытын білген. Жөн-жосықсыз қыра бермеген. Мәселен, ұстағаннан кейін тамаққа пайдаланатын аңды ұстаудың өз тәсілі бар. Егер ретімен дұрыстап ұстамаса, оның еті тамақ болмайды. Қуалап ұстаған жануардың еті қызынып, қан-жыны араласса берекесі кетеді. Ал, мезгілсіз ұстаған аңның еті көк тартып, татымсыз жеуге келмейді. Аңды құспен ұстағанда да оның тырнағынан алудың көптеген әдістері бар. Мәселен, құсбегі деген атқа ие адам, оны терең танитын маман дегенге келеді. Ол құстың жасы нешеде, оны қалай баптау керек тағысын тағылар жүздеген сауалдардың жауабын құсбегі айтқан. Мысалы бүркітші деп бүркіт баптай алатын адамды айтады екен. Ол адам сол бүркіттің қыр-сырын түгел білуі қажет. Ол туралы жазушы Ақселеу Сейдімбек осы этнографиялық әңгімесінде былай суреттейді: «Қазақстанда бүркіт ұясы көбінесе Алтай, Тарбағатай, Алатау, Көкшетау, Шыңғыс сияқты сілемді тауларда, сонымен бірге орманды алқаптарда әсіресе, биік қарағайлы, үйеңкілі жерлерде кездеседі. Қазақ құсбегілерінің қолға түскен бүркітті «ой құсы» немесе «қыр құсы», «таулы жердің құсы» деуі де осыдан»(70,85). Сол бүркіттің мекендейтін жеріне қаратып та ажыратады екен. Алып қазақ даласы ұлы құстардың мекені. Қазақ арманын қашан да қыран құсқа балаған. Қазақстан Республикасының жалауында қыранның бейнеленуі тектен тек емес. Қазақ халқы асқақтықты, кеңістікті жақсы көреді. Құстың тұрқы, оның қандай құс екенін де жазбай таныған. Соған қарап оны баптауға бола ма, болмай ма деген шешімге келіп отырған. Қандай бүркітті қазақ аңшылары баптаған дегенде аса тектісін, адам қолына, тез үйренгіш естісін, сонымен бірге қайратына сай беттілігі, жүректілігі, қиырдағыны тез сезетін көргіштігі де аса маңызды роль атқарған. Қыран құстың түр сипатын жазушы былай бейнелейді: «Қазақ құсбегілері ұстаған бүркіттердің «Алтайдың ақиығы», Қарағайдың қызылбалақ сарысы» немесе «Қанішер қара», «Түменнің сары құсы» деп аталуы да жаңағыдай мекен-жайына қарай қалыптасқан бітім ерекшеліктерінен туған»(70,85).

Жазушы бүркітке қатысты нәрсеңіз барлығын тереңдете зерттегені этнографиялық әңгіменің әр жолынан байқалып тұрады. Мәселен, өскен жеріне қатысты берілген поэтикалық атаулардың өзінде биіктік, асқақтық бар. Мәселен, «Алтайдың ақиығы» деген атау бүркіттің Алтайдан екенін білдірсе, екіншіден асқақ атау, биік пафос. Жазушының тілі көркем, сол аңшылық өнерді терең игергенін байқатады. Мысалы, қыр құсын түстегенде «жүні қара барқын тартып, бойындағы ақ теңбілдері ерекшелене, айқын көрініп тұрады» деуі қаншалықты құсты терең білетінін көрсетіп тұр. Жалпы ұлттық характер дегенде ерекше бір детальды атап кетуге болады. Ғылымда «бейсаналық» деген ұғым бар, яғни, адам мақсаттамайды, дегенмен сана оған айтқызады. Сондай бір ерекше көркемдік фактор осы шығармада да көрініс тапқан. Ол характер мәселесі. Оның өзі құсқа қатысты айтылған: «ұлы сабыр мен жалтақсыз жігерді, тек өзіне ғана жарасатын пандықты көрер едіңіз». Бұл құстың түр сұлулығы емес, «мінез» сұлулығы. Шығармада суреткер характер мәселесіне ерекше мән беретіні осындай көркемдік детальдардан байқалып тұрады. Алған тақырыбын жазушы алдымен соншалықты терең зерттеп алады. Қыран бүркіттің ұя салып, балапан басатын сәттерін қандай дәлдікпен бере білген. Соған назар аударайық: «Бүркіт ұя басарында таулы жер болсын, орманды жер болсын араларын бір, бір жарым шақырымнан бірнеше ұя салады. Кейін жұмыртқалар шағында солардың бірін ғана мекен етеді де, артық қалған ұялар аталық, шәулі бүркіттің еншісіне, иелігіне тиеді. Балапаны қара қанат болып, ұшуға баулынған шақта әлгі ұяларды бірінен соң бірін жаңа өріс, жайлы қоныс етеді. Бүркіт жұмыртқасының түсі ақшыл болады. Ұзыны – 59-71 миллиметр, салмағы 95-100 грамм тартады. Бүркіт балапаны бір жарым ай жұмыртқада, екі ай бес күн, екі ай он күн ұяда болып, август айының ортасына

қарай ұядан ұша бастайды. Осыдан сентябрь, октябрь бойы ежелерінің баулуымен жүреді де, онан әрі өз бетімен аң ұстап жеуге жарайды. Қазақ құсбегілерінің дәстүрінде сары ауыз балапан кезінен қолға түсіп, дұрыс бап көрген бүркіттер (оны «қол бала» деп атайды) январь, февраль айларында түлкі алуға шамасы келеді»(70,86).

Жазушы бүркіттің ұя салу өнерін терең таныммен талдаған. Оның бірнеше ұя салуын қандай да бір ғылыми еңбектен таппайсыз. Ал, Ахаңның әңгімесінде қатарынан бірнеше жерге ұя салуы қолмен қойғандай етіп талданған. Балап басу салты, ұя жасау реті, тіпті неден жасалатыны бәрі терең түсіндірілген. Тіпті көркем әңгімесінде ғылыми стильді қолданатын сәттері де жоқ емес. Мәселен, түр түсі ғана емес, оның салмағы, оның ішінде балапан қанша шайқалады, ұяда қанша болады, басқа ұяларға қай уақытта өрістейді барлығы ыждаһаттылықпен суреттеледі. Бұл ғылыми стильге жақын тіл қолданыс, әрине бұндай көркемдік шешім нақты осы шығарма аясында ретті деп ойлаймыз. Біріншіден, әңгіме жанрына «этнографиялық» деген анықтама қосылып тұр. Екіншіден, табиғат аясындағы нақты бір құстың «өмірбаяны» баяндалғандықтан онда натуралистік элементтердің болуы заңды құбылыс. Келесі кезекте сол аңшы құсты қалай аулау керек, яғни, ұстау керек соны тарата түсіндіреді: «Ал шеңгелдестіру үшін қол құсын, қолға үйренген бүркітті түз қыранына салады. Ол үшін қол құсының балақ бауына түлкінің жон терісін, немесе бір санын қызарта байлап қоя береді. Әрине, түз құсының бойын көріп барып жіберу керек. Сонда үй құсы өз тектесімен парлап ұшуды аңсап көтерілсе, түз құсы оның аяғындағы жемге құдияды. Мұндай жағдайда қос бүркіт сөз жоқ шеңгелдесіп жерге түседі. Бүркітті ұядан ұстау үшін аңшының көп еңбегі, әдісқойлығы, ептілігі қажет. Ол үшін құстың мекен жайын, қонатын мезгілін әбден бақылап алып, тор, тұзақ, шаппасына кигіз салған қақпан тағы да басқа әдістер арқылы қолға түсіреді»(70,87). Міне, құсты қолға түсірудің қаншама әдіс-айласы бар. Мәселен, тояттатып ұстау аңшыдан қандай шеберлікті талап етеді десеңізші. Бұл құстың сырын білетін, оған ұшқыр атты даындай білетін көшпенділік мәдениет қажет сияқты. Басқаша айтсақ, аттың құлағында ойнарлық шеберлік керек. Сондай-ақ, құсты шеңгелдестіріп ұстау үшін қандай өнердің қажет екені көрініп тұр. Алдымен сенде қолға үйретілген құсың болуы қажет. Дәл уақытын тауып қол құсты қызыл байлап ұшыру, түз құсымен қол құсының шеңгелдесуіне ыңғай келтіру оңай шаруа болмаса керек. Бұл нағыз өнер. Сондықтан қазақтар құсбегілікті кәсіп дегеннен гөрі, өнер деуге ыңғай танытады. Өйткені, бұл салада шаруақор болу аз, сонымен бірге оның нәзік қырларын терең түсіну қажет. Ал, ол құсты ұстау үшін қаншама күш-жігер қажет болса, ұстаған құсты баптауға ыңғайлау да оңай шаруа емес. Енді соны суреткер этнографиялық әңгімесінде қалай баяндайды, соған назар аударсақ: «Құс әрі ұйқыдан, әрі аштықтан шаршап, қажыған шақта қарсылығы азайып тыныштала бастайды. Сипаса да жақтыртпай, қозғалақтап, ысылдап, сақылдауын қояды. Осы шақта жемді қолдан беріп үйретудің де пайдасы көп. Құстың алғашқыда өздігінен етке ұмтылмайтын әдегі болады. Ондайда бір жапырақ етке қант бүркіп, асатып жіберсе үйреніп кетуі оңай. Бапкер, аңсақ, саятшы құсбегілер қолға түскен құсты түн ортасында тұрып айналып-толғанып ықылас көрсетіп, сылап-сипап қайтады. Бүркіттің иесіне әбден бауыр басуы үшін мұндай ықылас қажет-ақ. Қалың тобыр ішінен иесінің дауысын танып томағалы бүркіттің шаңқылдап қоя беруі осындай еңбектің нәтижесі болса керек. Бүркіт иесінің қолынан жем жеуге үйренген соң алыста тұрып жем көрсетіп, шақырып, қолына қонуға баулиды. Мұның бәрі құстың атқа да, адамға да үйірсек болуына әрі шынығуына бірден-бір себеп»(70,88).

Жазушы ұлттық мінез элементтерін құс мінезімен астастыра суреттейді. Құс қиқарлығын бейнелегенде сол арқылы оның өр мінезінен хабар беріп тұр. Өр мінезді басынбау, оған құрмет көрсету аса көркемдікпен дәл түсіндірілген. Мәселен, бапкердің, саятшы құсбегілердің «қолға түскен құсты түн ортасында тұрып айналып-толғанып ықылас көрсетіп, сылап-сипап қайтуы» көп нәрсені аңғартса керек. Кейіннен, қолға үйренгеннен кейін құстың көпшілік арасынан иесін танып шаңқылдауы қандай ғанибет. Осында қанша өнердің ізі жатыр десеңізші. Түз құсына ең алдымен томаға кигізуде қаншама аңшылық дәстүрдің ерекшеліктері жатыр. Ол қолға түскен құсты «көзін бақырайтып» қинамауға, керісінше сабасына түсіріп, шошытып алмай «еті үйренгеннен» соң ғана сұхбатқа шақырудың абзал болатыны көрсетілген. Қолға үйренгеннен кейін баулу үрдісі қандай болатыны да терең таныммен түсіндірілген: «Баулу кездерінде аяғына байланған ұзын жеңіл шыжым жіптің болғаны абзал. Қазақ құсбегілері бұлай баулуды шырғаға тарту деп атайды. Ерінбей-

жалықпай шырғаға көп тартқан бүркіттің қанат құйрығы берік талмай ұшатын болып жетіледі» (70,89).

Жалпы, жазушы Ақселеу Сейдімбек өзінің осы әңгімесінің жанрына этнографиялық деген анықтама берген. Көркем әдебиеттің жанрлық табиғаты жағынан бұл анықтама жақын келеді. Сонымен қатар осы әңгімеде бой көрсеткен құсбегілікке қатысты қаншама ұғымдарды көргенде әңгіменің танымдық-энциклопедиялық мәніне бойлайсыз. Осы әңгімедегі бүркітті аңға салмас бұрын келетін «шырға тарту» әдісінің құсбегіліктегі орны қандай салмақты екенін байқайсыз. Шырға тарту, басқа айтқанда құстың қуатын табиғи дамуынан да артық етіп тәрбиелеу. Шырғаға тартылған құстың «қанат құйрығы берік талмай ұшатын болып жетіледі». Бұл кәдімгі олимпиядалық ойынға спортсменді даярлау сияқты нәрсе екеніне көзіңіз жетеді. Басқаша айтсақ құс тәрбиелеуде елеусіз деген дүние болмайды. Бәрі рет ретімен жүріп отырғаны жөн. Қазақта «Сабыр иманың жартысы» деген ұғым бар. Жаратушы жаратқан құс ұшуға жаралған. Сондықтан талапкер қиялына қанат байлап барып құсбегілікке ұмтылғаны жөн. Шырға тартып, қант пен құйрығы шыныққан құсты енді «далбайға түсіріп» үйрету қажет. Құс далбайға түсуге талаптанғанын байқаған құсбегі енді құсының қалай түсіп үйренгеніне мұқият болғаны жөн екен. Жазушы құстың аңға түсуінің үш түрі болатынын айтады. Соның ең қауыптысы «сыпыра түсу» екен. Құс сыпыра түскен жағдайда «жембасарын» алдырып алуы мүмкін. Сондықтан құс не шаншыла түсуі керек, не іліп түсуі керек. Бұл екеуі алдыңғыға қарағанда қауыпсіз. Дегенмен, шаншыла түсу барысында айлакер аң алдап соқса, жерге соғылып мерт болуы ықтимал екен. Ең дәстүрлісі, қауыпсізі, нағыз өнерлісі «іліп түсу» екен. Осыншама дәстүрді үйренген құсты дамыта тәрбиелеудің мәні ерекше. Соның келесі түріне назар аударайық: «Бүркітті шын аңға салмас бұрын өре салынып, ауызы тұмалдырықталған тірі түлкіге түсіріп көрудің де пайдасы мол. Мұны құсбегілер тілінде «тірілету» деп атайды. Тірі түлкіге қаймықпай түскен бүркіттің аң алуға үйренгені. Бұл сияқты бүркітті баулу әдістерінің қай-қайсысына кіріскенде, тіпті аңға салғанда да қолдағы құсты аш ұстаған жөн. Қазақ құсбегілерінің «ит иесі үшін, бүркіт тамағы үшін» алады деуі көп жылғы тәжірибесінің қорытындысынан түйген әділ сөз» (70,90).

Резюме

Автор статьи в рассказе А.Сейдимбекова «Беркут» рассматривает национальные особенности казахского народа, в частности, соколиную охоту.

Summary

This article is about Kazakh nations history of bird-hunting in A.Seidimbekov's story «Berkut».

ШЫНДЫҚ ЖӘНЕ СУРЕТКЕРЛІК ТАНЫМ

Г.Архабаева -

А.Ясауи атындағы ХҚТУ Тараз институтының ізденушісі

Халық тарихында мәңгі ұмытылмас оқиғалар болады. Солардың бірі – кешегі мызғымастай көрінген кеңестік дәуірдің ыдырауын жеделдетіп, бүгінгі Тәуелсіздік таңының тезірек атуына жағдай жасаған 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі. Бұл қозғалыс сырттай айбаттанған Кеңестер Одағы секілді ірі мемлекеттің іштей іргесінің сөгілгенін білдірді. Кезінде Желтоқсан көтерілісінің мән-мазмұны бұрмаланып, оған қатысушылар жазаланып, қудаланып жатқанымен, шын мәнінде, бұл көтерілістің негізінде азаттық үшін күрес рухы жатты. Желтоқсан көтерілісі әдебиеттің де басты тақырыптарының бірі болып қалады. Соңғы жылдары тарихты жаңаша таразылаған, желтоқсаншылардың рухын асқақтата жырлаған поэзиялық шығармалардың көптеп жазылуы да осының белгісі.

Ақын - өз заманының перзенті. Дарынды ақынға өз кезеңінің айтулы оқиғасы ерекше ықпал жасайды. Замана тынысы, қоғам жайы, ондағы қалыптасқан психология мен кертартпалық ақын жанын түрлі күйге бөлеп, өлең тақырыптарына айналады. Соның бірі - өмірден ерте өткен дарынды ақын – Бауыржан Үсенов. Желтоқсан (1986) қозғалысына дейін-ақ поэзияда өзінің талантты туындыларымен танылған оның Желтоқсан қозғалысының бел ортасында болып, ондағы шектен тыс қатігездік пен намыс кернеген жастардың бетпе-бет келуін көруі туындыларына тың серпіліс әкелді. Денсаулығы болмай аулына оралған ақынның кейін де Желтоқсанның сол бір қиянатты, әділетсіз күндері жанын жаралаған тәрізді. Оның куәсі – «Ерте солған жыр гүлі», «Мені ала кетіндерші, тырналар!», «Біз ұрпақбыз

жанарында жалын бар», «Азат өлен», «Құдай», «Жер сенікі, билік бізде»- деп күліп» өлеңдері мен «Желтоқсан» поэмасы. Жалпы Б.Үсеновтың қоғамдық-әлеуметтік жағдайларға арналған өлеңдерінен Желтоқсан қозғалысынан кейінгі қоғам тынысы мен намысшыл жас өреннің сол ортаға деген ымырасыз көзқарасы анық көрінеді.

Қайраттың ер тұлғасына арнап алғаш өлең жазушылардың бірі – Б.Үсенов. «Ерте солған жыр гүлі» деген өлеңінде қоғамның әділетсіздігі бүгіннен басталмағанын, әріден жалғасып келе жатқанын ашына айтады. Өлеңде өктемшілдік пен бюрократизм жайлаған заманның құрбанына айналған Қайраттың өр тұлғасы жасалады. Ақыл мен ой боданға айналғанда, намысшыл ақын бұғып жата ала ма, кешегі бір қысталаң уақытта қиянатқа көнбеген жанның алаңға шығуы айып па деп толғанады. Бұл өлең Желтоқсан құрбандары әлі толық ақталмай тұрған кезде жазылғанын ескерсек, ақынның замана ырқына көңісі келмей, әділеттік іздеген асқақ рухы танылады.

Бауыржанның өлеңдерінен Желтоқсан (1986) қозғалысынан кейінгі қоғамның ауыр тынысы, оған көндіккісі келмеген өршіл жастық бұлқынысы, қиналысы аңғарылады. «Мені ала кетіндерші, тырнарлар!»- деген өлеңінде қазақ халқының ұлттық келбетіне жағылған кемсітушілік пен жала айыпқа көңісі келмеген ақын көңілін сезінеміз.

Сатқын десін, бұзық десін бұл мені,
Жылағандай бүгін елдің күлгені,
Туған жерге сарымаған ит бар ма?
Қандай төбет өңеш керіп үрмеді [1, 159].

Патшалық Ресейден басталып, Кеңес үкіметі тұсында жалған идеологиямен бүркемеленіп жүргізілген отаршылдық саясаттың 80-шы жылдардың соңындағы көрінісін ақын өткір айтады. Өлең жолдарындағы «ит», «төбет» деп келетін образдардың кімдерге бағытталғаны белгілі. Қоғамның тынысы туралы ойын ақын былай деп дамыта суреттейді.

Өз бүркітім топшысынан қайрылып,
Бөтен қарға елді аузына қаратты.
Белден басып намысы мен дабысын,
Қара көзден тарам-тарам қан ақты [1, 159].

Заман тынысын суреттейтін өлеңдерінде уақыттың былай жалғаса беруі мүмкін еместігін ақын сезінеді. Сондықтан қазақтың өз ішінен шыққан жағымпаздар мен илімпаздарды өткір сынайды. Олардың өз халқына жасап отырған зияны мен кертартпалығын ашына айтады.

Ертең бізді ұрпақ дейді бұзылған,
Бауырлар-ай, сұлап жатқан ұзыннан.
Қызыл ту мен қызыл жұлдыз дегенің,
Символ емес сорғалаған қызыл қан [1, 214].

Лирикалық кейіпкер құлдық психологияға көндігіп кеткен ортаға барынша ызалы. Жасқаншақтық пен намыссыздық – қас жауы. Оның себебі – қоғамдағы әділетсіздікке намысшыл ақын жанының көнбеуі. Осы өлеңнің басқы бөлігінде 1986 жылғы Желтоқсан қозғалысының зілін ешуақытта ұмытпайтындығын білдіреді. Ақын көңіліне шор болып кек қатып қалғандай.

Жалпы, Б.Үсеновтің Желтоқсан қозғалысынан кейін жазған өлеңдерінен уақыттың белгісін барынша өткір айту байқалады. Бір кездері отаршылдықтың зардабын алдын-ала сезінген Мағжан ақын жанын қинаған шындығын осылайша ортаға салып, тілінің уын төксе, Бауыржанның өлеңдерінен де осы сипат көрінеді. Денсаулығы нашарлап, бұл пәнімен қоштасар күнінің таяп қалғанын білген ақын өзі сезіп-түйген шындықты бұлталақсыз ашық бейнелейді. Бұл - Бауыржан Үсенов өлеңдерінің асқақ азаматтық рухының көрінісі. Сондай-ақ «Біз ұрпақпыз жанарында жалын бар» деген өлеңінде ендігі намысшыл, өршіл жастардың тарихтан сұрары көп екенін аңғартады. Желтоқсанның ызғырығын сезінген көкірегінде оты бар жастың енді былайша өмірін жалғастыра бермесіне ақын кәміл сенеді. Тұтастай алғанда, Желтоқсан (1986) қозғалысынан кейінгі Кеңес империясының құлау қарсаңындағы қоғамдық атмосфера ақын өлеңдеріне елеулі ықпал жасаған. Б.Үсеновтің өлеңдерінен ХХ ғасырдың 80-жылдардың аяғындағы қоғамдық шындықтың бейнесін тануға болады.

Желтоқсан көтерілісін қазіргі көзқараспен жырлаған ақын Батық Мәжитұлының «Қасиетті Желтоқсан, қасіретті Желтоқсан» лирико-философиялық, публицистикалық поэмасында [2] кеңестік заман шындығы өткір, ашық айтылады. Ақын 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі тақырыбын жалаң алмай, ел тарихымен, оның басынан кешкен талай зобалаң-қысталаңымен байланыстыра келіп, көтерілістің тарихи негіздеріне бойлауға ұмтылыс жасайды.

Бір түйір дән таба алмай қыбырладың,
Ұмтылды, тәлтіректеп жығылмадың.
Уралап жатқан анау ұлықтарға,
Көк тиын екен сенің қырылғаның,-

деген өлең жолдарынан қасіретті кезең жылдарының белгісі анық көрінеді. Кеңестік заманның қайшылықты сипатын былайша ашық жырлау – Тәуелсіздік жемісі. Өткен тарихқа қазіргі шындық таныммен келуі – поэманың жетістігі. Кешегі кеңестік қоғамда табыстарымыз қатар жоғалтқанымыз да соншалықты мол екен. Поэмада қолдан жасалынған экологиялық апат, атом бомбасының сынақтан өтуі, отаршылдық, үстемшілдік пиғылдан туындаған рухани дағдарыстар, ұлттың өз дәстүрінен, тарихи тамырынан айырылып мәңгірттенуі тәрізді заманның ащы сабақтары өткір айтылады. Санаға сіңіп, күні бүгінге дейін арыла алмай келе жатқан құлдық психологияның орнығуын ақын уақытпен, үстем идеологиямен байланыстырады.

Ақын айтқан шындықтар 1986 жылғы желтоқсан көтерілісі кезінде де көрінді. Алаңға шыққан жастардың үніне құлақ түру, олардың талаптарын ұғыну ниеті бюрократтық биліктің ойына кіріп-шықпады. Поэмада Желтоқсан көтерілісінің қанды оқиғасы мен жанын ажалға байлаған жастардың рухы шынайы жырланады.

Білмеді мақсатыңды, мұратыңды,
Кейбіреу күсталанып жүр атыңды,
Сарбаздар сауыт киіп неге келген?!
Шынымен шығармақ па сұрапылды?!

Апыр-ай, кім бұйырды, кім ақырды?!
Арудың бас сүйегі уатылды.
Жасыру мүмкін емес сол көріністі,
Шырылдап уақыт дейтін куә тұрды.

Жалпы «Қасиетті Желтоқсан, қасіретті Желтоқсан» поэмасында ақын кеңестік қоғамның саяси-әлеуметтік портретін жасайды. Желтоқсан көтерілісі – бір күннің ашу-ызалы оқиғасы емес, оның себебі тереңде, жылдар қойнауында жатыр. Поэмада ақын Желтоқсан көтерілісінің туындау себептерін бүгінгі таным тұрғысынан тарата жырлаған. Туындының публицистикалық сипаты ақынның тарихты таразылай жырлағанда, бүгінгі оқырманымен ашық сырласуымен, кейде ой сала, кейде ой жарыстыра толғануымен айқындала түседі. Халықтың ғасырлық арманы, күрес жолы Тәуелсіздіктің оңай келмегені, бүгінгі азат қоғамымыздың орнауындағы кешегі Желтоқсан көтерілісінің тарихи орны, оның негізгі ұйтқысы болған жастардың намысшыл тұлғасы мен рухын таныту поэманың басты арқауына, негізгі идеясына айналған.

Поэмада автор көркемдік ізденістерге барады. Біріншіден, публицистикалық, лирико-философиялық туындысында кеңестік замандағы қазақ халқының басынан өткен небір ауыртпалықтарды, китұрқы саясаттың ылаңын бүгінгі Тәуелсіздік рухындағы көзқарас тұрғысынан ақын жаңаша баға бере жырлайды. Екіншіден, шығармада ақын заман шындығын, белгісін оқырмандарына сезіндіруде тілдік көркемдік ізденістерге барған. Троп түрлерін, айшықтауларды орнымен пайдаланады. Мәселен, қасиетті, қасіретті желтоқсан күндеріндегі бас қаланың, халық психологиясының, жастар ыза-кегінің көрінісін ақын табиғатпен байланыстыра шебер өрнектейді.

Қабағы Алматының түйіліп тұр,
Аспаны көк тұманнан ауырлаған
* * *

Жанары жасқа толды Алатаудың,
Сақалы сары аязда секілдеді.
* * *

Қазақтың аяғынан қазақ шалса,
Алатау басын шайқап қарап қалды,-

деген үзінділерде кейіптеулер мен метафораларды ақын сәтті байланыстыра қолданған. Поэмада сондай-ақ заман тынысын дәл ашатын образдар да кездеседі.

Тағынан тайдырмаққа бекінгендей,
Қан-жынға тояттаған арыстанды.
* * *

Шындықтың кірпіктерін бояғанда
Шыдамай солқылдады жаным, арым!
* * *

Доңыздың майы менен қойдың еті,
Достықтың белгісіндей араласты.
* * *

Азалы мына оқиға шыдатсын ба,
Үйлердің терезесін жасқа малды.
* * *

Қазақтың кеудесінде жара тұрды,
Қазақтың желкесінде жала тұрды.

Автор мұндай поэтикалық қолданыстарды уақыт тынысын, қоғам сипатын жинақтап бейнелеуде пайдаланған. Поэмада айшықтаулардың да алуан түрі кездеседі. Қайталау ақын ойын тереңдете дамытуға, оқырманының назарын аударып, ойланту мақсатында қызмет атқарған. Публицистикалық сарындағы поэмада ойдың бір бағытқа арналып тереңдетілуіне орай қаратпа сөздер де жиі көрініс береді. Поэманың өн бойында «қазақ» сөзі жиі қолданады. Сол секілді «бауырым», «қырандарым», «қыршындарым», «боздақтарым», «жастар», «жас қазағым» деген сөздер де жиі айтылады. Көтеріңкі пафоспен жырланған өлең жолдарында ұлттық поэзияда бұрыннан бар дәстүр үлгілері де тиімді пайдаланылған. Поэзия дәлділі І.Жансүгіровтің эпикалық шығармаларында жиі байқалатын өлең жолдарындағы етістіктік үстеме қайталаулар Б.Мәжитұлы туындысында «Буырқанды, булықты сонда қазақ», «Боздадың, назаландың, аңырадың», «Асылым құнсызданды, күлде қалды» деген үлгілерде де, сол секілді анафора, эпифора түрінде де жиі ұшырасады. Кеңестік дәуірдегі поэзияда «қызыл» сөзі мемлекеттің символы, даралығы ретінде мақтаныш сезіммен жазылатын. Ал Б.Мәжитұлының «Қасиетті Желтоқсан, қасіретті Желтоқсан» поэмасында заманның, көзқарастың өзгеруіне орай «қызыл» сөзі өктемдіктің, озбырлықтың белгісі ретінде пайдаланылады.

Өзегін жалғаймын деп түбірлерге,
Сенбедік жанұшырып жүгіргенге.
Қызыл ту, қызыл бояу бүкіл өмір,
Қызыл сөз есіп тұрды үйімнен де.

* * *

Көз салма күйі кеткен аймақтарға,
Табынсаң болды **қызыл байрақтарға**.

* * *

Ал мынау **қызыл қоғам** сұрланады,
Сүп-суық желтоқсанның ызғарындай.

* * *

Тұр әне **қызыл мінбер** ажал шашып,
Не пәле айналдырды бүгін елді?!

Ақын Б.Мәжитұлының «Қасиетті Желтоқсан, қасіретті Желтоқсан» поэмасы – 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісіне уақыт өте келе жаңа көзқараспен келген шығарма. Туындыда кеңестік қоғамның саяси-әлеуметтік портреті бейнеленіп, халық басына зор қайғы-қасірет әкелген тарихи кезеңдердің мәні мен сыры көркем ашылады. Жалпы, шығарма Желтоқсан (1986) поэзиясына қосылған тың үлес.

1. *Үсенов Б. Маңдайыма жазылған мәңгілігім. Өлеңдер мен поэмалар.* - Астана: Елорда, 2001. - 256 б.

2. *Мәжитұлы Б. Қасиетті Желтоқсан, қасіретті Желтоқсан // Жас Алаш.* – 2007. - 16 қаңтар.

Резюме

В статье рассматривается момент художественного восприятия действительности картины декабрьских событий 1986 года в казахской поэзии.

Summary

Describes a moment of artistic perception of reality, paintings 1986 December event in Kazakh poetry.

ӘМІРЕ ПАРИЖДЕ

А.К.Талдыбаева -

Абай атындағы ҚазҰПУ роман-герман кафедрасының профессоры,

А.С.Муқашева -

оқытушысы

Әміре Қашаубаев 1888 жылы (кейбір деректерде 1886жылы) Семей облысы, Абралы ауданына қарасты Дегелең тауының етегінде дүниеге келген. Әкесі Қашаубай кедей адам болып, тек күнелту айналасында ғана, күнбе-күнгі өмірді қуып жүрді. Әміре Қашаубаев 12 жасқа толғанда әкесі Семей қаласына көшіп келген. Жас Әміре Исабек деген байдың ат айдаушысы болып, еңбекке ерте араласады. Исабек жас әншіні жанына ерте жүріп, той жиындарда ән салғызады. Көп ұзамай-ақ Әміренің атақ-даңқы бүкіл Семей өңіріне жайылады. Әсіресе, Әміренің атақты Қоянды жәрмеңкесіне баруы, Мәди Бәпиұлы, Ғ.Айтбаев және Қ.Байжановты көруі жас әншінің шығармашылық өмір жолында бетбұрыс жасайды. Әміре 1921-1924 жылдары Семейде құрылған қазақ жастарының ағарту ұйымы «Ес-аймаққа» мүше болып, әншілік өнерін шыңдай түсті. 1924 жылы осы қалада ұйымдастырылған халық өнерпаздарының байқауына қатысып Байжановпен бірге бас бәйгеге ие болады. 1925 жылы Қызылордада өткен Қазақстан Кеңестерінің 5-съезіне, 1927 жылы Мәскеуде өткен Кеңестердің 4-съезіне делегат ретінде қатысады және делегаттар үшін ұйымдастырылған концертте өнер көрсетеді. 1925 жылы 26 маусымда осы концерт жайында «Правда» газеті «Керемет концерт. Маусымның шыңы. Керек болса- башқұрт қурайшысы Исенбаев, қазақ әншісі Әміре Қашаубаев, өзбек бишісі және әншісі Тамара Ханум... шын мәніндегі халық әртістері» деп жазады.

1925 жылы Париж қаласында өткен Бүкіл дүние жүзі сән өнері көрмесінде Әміре «Ағаш аяқ», «Қанапия», «Үш дос», «Жалғыз арша», «Қос балапан», т.б. әндерін орындап, 2-бәйгемен бірге күміс медаль жеңіп алады. Әміренің өнері Париждіктерге қатты ұнайды.

«Париж апталығы» газеті 1925 жылдың 31 шілдесіндегі нөмірінде : «Париждің «Комедия» залында өтіп жатқан орыстың этнографиялық өнері әдеттегі біз болып жүретін концерттерден ерекше. Біз аса жоғары, қызықты сахна көрдік, біз Түркістанның, Украинаның, Оралдың, Кавказдың таза шынайы қалпында тұрған, жүрек қылыңды қозғайтын музыкасын есіттік. Оларда гармониялық, мелодиялық бұрмалау, дыбыс құрылыстарын өзгерту сияқты өзінің ерекшелік мазмұнын бұзатын нәрселерді таба алмайсың. Қазақтардың, башқұрттардың, орыстардың әндері олардың төл интонациялары арқылы, ал аспаптық пьесалар өздерінің қолдан жасаған аспаптарында орындалды... **Қазақтың әншісі Әміре Қашаубаев өзінің халықтық манерада айтылатын емін-еркін дауысына ұлт аспабы домбырасының сүйемелін қосып, өз елінің жанынды толқытатын әндерін орындады. Солардың бәрінде де өздерінің өнерлерін Парижге көрсетуге келген адал көңілді әртістердің өз Отанына деген жалынды сүйініші сезіледі**» - деп жазады. Француздың белгілі музыка зерттеуші ғалымы «Ле мюзикаль» журналында Әміре Қашаубаевтың сирек кездесетін талант екенін жазса, Сорбонна университетінің профессоры Перно фонографқа Әміре Қашаубаевтың орындауындағы бірнеше әнді жазып алады. Сөйтіп, Әміре Қашаубаев шет елде өнер көрсеткен тұңғыш қазақ әншісі, музыканты болды. Арнайы шақыртумен келген Әміре Қашаубаев 1927 жылы сәуір айында Мәскеу консерваториясының залында қазақ әндерін көрермендер алдында тамылжыта шырқады. Осы жылда Германияның Майндағы Франкфурт қаласында өткен Халықаралық музыкалық көрмеде концертке қатысып, тағы да қазақтың халық әндерін әлемге паш етті. Оның орындауындағы әндер сәнді ырғағымен, незік нақышымен, сазды әуенімен ерекшеленеді. Әміре Қашаубаевтың әндері дүние жүзі мәдениетінің ірі өкілдері Р.Роллан, А.Барбюс, т.б. тарапынан жоғары баға алады. А.В.Затевич Әміре Қашаубаевтың әншілік өнеріне тәнті болып, одан, «Балқадия», «Дударай», «Бес қарагер», «Көк көбелек» сияқты біраз әндерін жазып алып, «Қазақтың 500 ән мен күйі» деген жинағында жариялады. Бұл жинақ 1931 жылы жарық көрген. Әміре Қашаубаевтың әншілік қабілетін кезіндегі қазақ әдебиеті мен өнерінің көрнекті өкілдері М.Әуезов, С.Сейфуллин, И.Байзақов, Ә.Марғұлан, Ж. Елебеков, Қ.Жандарбеков, А. Жұбанов, т.б. өте жоғары бағалаған. 1925 жылы Әміренің орындауында фонографқа жазылып алынған «Жалғыз арша», «Үш дос», «Ағаш аяқ», «Смет», «Дударай», «Бес қарагер» әндерін 1974 жылы музыка зерттеуші Ж.Шәкәрімов тауып, оларды техникалық өңдеуден өткеннен кейін қайтадан күйтабаққа түсіріледі. 1926 жылы Қызылордада ашылған Қазақ драма театрының алғашқы актерлерінің бірі болып Әміре Қашаубаев та қабылданып, М.Әуезовтың «Еңлік-Кебек» трагедиясының алғашқы қойылымында Жапал рөлінде ойнады. Кейін М. Әуезовтың «Қарагөз», «Бәйбіше -тоқал», «Айман-Шолпан» қойылымдарында Қоскелді, Қойшы, Жарас, Ақын сияқты т.б. әр алуан кейіпкерлердің образдарын жасады. 1933 жылға дейін театрда әнші-актер болған Әміре 1934 жылы қазақ музыкалық театрына ауысады. Қазір бұл театр Қазақ опера және балет театры деп аталады. Осы жылдың күзінде ауыр сырқатқа шалдыққан әнші кенеттен қайғылы қазаға ұшырады. Әншінің өмірі мен шығармашылығы туралы Қ.Жармағамбетовтың «Әнші азамат»(1951), Н.И.Ановтың «Ән қанаты» (1956), М.Тоқжігітовтың «Ән атасы -Әміре» (1972), Ж.Шәкәрімовтың «Әміре» (1973), «Ән жұлдызы» (1976), «Әміре Қашаубаев» (1980) атты зерттеу еңбектері мен көркем шығармалары жарық көрген. Қазірде Семей қаласындағы облыстық филармонияға Әміре Қашаубаев есімі берілген. Жыл сайын Әміре Қашаубаев атындағы республикалық жас әншілер байқауы өтіп тұрады. Міне, шеңбері тар Кеңес үкіметі кезінің өзінде-ақ, құдай берген талантының арқасында өз еліне ғана емес, бүкіл Мәскеу жұртына, сондай-ақ француз халқы мен неміс халқына танымал болып, өз өнеріне тәнті еткізеді. Оның аты тек Қазақстан емес, бүкіл Одаққа, Бүкіл Еуропаға әйгілі болды. Парижде көрсеткен өнерімен қазақ музыкасын, қазақ әндерін әлемге паш еткен Әміре Қашаубаев туралы тәуелсіз Қазақстанымыздың тәуелсіз ұрпақтары мақтан тұтып, біле жүргені абзал.

Резюме

В этой статье рассказывается о первом выступлении на сцене в Париже знаменитого казахского певца Амیره Кашаубаева.

Summary

The given article touches upon the debut of the great Kazakh people's singer Amre Kashaubaev on the Paris stage.

С.ЕСЕНИН И ЛИРИКА ВОСТОКА

А.Шинтемирова -

преподаватель кафедры практического русского языка КазНПУ им. Абая

Арабский язык называют языком философов, поскольку на нем сотворен священный Коран, тюркский – языком воинов, а вот персидский по праву именуют языком любви, языком поэтов. Поэзией народов Ближнего Востока интересовались крупнейшие поэты XIX в.

В 1819г И.В.Гете создал поэтический цикл «Западно-Восточный Диван». К поэзии Саади и Фирдоуси обращался Виктор Гюго. Под впечатлением их он сочинил «Пленницу», «Ноябрь» и включил их в свой сборник «Восточные мотивы».

В 1824г А.С.Пушкин написал цикл «Подражания Корану», состоящий из 9 произведений. «Крымские сонеты» Адама Мицкевича в переводе М.Ю.Лермонтова сделаны в духе «Подражания Корану». Я.Полонский создал драматическую поэму «Магомет»

В 1839г М.Ю.Лермонтов выпустил стихи «Три пальмы» (восточное сказание), по размеру и строфике близкие к девятому стихотворению пушкинского цикла. Много интересных вольных переложений и подражаний Хафизу оставил Афанасий Фет. Пользовался он немецкими источниками.

И неслучайно томик «Персидские лирики X-XV вв.» попал к такому яркому, самобытному поэту как С.Есенин. Книга изумила и очаровала поэта. В Баку Сергей Александрович услышал стихи Фирдоуси и Саади от старого книголюбца-купца на фарси. Из воспоминаний М.Ройзмана: «...Сергей прочитал другие переводы с персидского, арабского, прежде чем создать свой лирический шедевр».[1;75]

Поэт влюблен в персидскую поэзию, в страну поэтов. И у него появляется голубая мечта- посетить Персию, побывать в Ширазе, где родились лучшие поэты.

Есенин считал поездку очень важной и писал Г.Бениславской: «Я хочу поехать в Шираз и , думаю, поеду обязательно. Там ведь родились все лучшие персидские лирики» .[2;204]

Было у него несколько попыток поехать в Иран, но, увы. Но надежда выехать в Персию не остывала в душе Есенина. Поэт хотел побывать в Ширазе, городе, давшем миру Саади и Хафиза, побродить по улицам этой поэтической Мекки, намерен был съездить в города, чтобы встретиться с современными поэтами этой страны. Все это нужно было ему, чтобы разведать секрет неувыдаемости персидской поэзии, научиться искусству слова.

«Персидские мотивы»-это не привлекательные стихотворные упражнения для поэта, это любовь к Ширазу , к Корану, арабским сказкам и газелям Саади и Хафиза. Неудивительно, что влияние восточной литературы сказалось с пушкинских времен. Имена классиков восточной поэзии с особенной любовью произносятся в «Персидских мотивах».

Зная Есенина, можно ясно себе представить, что его так привлекало в их творчестве. «Это была тончайшая вязь стихов, успокоенная мудрость восточной философии, экзотики и красочность образов».

Автор «Персидских мотивов» ощутил потребность сотворить силой поэтического воображения волшебнo-экзотический и сказочный Восток. Поэт уходил в такой мир вдохновения, где его оставляли терзания болезненной для него повседневности.

Поэт вдохновенно создал воображаемую страну своих мечтаний, наверно, не такую, какой она была в действительности, но овеванную неизъяснимой прелестью, дурманящую ароматом, какого еще не было в его стихах.

Итак, перед нами сказочная поэтическая Персия, созданная воображением поэта. Но почему нам, когда мы читаем эти стихи, кажется, что нас окружает атмосфера подлинной

персидской жизни, что мы сами чуть ли не перенесли в Шираз. Как создает автор эту иллюзию?

Прежде всего средствами стиля и стиха. Это Восток и Коран (“Магомет перехитрил в Коране”) и арабские сказки («Где жила и пела Шахразада») и привлекательно - экзотические имена и названия: Шаганэ, Лала, Гассан, Босфор, Тегеран, Евфрат, Багдад, Хорасан. Имена поэтов Саади, Хайяма и Фирдоуси. Встречаются в его лирике ряд образов и сравнений, символов, явно навеянных поэзией Востока. Например, «глаза, как яхонты», мелодичный голос неведомой пери, звучащий нежно, как флейта столь же неведомого Гассана, образы пери, луны, флейты, каравана, кипариса, сада, путника с его многозначным и в то же время устойчивым значением создают необычный фон.

Хотим отдельно остановиться на образах соловья и розы. Это суфийские термины. В средневековой персидской поэзии роза и соловей имели устойчивое аллегорическое значение: соловей-влюбленный юноша, роза- возлюбленная, песня соловья- песня любовная («Слышишь, розу кличет соловей», “обнимает розу соловей”).

Образ розы встречается в пятнадцати стихотворениях около двух десятков раз. «За Евфратом розы лучше смертных дев», «красной розой лепестками веют», «тихо розы бегут по полям», «лепестками розы расплескалась», «ты почувствуй по печали розы шелестящей» и т.д.

Роза – один из символов любви в восточной поэзии, и в этом же качестве она предстает и в ряде стихотворений персидского цикла Есенина. Розы поэт уподобляет женщинам, которые часто встречаются на пути, но «одна лишь сердцем улыбнется» путнику. Образ розы является знаменательным: вбирая в себя аромат и красоту живой природы Востока, традицию поэтических олицетворений и метафор, аллегории розы, то бегущей по полям Персии, то сопоставляемой с девами Востока, воспринимается не как «розовый пейзаж», а как образ поэтического сада, цветника роз, напоминающего знаменитый « Гулистан» Саади.

Есенин вдохновенно создал воображаемую страну своих мечтаний, наверно, не такую, какой она была в действительности, но овеянную неизъяснимой прелестью, дурманящую ароматом, какого еще не было в его стихах.

Можно обнаружить аналогию влюбленного с нищим у Есенина и Саади, мотив разговора с цветами у Есенина и Руми, образы соловья и розы у Есенина и Хафиза.

Перед нами картины Персии – страны поэтической мечты, страны «голубой да веселой», страны поэзии, цветов, прекрасных женщин и любви.

В произведении "Я спросил сегодня у менялы" находит продолжение темы любви. Поэт вопрошает собеседника о языке, который может выразить его чувства к прекрасной персиянке. Меняла наделен философским складом ума, острой наблюдательностью, поэтическим разговорным языком. Краткие ответы его блестящи по форме и необычны по содержанию. Говорит о любви возвышенно, проникновенно, поэтически.

Хороша ты, Персия, я знаю.
Розы, как светильники, горят
И опять мне о далёком крае
Свежестью упругой говорят.
Хороша ты, Персия, я знаю.

Теплота и нежность есенинского сердца выплеснулись в ласковых словах. Естественно, что тем самым начат разговор и на тему о любви к женщине.

Персия- страна роз. Вот почему батумские розы, о красоте которых так образно говорил Есенин, напоминают ему о Персии, где возможны и творческое вдохновение и забвение от жизненных забот.

Есенин нередко находит для создаваемых им образов такие слова, что они «подобны порхающим, нежно соприкасающимся бабочкам».

Он пишет: «Красной розой поцелуи веют, лепестками тая на губах», а в другом стихотворении «необычно пастельные для Востока краски как бы наложены легчайшим нанесением кисти»: «Тихо розы бегут по полям», «Лунным светом Шираз осиянен!»

В “Персидских мотивах” реальное и пережитое сливаются с мечтами, с прекрасным и сказочным миром, созданным ярким воображением поэта.

Хочется отметить особую музыкальность, напевность есенинской поэзии. Неслучайно многие композиторы написали музыку к его произведениям. Любимые в народе песни : „Я обманывать себя не стану” (в исполнении ансамбля „Веселые ребята ”), “ Я покинул родимый дом”, “ Клен ты мой опавший...”. А романсы -“Забавы ” (в исполнении Александра Малинина),“ Отговорила роща золотая ” (Надежда Кадышева),“ Не жалею , не зову не плачу”(ансамбль„Голубые гитары” - прозвучали на престижном конкурсе “ Песня года”.

Особняком в этой музыкальной палитре находится прелестный романс ” Никогда я не был на Босфоре”, автором и исполнителем которого является Фарух Закиров.

Никогда я не был на Босфоре,
Ты меня не спрашивай о нем.
Я в твоих глазах увидел море,
Полыхающее голубым огнем.

Необычная игра слов (" красивым станом ", " синий край", "незримая", " лебяжьи руки", "дыханьем свежих чар") придает произведению нежность и лучезарность.

Глубина, вдумчивость, образность, тонкость внутренней структуры, умение любить жизнь во всех ее проявлениях – вот что сближает русского поэта из Рязани с лирикой Востока.

Светлый оптимизм, музыкальность строк этого цикла дарят человеку хорошее настроение, будят в нем добрые чувства.

1. Ройзман М. Все, что помню о Есенине.- М.1973
2. Есенин С.А. Собрание соч. в 5т. Т.1. –М.,1975.
3. Марченко А. Поэтический мир Есенина.-М.1975

Түйін

Мақалада С.Есенинның «Парсы әуендері» атты жыр жинағындағы шығыс ақындарымен ұқсастығы және сабақтастығы қарастырылады

Summary

The article refers to the oriental motifs and images in the work of S. Esenina.

СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА ПОЭТИЧЕСКОГО АДРЕСАТА В «ПРИРОДНЫХ» СТИХОТВОРЕНИЯХ КАДЫРА МЫРЗАЛИЕВА

С.Серикова -

докторант PhD КазНПУ имени Абая

Многие казахстанские литературоведы анализируют тематический состав поэзии К. Мырзалиева, особо выделяя в ней тему родины и природы, но пока еще не было работ, в которых изучалась бы структура поэтического адресата [1-4]. Эта проблема достаточно разработана в теории литературы. Мы в своей статье опираемся на работы Е.И. Бударagiной, Б. Ибраhим [5-6] и др., которые исследуют средства создания образа адресата в художественном тексте, и анализируем «природные» (термин С.Абишевой см. / [7, 26]/) стихотворения К.Мырзалиева, в которых воплощена «новая философия пейзажа – обостренное экологическое сознание: потребительско-насильственное отношение к природе... уступает место заботе о сохранении ее красоты и первозданности» [8, 31].

Экологические мотивы важны для второй половины XX – начала XXI века. Эта тема становится одной из ведущих в творчестве Кадыра Мырзалиева, о чем свидетельствуют названия его стихов: «Табиғат тазалығы» («Чистота природы»), «Табиғатқа табыну» («Поклонение природе»). Эти два произведения открывают книгу стихов Мырзалиева, которая имеет символическое название «Қызыл кітап» [9] («Красная книга») и соотносится с названием естественно-научной «Красной книги», в которую биологи и экологи заносят названия редких и исчезающих животных и растений. Мы проанализировали также стихотворения, посвященные теме природы, имеющие в названиях природные реалии

«Сахара» («Необъятная степь»), «Көктем келіп қалыпты-ау» («Весна пришла»), «Көктем» («Весна»).

Стихотворение «Табиғат тазалығы» («Чистота природы») – это воплощение определенной программы воздействия поэта на воображаемого читателя (адресата). Главная цель стихотворения К. Мырзалиева – убедить соотечественников в необходимости сохранить и беречь природу. Поэтому наличие в тексте 5 риторических вопросов и восклицаний, использование 2 восклицательных предложений, особенно в конце стихотворения, приближают это произведение к ораторской речи, обращенной как к человеку (I строфа – вопросительное местоимение с обобщенно-неопределенным значением обращение ко всем, ко всему миру «Кто поверит, что вчера был чистый воздух?!»; III строфа – «Куда ни пойдешь», скрытый адресат «в твои легкие»), так и к природе, к родному краю, обиженному человеку: «Аман ба өзі тұрғаннан өңір налып?!» [9, 4, далее указываем страницы по этому изданию]. Адресат К.Мырзалиева – это и народ: «Мән берген жоқ әлі оған жарқын халық», к которому он причисляет и самого себя. Адресант стихотворения проявляется в риторических вопросах и восклицаниях, подчеркивающих ужас от надвигающейся экологической катастрофы.

В этом стихотворении мы наблюдаем установку автора на усложнение структуры поэтического адресата от обобщенно-личного к конкретному. Это мы можем проследить на лексико-морфологическом и синтаксическом уровнях. И прежде всего это проявляется в использовании местоимений как показателя контакта, диалога автора и читателя, так как для «воздействия на слушателя или читателя в качестве обобщенной формулы переживания лирическое стихотворение целиком «обслуживается» местоимением» [10, 40].

Если в I строфе используется вопросительное местоимение с обобщенно-неопределенным значением обращения ко всем, ко всему миру – «Кто поверит, что вчера был чистый воздух?!», то в синтаксической конструкции III строфы – «Куда ни пойдешь» – подразумевается уже определено-личное «ты», как и в словосочетании с притяжательным местоимением «в твои легкие». В восклицательном предложении VI строфы автор прямо называет своего адресата – человек: «Адам таза болмайды ешқашанда / Айналайын табиғат таза болмай!» /4/.

Если «Табиғат тазалығы» («Чистота природы») – обращение к людям с призывом сохранить, беречь природу, то «Табиғатқа табыну» («Поклонение природе») строится как обращение к природе. В этом стихотворении выражено пантеистическое отношение к природе, которой надо поклоняться как божеству, которое может понять и простить: «Сен мені – / Кең даланың ардасын ұқ!» /5/.

В тексте К.Мырзалиева 3 раза выделено слово «табиғат». Поэт олицетворяет природу, наделяет ее человеческими качествами, и она становится его собеседником, адресатом. Адресант Мырзалиева, городской человек, обращается к природе с просьбой принять его в свое лоно и понять его. Поэт использует повелительное наклонение глаголов, относящихся к семантическому полю «Человек»: «ұқ» («пойми»), «дем алдыр» («дай отдохнуть»), «іліп қой жел өтіне» («проветри»), «сөкпе бізді» («не ругай нас»), «тазала өкпемізді» («продуй наши легкие»), «емде мені» («лечи меня»). Тем самым он подчеркивает целительное воздействие природы вообще на человека, если он приходит к ней с чистыми помыслами и не нарушает ее чистоту, а также необходимость «вернуться в объятия любящей природы, почувствовать себя не царем и господином, завоевателем, покорителем, а ее дитятею, нуждающимся в руководстве и попечении» [8, 31].

Таким образом, в этих 2-х стихотворениях, имеющих двух адресатов – (1) человек и (2) природа, переключки проявляется прежде всего на уровне формы: риторические вопросы, восклицания, обращение, повелительное наклонение глагола. Это позволяет автору ярче и точнее выразить свою идею о том, что человек – неотъемлемая часть природы, и потому он обязан беречь ее.

Поэтическим адресатом К. Мырзалиева оказываются и природные реалии или «природные слова» [7, 32]. Стихотворение «Сахара» – очень сложно организованное произведение в плане структуры поэтического адресата. Названием стихотворения «Сахара» и обращением с междометием «О, казактың сәулетті сахарасы» («О, прекрасная казахская сахара») поэт выделяет природное слово «сахара» в качестве адресата своего лирического высказывания. Его структура далее обогащается риторическим вопросом с личным

местоимением 1-го лица единственного числа, где обнаруживает себя и сам адресат («Қайда мені жетектеп апарасың?!»). Междометия «О» и «шіркін» связывают 1 и 2 строфы: «Шіркін, Дала әуен ғой тұнып тұрған!», а восклицательные предложения «Бәрі сиқыр!» (3 строфа) и «Қысылады соншама жер несіне!» (6 строфа) передают восхищение поэта родной природой.

В следующих строках 1 строфы «Қандай мықты береді ажыратып / Қүдірет пен Даланың екі арасын?!» появляется второй адресат: в лексеме семантического поля «Человек» *Қүдірет* содержится намек не просто на человека, а человека, имеющего отношение к поэтическому творчеству. Во 2 строфе этот образ конкретизируется обращением «бауырым» («брат»): «Сөз бен сазды, бауырым, былықтырман» («Не путай слова и музыку»). Следовательно, в стихотворении «Сахара» благодаря особой структуре адресата помимо воспевания природы возникает тема творчества, поэтического вдохновения. Не случайно Мырзалиев вступает в диалог с *братом*, и именно ему он раскрывает тайны творчества. Подобная ситуация отмечена С.Д. Абишевой относительно творчества Пушкина: «Пара *друг* – *поэт* органична для художественного сознания Пушкина», а «с помощью обращения создается ощущение психологической достоверности и имитация разговорной интонации» [11, 77, 79].

В этом стихотворении в результате развития лирической темы формируется полилог: к диалогу с двумя адресатами – степь и человек (брат – поэт) – подключается и третий адресат: в семантике стихотворения прослеживается скрытый диалог с Пушкиным. На наш взгляд, возникает намек на пушкинского «Пророка», в котором поэту открываются все тайны и все звуки мира. Если у Пушкина поэт становится пророком благодаря шестикрылому Серафиму, то у Мырзалиева степь участвует в создании поэтической личности, открывает ему зрение, слух и свои тайны:

Жүзден бірі белгісіз жер сырының,
Білем десен,
Ол – сенің ерсілігің.
Көзің ғана байқайды бірдеңені,
Бірдеңені құлағың,
Кеңсірігің.
Әндетеді –
Қойған ба бозторғайлар
Құлағымның ішіне ұя салып?! /10/.

Так поэт отвечает на вопрос первой строфы: именно степь рождает вдохновение.

Таким образом, Мырзалиев, связывая свое стихотворение с пушкинской поэзией, вписывает свое творчество в литературный контекст. И тогда образ «бауырым» («брат») приобретает символическое значение: это брат по поэтическому цеху. В результате формируется образ единого поэтического братства.

Значит, анализ структуры адресата в казалось бы традиционном пейзажном стихотворении, описывающем степь, степные просторы, выявил присутствие важной для Мырзалиева темы. Эта тема о рождении поэта и его предназначения.

В стихотворении «Көктем келіп қалыпты-ау» поэт от имени весны обращается к людям – и к ленивым, и к работающим. Весна благословляет людей –

4 строфа содержит обращение к скрытому адресату:

Құларыңды білмейсің,
Сынарыңды.
Қандырғың да келеді құмарыңды.
Шағаладай шаңқылдап шалқарыңда,
Шарқ ұрып кеп іздейсің сыңарыңды!
5 строфа –

Көктем келіп қалыпты-ау!

Көктем келіп,

Жылы желді жетектеп жеткен бе елік?!

Көрінгенге көз сүзіп қобалжисың,

Көңіліңе бір сайтан кеткен бе еніп?! /7/.

Весна оценивает человека, человек – весну и свое состояние в ней:

Назың бар ма айтатын наурызыңа?

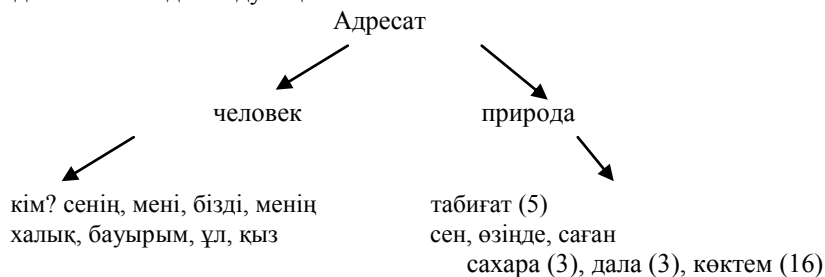
Өткен қысқа айтатын өкпең бар ма?! /7/.

Как утверждает М.Н.Эпштейн: «Природа для поэзии – это как бы ее второе «я», зеркало, в котором яснее узнается собственный облик» [8, 20], ярким свидетельством тому является взаимообусловленность жизни человека и природы у Мырзалиева.

В «весенних» стихотворениях Мырзалиева мы отмечаем те же способы введения поэтического адресата, что и в проанализированных выше текстах. Восклицательные и вопросительные предложения передают восприятие лирическим героем весенних явлений. Восклицательное предложение «Көктем келіп қалыпты-ау!», повторяясь 5 раз и из них 3 раза в качестве строфической анафоры, организует текст, а часть этого предложения «Көктем келіп» 4 раза присутствует в синтаксическом повторе в следующих строках. Усиленная двойная анафора создает атмосферу радости, связанную с приходом весны. Это особенно важно для мировоззрения казаха, пережившего зиму. Не случайно лексема «көктем» активно используется поэтом 16 раз в двух текстах. Наконец, в последней строфе 1 стихотворения двойное восклицание: «Көктем келіп қалыпты-ау! / Көктем келіп!» /8/, а также последнее анафорическое восклицательное предложение в стихотворении «Көктем» – «Келді көктем қиулатып, / Келді көктем тыраулатып!» – заключают в себе всю полноту чувств поэта. И этим настроением стихотворение К.Мырзалиева перекликается с рецептивным циклом М. Макаатаева, подробно проанализированном С.Д. Абишевой [7, 241].

С помощью риторических вопросов и восклицаний осуществляется обобщенность обращения к адресатам «весенних» стихотворениях: «Келді көктем бір ұл болып / Бір қыз болып – / Күрсінбелік!» /8/, а вводное предложение «Амал қанша!» («Что делать!») – «Ауру жеңген жақындарға / – Амал қанша! – табыт болып» /8/ – содержит сочувствие к людям.

Результаты анализа структуры поэтического адресата в «природных» стихотворениях Кадыра Мырзалиева можно представить в виде следующей схемы:

Таким образом, К.Мырзалиев создает образ адресата в 5 «природных» стихотворениях с помощью обращений, местоимений, вопросительно-восклицательных конструкции, номинативных рядов заглавиями текста. Объединенные общей темой и сходными структурными показателями, они могут расцениваться как природный рецептивный цикл.

1. Әдібаев Х. Қадыр туралы сөз. Уақыт және суреткер. - Алматы, 1967.
2. Кәрібаева Б. Қадыр поэтикасы жайында. // Жұлдыз. – 1983. - № 12.
3. Глеубердиев К.М. Қ.Мырзалиев шығармашылығындағы табиғат және экологиялық мәселелердің көркемдік шешімі: Филол. ғыл. канд. ... дисс. - Түркістан, 2004.
4. Нурахметов С. Қадыр Мырзалиевтің ақындық шеберлігі: Филол. ғыл. канд. ...дисс. Алматы, 1994.
5. Бударagina Е.И. Средства создания образа адресата в художественном тексте: Дисс. ... к.филол.н. – М., 2006.
6. Ибрахим Б. Типы и функции русского обращения как именованя адресата в разных видах словесности. – М., 2004.
7. Абишева С.Д. Поэтическая система «мир природы»: структура и семантика. - Алматы, 2002.
8. Эпштейн М.Н. Природа, мир, тайник вселенной. М., 1990.
9. Мырзалиев Қ. Қызыл кітап. - Алматы, 1983.
10. Сильман Т. Заметки о лирике. М., 1977.
11. Абишева С.Д. Структурно-семантическая парадигма друг в поэзии А.С. Пушкина. // Материалы Межд. научн. конф., посвященной году А.С. Пушкина в Казахстане (7-8 декабря 2006 г.), Алматы, 2007.

Түйін

Мақалада Қ. Мырзалиевтің табиғат туралы 5 өлеңіндегі адресат бейнесі (адам және табиғат) талданған және оның жасалу тәсілдері қарастырылған.

Summary

The addressee type in K.Myrzaliev,s 5 poems about nature (Man and nature) is analised, the ways of its creation are considered in this artic

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

Ы.АЛТЫНСАРИН ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

К.Әбілқасымова -

*Абай атындағы ҚазҰПУ қазақ әдебиеті кафедрасының доценті,
педагогика ғылымдарының кандидаты*

Сөз өнерін балаға білім беріп, тәрбиелеудің негізгі құралы ретінде бағалап, оларға арнайы көркем шығармалар жазуды алғаш қолға алған, сол арқылы балалар әдебиетінің негізін салушы, XIX ғасырдың ұлы ағартушысы, ұлағатты ұстаз, жазушы Ыбрай Алтынсарин көркем сөзді оқыту әдістемесі саласында да нақты істер атқарып, олардың ғылыми-тәжірибелік сипатын айқындауда алғашқы қадамдар жасаған.

Қазақ халқының көрнекті ғалымы М.Әуезов XIX ғасырдың ірі тұлғалары Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин және ұлы Абай Құнанбаевтың еңбектерін саралай келе, Шоқан Уәлихановтың өз жерінде бірінші тарихшы, этнограф, саяхатшы, әдебиет зерттеушісі болып зор еңбек еткендігін, Абайдың халқының рухани дүниесін, сөз өнерін әлем мәдениетінің дәрежесіне көтергендігін басып айтқан. Ғалым Ыбрай Алтынсариннің еңбегін де зор бағалап: «Ыбырай жаңағы екеуінің де ісін өз өмірінде, еңбегіне түйістіріп қоса білді» [1, 315], - деп жазғаны мәлім.

Алтынсариннің халқына жасаған қызметі тек ағартушылықпен, ұстаздықпен шектелмейді, ол жаңа әдебиет үлгілерін жасаған, сөз өнеріне тың жаңалық енгізген ақын, әрі жазушы. Жазушының төл шығармалары қазақ балалар әдебиетінің бастауы болды, оның туындыларындағы көркемдік әдісі, өзінің тәрбиелік ой- пікірлерін қысқа, қарапайым әрі көркем түрде жеткізу жолдары балалар әдебиеті тарихында шеберлік дәстүріне айналды. Ол қазақ даласындағы жаңа типті мектептерді ашушы, жаңа бағыттағы ұстаз, өз мектептерінің оқу ісін жүргізуге арналған бағдарламаларды құрастырып, алғашқы оқулық, хрестоматия, әдістемелік құралдарды жасаған педагог. Бұл жөніндегі М. Әуезовтің: «Қазақтың ең алғашқы мәдениетті мектебін жасаумен қатар, жазушылық пен оқытушылықты ол аса шебер өнерлік түрде қабыстырушы» [1, 315], - деген пікірі өте орынды айтылған.

Ы.Алтынсариннің халық өмірінің аса бір ауыр кезеңдерінде ескі салт-санамен, патша саясатының қастандығымен зор табандылықпен күресе жүріп жасаған еңбегін педагогтің көзі тірі кезінде айналасындағылар ерлікпен теңестірген. Ағартушы педагогтың күнделікті халқына жасаған еңбегін көріп жүрген бір топ қызметтестері мен шәкірттерінің «Оренбургский листок» газетінің 1884 жылғы 26 наурызында шыққан мақалада «Для нас кочевников, очень дороги произведения г.Алтынсарина, как и он сам; это могут понять именно те, кому известно значение первой светской литературы в России. Мы готовы видеть в лице г. Алтынсарина героя, который становится отражением всего народа, духа его, ума, нрава, характера и вообще всей его жизни» [2,306], - деп жазған сөздері осының айғағы.

«Қазақ хрестоматиясы» Ы.Алтынсариннің ағартушылық, педагогикалық көзқарасын, ақындық, жазушылық, аудармашылық талантын танытқан шығармашылық еңбек. Ұзақ жылдар бойында ол әдебиет оқулығы, әрі балалар мен үлкендерге бірдей қажетті әрі пайдалы оқу кітабы болып келді. Ы.Алтынсарин шығармалары баланы айналасындағы өмір көріністерімен, үлкендердің тұрмыс – тіршілігімен таныстыра отырып, жан- жақты тәрбие беруге арналған. Сондықтан дарынды педагог балаға оқуға ұсынылған шығарманың танымдық, тәрбиелік жағына көп көңіл бөлген. Адамның азаматтық деңгейі оқығандығымен байланысты деп, балаға ұсынылған оқу материалының оларды еңбекке баулитын, өнегелі қасиеттерге тәрбиелейтін дәрежеде болуын қарастырды.

Ы.Алтынсарин «Қазақ хрестоматиясы» кітабы мен қатар «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» деген әдістемелік еңбегін басып шығарады. Бес жылдық тәжірибелік жұмыстың нәтижесінде Ыбырайдың бұл кітапта жасаған тұжырымдары да басқа тілді мектептерде қазақ әдебиетін оқытудың бағыттарын айқындауға септігін тигізеді. Әдеби шығармаларды балаларға ұсынуда педагог әдебиет тарихы немесе теориясы жөнінде түсінік

беруді бірінші орынға шығармайды, оның алдымен шығарманың баланың қабылдауына жеңіл, көркем, қызықты, тәрбиелік әсері жоғары болуын көздегені әсіресе оқу орыс тілінде жүретін мектептер үшін қазақ әдебиеті пәнінің мазмұнын жасауда ескеретін жағдай. Ы. Алтынсарин бүкіл өмір жолын мектеп ашуға, балаларды оқуға тартуға, оларға дүние ғылымдарын үйретуге және соған арнап оқу құралдарын жазып шығаруға арнауымен қатар жақсы мұғалім даярлауға әрқашанда көңіл бөліп, оларға күнделікті ғылыми-әдістемелік басшылық жасап отырған. Ол өзі ашқан мектептерде сабақ беретін мұғалімнің қазақ, орыс тілдерін жақсы білулерін қалағандығы, олардың әрқашанда оқытатын пәні бойынша өзінің білім дәрежесін жетілдіріп отыруларына қойған талаптары аталған мектептерде қазақ әдебиетін жаңа бағытта, яғни түпнұсқада оқыту ісін атқарушы мұғалімдерге аса қажетті ойларды білдіреді.

Ы.Алтынсариннің педагогикалық, әдістемелік көзқарастары басқа халықтардың педагогикалық ойлары мен қатар қазақ халқының этнопедагогикасына үйлесімді негізделінеді. Сондықтан да осы жолдағы еңбектері өміршең, қазіргі кезеңдегі оқу үрдісіндегі көптеген жаңа бағыттарды, оқытудың жаңа жолдарын айқындауға мол септігін тигізе алады. Ыбырайдың бізге жеткен еңбектері мен мектептеріндегі оқыту тәжірибесін саралап қарағанда, педагогтің әдістеме мәселелерін ретімен, жүйелі түрде қолға алғандығын көреміз. Оларды:

-Оқу материалы;

-Оқыту тәртібі мен әдістері;

-Мұғалім мен оқушының сабақтағы қарым-қатынасы – деп топтастырып қарауға болады.

Оқу материалы балаларға белгілі бағытта білім мен тәрбие беру мақсатында сарапталынып ұсынылатын оқу мазмұнының негізін құрайды. Ы.Алтынсарин кезінде осы мәселені аса маңызды деп есептеп, оны іске асыруда «Қазақ хрестоматиясы» кітабын жазып шығарды. Жоғарыда бұл хрестоматияға енген шығармалардың балалардың жас ерекшелігіне, психологиялық жақтарына ыңғайланып алынғандығына тоқталып өттік. Сонымен қатар Ы.Алтынсариннің өлеңдері мен әңгімелері, аудармалары өзге ұлт балаларын қазақ өмірінің өткен кезеңдерімен, тұрмыс-тіршілігімен, табиғатымен, халықтың көзқарастарымен, салт-дәстүрімен таныстырып, адамгершілікке, ізгілікке, мейірімділікке тәрбиелеудің тамаша көзі. Екіншіден, педагог жазушының төл шығармаларындағы тақырып пен мазмұн үйлесімділігі, жанрлық түрі, жазушы тілі, танымдық, тәрбиелік сипаты әдебиет пәнінің бағдарламаларын құрастыруда, оқу құралдарын жазуда ескеретін көптеген бағалы ойларды айқындайды. Ы.Алтынсарин әңгімелерінің ерекше көңіл тартатын қыры тілінің қарапайым, жеңіл, әрі көркем болуында, өйткені шығарма тілі балаларға оның мазмұнын терең ұғынуға, талдауға, дұрыс сөйлеуге, тілді меңгеруге жол ашады..

Осы аталған талаптар тұрғысынан алып қарағанда, педагог оқу пәнінің мазмұнын құру мәселесін шешуді алғаш болып қолға алған. Хрестоматия жасау арқылы Алтынсарин қазақ жерінде тұңғыш рет көркем сөзді оқу пәні ретінде пайдаланудың жолын танытты, оның қоғамдық маңызын, қажеттілігін айқындады және осы үлгідегі оқу құралын алғаш жасап ұсынды.

Ы.Алтынсариннің оқыту тәжірибесінен бастау алған келесі әдістемелік мәселе жоғарыда қарастырылған оқу мазмұнын іске асырудың жолдары мен әдіс-тәсілдеріне байланысты. Педагог оқушыларға ұсынған мәтінді алдымен оқудан өткізіп алуды талап етті. Бұл, әсіресе әдебиет сабақтарының әдістемесі үшін өте маңызды, өйткені мәтіннің негізінде балаларға эстетикалық әсер беру, оған деген қызығушылықтарын қалыптастыру, шығарманы қабылдауларын қамтамасыз ету алдыңғы оқудан басталады. Сондықтан болар Ы.Алтынсарин мектептерінің тәжірибесінде оқудың бірнеше түрлері, атап айтсақ: пайымдап оқу, мақамдап оқу, ғибратшылдық оқу, үйде (сыныптан тыс) оқу орын алған. Оқытуды көркем шығарманы оқудан бастап, сол шығармадағы кейіпкерлердің іс- әрекеттерін қарастырып, оның тілін, тақырыбын, тәрбиелік мәнін ашып жеткізуді мақсат тұтқандығын анық көреміз. Ол үшін әдеби шығарманы қайталап оқып мазмұндап айтқызу, кейіпкерлерді мінездеу, жатқа айтқызу әдістерін қолданған. Өкінішке қарай, тәжірибеде кездесетін мұғалімнің мәтінді оқытпай тұрып, өзінің мазмұндап айтып беруі сол мәтіннің көркемділігін, жазушының стилін, өз сөзімен алмастыру болып табылады.

Ыбырай жаңа мектептерінде тұрақты оқу мерзімін (жеті жарым ай), сабақ жүйесін

қалыптастырды. Оқу материалдарын сабақтар жүйесіне құрып, рет-ретімен, бір- бірімен байланыста беруді ұсынды. Оқыту әдістемесінде Ы.Алтынсарин тіл дамыту ісіне көңіл бөлді, бұл жұмысты балаға сөзді дұрыс айта білуге үйретуден бастау керектігін айтып, «әрбір оқушы айта білген сөзін жаза да білу керек»- деп ескертті. Сөзді оқушыларға айқын естіртіп айту, мағнасын ашып түсіндіру, сөзге жаттықтыру жөнінде Ыбырайдың әдістемелік еңбегінде жасаған пайымдауларының құндылығы жылдан жылға өсіп отыр. Міне, бұл бүгінгі оқу орыс тілде жүретін мектептерде қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда есте ұстайтын методологиялық мәні бар қағидалар, әдістемелік ізденістерді жүргізуде, оқыту тәжірибесін жетілдіруде арқа сүйейтін тұғырлы тірек.

Ы.Алтынсариннің мұғалім жайында айтқан пікірлері, оған қойған талаптарының педагогикалық, қоғамдық мәні зор. «Халық мектептері үшін ең керектісі - оқытушы. Тамаша жақсы педагогика құралдары, ең жақсы өкімет бұйрықтары да, әбден мұқият түрде жүргізілетін инспектор бақылауы да оқытушыға тең келе алмайды» [3,322], - деп білікті мұғалімге аса биік баға берген. Сонымен қатар оқу-ағарту ісін жетік білген педагог мұғалімнің балаларды оқытып, тәрбиелеу ісіне жауапкершілікпен қарауына, сабақ үстінде оқушылармен қарым-қатынасын дұрыс құра білуіне әрқашанда көңіл бөліп отырған. Оның оқытушылармен етене әңгімелесе отырып: «Мұғалім балалармен іспеттес болады; егер олар бірнәрсе түсінбесе, онда мұғалім шәкірттерді кінәләмей, олардың көкейіне қондыра алмағаны үшін өзін-өзі кінәлауға тиіс» - деп айтқан сөздері оқыту ісін меңгерулеріне игі әсерін тигізіп отырған. Ыбырай Алтынсариннің өзі ашқан мектептерде істеген мұғалімдерге зор қамқорлықпен қарап, жан-жақты көмек көрсетіп отырғандығы жөнінде А. Мазохин деген мұғалімнің естелігінен алынған мына жолдардан айқын аңғаруға болады: « Ы.Алтынсарин оқытушылардың тек бастығы ғана болып қойған жоқ, олардың әкесі де, шынайы мейірбан жолдасы да бола білді. Оның мектебімізге келуі бейне ұлы мерекедегідей қуанышты жағдай болатын» [4,327]. Мұғалімнің қоғамдағы беделін көтеруді көздеумен қатар инспектор ретінде мектептерді аралағанда сабақ берудің үлгісін көрсете жүргендігі, мұғалімдердің өз міндеттерін дұрыс орындауларын, білімі мен біліктілігін қатаң талап етіп отырғандығы, қазақтан шыққан мұғалімдерге қолдау көрсетіп, олардың әрбір жетістіктеріне зор қуанышпен, сеніммен қарағандығы туралы көптеген естеліктерде айтылғандығы баршаға мәлім.

Ы. Алтынсарин жөніндегі жаңа бір көзқарастар тұрғысындағы зерттеулерде педагогтің діннің тәрбиелік мәнін жоғары бағалағандығы, адамгершілік рухта тәрбиелеудің құралы ретінде есептегендігі дәлелді айтылады. Ағартушы педагогтің осы бағыттағы ойлары мен тұжырымдарын зерттеп, бағалаған ғалым С.Қалиев былай деп жазады: «Ұлағатты ұстаз ислам дінінің аяттарындағы адамгершілік, имандылық, қайырымдылық, мейірімділік қағидаларын өзінің педагогикалық көзқарастарына негіздей отырып түсіндірді. Дін қағидаларының тәрбиелік мәнін ашып көрсетуді мақсат еткен ұстаз шарифат сүрелерін ана тілінде түсіндіріп, діни терминдердің мән- мағнасын ашуға зер салды, оны өмір тіршілігімен, адам тәрбиесімен тығыз байланыстыра талдады» [5,159]. Алтынсариннің намаз оқу мен ораза тұтудың тәрбиесі туралы айтылған оң ой- пікірлерін мына жолдардан айқын көруге болады: «...намаз ішінде он екі парыз бар, оның алтауы тысқары, алтауы ішкері парыз. Тысқары парыздың (денені тазалау, намаз оқитын жерді пәк ету, денені жабу, денені дұрыс қимылдату, қолды, аяқты, басты қимылдату) бәрі тән тәрбиесіне арналады, ал ішкі парыздардың ой-қимылды намазға арнап, беріліп оқуы - жан тәрбиесіне арналады» [6,31].

Бүгінгі күнгі талаптарға сәйкес халқымыздың рухани қазынасын жас ұрпақтың жеке тұлғасын қалыптастыру ісіне жаратудың жолдарын айқындауда Ы.Алтынсариннің педагогикалық ой-түйіндерінен, әдістемелік еңбектерінен, көркем туындылары мен аудармаларынан, халық ауыз әдебиетінің нұсқаларын балаларға арнап іріктеп алудағы ұстанымдарынан, өзі ашқан мектептердегі оқыту үрдісінің тәжірибелік жетістіктерінен алатындарымыз аз емес. Ағартушы-педагог, жазушы басқа халықтардың озық ойларымен халқымыздың бала өсіріп, оған таным мен тәрбие беру туралы ұзақ ғасырлар бойында қалыптасқан көзқарастарын ұштастыра отырып педагогика мен әдістеме саласының өзекті мәселелерінің негізін қалады. Атап айтқанда:

1. Білім мазмұнын құрудың элементтері мен жолдарын анықтап берді. «Қазақ хрестоматиясын» құрастыру арқылы балаларға ұсынатын көркем сөзге қойылатын

талаптарды айқындап, әдебиет пәні мазмұнының басты мақсаты мен бағыт- бағдарын айқындады.

2. Ұлттық және оқу орыс тілде жүретін мектептерде қазақ әдебиеті пәні бойынша негізгі оқу құралы болып келетін хрестоматиялық оқулықтың үлгісін жасап ұсынды.

3. Әдеби шығармалардың жеке тұлғаны қалыптастырудағы орнын анықтап, балаға жан-жақты білім мен өнегелі тәрбие берудің негізгі құралы ретінде тәжірибелік қолданыста тұжырымдады.

4. Көркем шығарманы оқытудың жолдары мен тиімді әдістерін сабақ мақсатымен ұштастыра пайдалануды нұсқады.

5. Оқыту мен тәрбиелеу ісін жүргізудегі мұғалімнің орны мен рөлін бекітіп, оған қойылатын талаптарды анықтады.

6. Білім мазмұны мен оқу үрдісінің баланың жас ерекшелігімен, психологиясымен байланысты екендігін дәлелдеп көрсетті.

Б.Алтынсаринді халқымыздың сөз өнерін баланың жеке тұлғасын қалыптастырудың, болашағына қажет жалпыадамзаттық ұғым-түсініктерді берудің қуатты құралы ретінде пайдаланудың жолын салушы, қазақ тілі мен әдебиетінің оқыту әдістемесі саласының іргетасын қалаушы деп тануымыз педагог мұрасын бүгінгі дидактикалық ізденістерімізге методологиялық тірек ете білуімізбен ұштасады.

1. Әуезов М. *Уақыт және әдебиет.* - Алматы: Қазмем., 1962. -426б.

2. Алтынсарин Б. *Собр. соч. в 3-х т. Т.1.* - Алматы: Наука. 1975. -359б.

3. *Қазақ әдебиетінің тарихы. II т.* - Алматы: ҚҒАБ, 1961. -581б.

4. *Өнер-білім бар жұрттар. /Құрастырған С.Мақпыров - Алматы: Жалын, 1991. - 240б.*

5. *Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы.* - Алматы: Білім, 2003. -280б.

6. *Алтынсарин Б. Таңдамалы педагогикалық мұралары.* - Алматы: Рауан, 1991.-200б.

Резюме

В статье рассматриваются взгляды просветителя-педагога И.Алтынсарина на содержание и методы изучения школьного курса литературы.

Summary

Dieser Artikel beschreibt den methodische Ansichten Erzieher-Lehrer I. Altynsarin, deren Bedeutung bei der Lösung der heutigen Probleme und Methoden der Bildung Literatur zu studieren.

ХАДИС ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІ ТУРАЛЫ

Б.Р.Құлжанова -

ал-Фараби атындағы ҚазҰУ

Орта ғасыр – тарихтан белгілі болғандай, Орта Азия мен Қазақстанға ислам дінінің кең жайылған кезеңі. Сондықтан да ілкі орта ғасырда дүниеге келген түркі әдеби шығармаларына діни мазмұн басым болды. Ислам діні өркендеген тұстарда дүниеге келген туындыларда негізінен Құран аяттары мен Пайғамбар хадистеріне ерекше орын берілген. «Қутадғу билиг» дастаны – ислам дәуірі әдебиетінің ең көрнекті туындысы, ислам өркениеті кезеңіне тән белгілерді өзіне сіңірген ерекше құнды еңбек. Жүсіп Баласағұн өмірдің сан қилы жұмбақтары мен құпияларын түсінуге талпынып, шешуде діни қағидаларға сүйенген, исламды танып, қолдаған. Ол – ислам өркениеті кезеңінің ұлы гуманист-ойшылы, исламды дәріптеуші. Жүсіп Баласағұни алғашқылардың бірі болып, исламның ғажап сырына үңіліп, оны жүрек қалауымен таныған, оны жалпақ жұртқа жариялап, өз дастанына арқау еткен ақын болса, ал «Қутадғу билиг» түркі тіліндегі алғашқы исламшыл әдебиет еді [1].

Автор ізгілік ілімін дінмен табыстыруға талпынған. Жүсіп Баласағұни өзінен кейінгі ұрпағына үлгі-өнегенің өшпес ізін қалдырған 18 айда жазылған еңбегінде өмірлік тәжірибесін, өмірдің жақсылығы мен жамандығын, қайғысы мен қуанышын ой елегінен өткізіп, алдын-ала салмақтап алған тәрізді. Бұл еңбектің ол кезде атқарған қызметі қандай зор

болса, күні бүгін де маңызын, мәнін жойған жоқ. Бұл еңбекке белгілі ғалым А.Н. Кононов «Қутадғу билиг» философиялық шығарма» дей отырып, мұсылман идеологиясына негізделген, сол идеологияны насихаттайтын, түркі тілінде жазылған жалғыз еңбек» [2], – деп баға берген. I ғасырдағы түркі поэзиясының тұңғыш кітабы адам баласының бақытты тұрмысы, сол бақытты, парасатты өмірге жол қалай жеткізу, жол көрсету мақсатын ұстанды. Шығармаларын «Бисми-л лаһи р-рахман р-рахим» сүресімен бастау үрдісі орта ғасырлық түркілік ақындар шығармаларында қалыптасқан дәстүр болды. Сосын Аллаға мадақ айтады, жаратушыдан медет тілейді, АЛЛА ТАҒАЛАНЫҢ ұлық сапалары мен сипаттарын мадақтаудан бастайды, Аллаһ құдіретіне, бірлігіне бас иеді. Шығарманың соңында ақын бір-екі жолын дұғаға арнайды, өзінің хал-жайын айтып, Аллаға мінәжат етеді. Ақын адамдарды Пайғамбар хақтығы мен Құран Кәрім шындығын тануға ниеттендіреді, дастанда Құран аяттары насихатталады, адам табиғатын Жаратқанның кереметіне тәнті етуге бағыттайды. Бұдан соң барып Пайғамбарды, төрт сахабаны сипаттайды. Дастанды бұлай бастау ислам елдері ақындарында ертеден келе жатқан дәстүр. Мысалы:

«Күллі ізгілік, кедейлігім, байлығым,
Бір құдайдан, ең аяғы – қайғы-мұң.

Немесе,

Бірегейсің, еш қоспасыз бір мүсін,

Жараттың сен нәрселердің күллісін» деген жолдардан автордың исламға көзқарасы, бір Аллаға деген сүйіспеншілігі анық көрінеді. Бұдан ақынның Алланың бұйрығына шын берілгендігін, имандылығын танимыз. Яғни, ғұлама қанып ішкен бұлақтың негізгі көзі, ол – ислам. Ол өз заманының ойшылы, өз ұлтын сүйген перзент ретінде құтты қоғам құрудың жолдарын іздестірді. Бақыт пен құттың, ізгі өмір сүрудің кілті адамшылық пен адалдық, адамды сүю, қанағатшылдық деп білді. Ал осы қай заман адамы үшін де қастерлі болып саналатын асыл қасиеттерді ол исламнан тапты. Жүсіп Баласағұнның дастанында Құран аяттары мен Пайғамбар Хадистері түпнұсқа қалпында кездеспегенмен де, ақын оны өз сөздерімен беруге тырысқан. Жүсіп өз ойын дәлелдеуде Құран аяттары мен Пайғамбар хадистеріне, қанатты сөздерге сілтеме жасап отырған. Оны өз сөзімен жеткізеді. «Қутадғу билиг» нәр алған негізгі қайнар көз – Мұхаммед САЛЛА АЛЛАХУ ӘЛӘЙҢИ УА САЛЛАМ хадистері. Заман өзгергенмен адам бойындағы жаманды-жақсылы қасиеттер қайталанып отырады. Міне осындай қасиеттердің барлығы да Пайғамбар хадистерінде айтылып отырған. Сұрақ-жауап түрінде баяндалатын оқиға желісі Мұхаммед САЛЛА АЛЛАХУ ӘЛӘЙҢИ УА САЛЛАМ хадистерімен өріліп отырады. Себебі, қоғамдағы барлық адамгершілікке қатысты мәселелер, этика мәселелері Пайғамбар хадистерінде толық қамтылған. Жүсіп Баласағұни хадистерді терең меңгерген жан. Хадистер бүкіл поэманың ұйтқысы. Дүниенің өзгермелілігі, барлық пен мансаптың баянсыздығы, мұның бәрі Алланың әмірімен жүріп отыратын құбылыс екендігі шығармадағы өзекті сарын. Мұндай насихаттың түпкі мақсаты – адамды ынсаптылыққа, қанағатшылдыққа шақыру. Алла тағаланың берген сыйы мен нығметіне шүкірлік қылу, азға қанағат қылу, сабырлы болу. Шығармада қоғамдағы барлық өмір сүру этикасы ислам ілімі негізінде баяндалады. Ғұлама осы негізді еңбегіне арқау ете білген. Дастанның өн бойы тұнып тұрған этика, мораль. Ақын өмірдің мәні мен мұраты туралы түрлі көзқарастарды келтіре отырып, болмыстың қыры мен сырын жан-жақты қамтыған, өшпес өнегелер қалдырған. Бұлардың көбі замандар бойында өмір, тіршілік тәжірибесінде қорытылған, әр заман адамына ғибрат беретін құндылықтар.

Адам бойындағы кісілік қасиеттер қай заман үшін де қажет. Дастанда айтылған Адам болмысындағы кездесетін түрлі адами қасиеттермен, мысалы, ар-ұят, жомарттық, шүкіршілдік, сол сияқты адамшылыққа жат – сараңдық, сабырсыздық, өзімшілдік, ашкөздік; адамдар арасындағы қарым-қатынас қағидалары, мінез-құлық, адамгершілік, ұрпақ тәрбиесі, үйлену, тамақтану әдебі, білім, тіл әдебі туралы айтылған даналық ойлар Пайғамбар Хадистерімен сабақтасып жатыр. Пайғамбарымыз Мұхаммед САЛЛА АЛЛАХУ ӘЛӘЙҢИ УА САЛЛАМ хадистері Жүсіп Баласағұни дастанының негізгі желісін құрап отыр.

Халқымыз ежелден ұрпақ тағдырына бей-жай қарамаған. Себебі, қай заманда да салауатты да сапалы ұрпақ даярлау мәселесі – күн тәртібінен түспеген. Ежелден-ақ «сегіз қырлы, бір сырлы» өнегелі, тәрбиелі ұрпақ өсіруге бар күшін сарп еткен. Сан ғасырлардан бері ұрпақ тәрбиесіне біздің әр замандағы ойшылдарымыз өз көзқарасы мен байламын білдіріп отырған. Ғасыр өтіп, заман озғанмен ұрпақ тәрбиесі туралы ойлар мен пікірлер өз

жалғасын тауып отырған. Түркі тектес халықтардың отбасы тәрбиесіне деген назары сонау түркілер әдебиетіне бастау алады. Тамырын Сонау ежелгі дәуірлерден алатын ұрпақ тәрбиесінің негізгі қағидаларын да біздің түркілік бабаларымыз салып кеткен Түбі бір түркі тілдес халықтардың ортақ рухани мұрасы саналып келген көптеген жауһар туындыларымыз, әдеби-мәдени мұра-ларымыз күні бүгін де ұрпақ тәрбиелеуде аса зор рөл атқарып отыр. Солардың бірі – XI ғасырда жазылған, түркі халықтары мәдениетінің биік шыңы саналған Жүсіп хас Хажыб Баласағунидің «Қутадғу билиг» дастаны. Жүсіп Баласағуни де өзінен ілгерінді-кейінді өмір сүрген ойшылдар секілді отбасы тәрбиесі, ұрпақ тәрбиесі, жалпы адамзаттық құндылықтарды айналып өтпеген. Ақын көзқарасы өзіне дейінгі ойшылдар көзқарасымен үйлесіп отырады. Дастан дидактикалық сарында жазылғандықтан қоғамдағы адамдар арасындағы қарым-қатынастар, сөйлесу, сыйласу, тіл әдептілігі, этика, мораль, тәлім-тәрбие тура-лы өсиет-ғибраттар көптеп айтылады. «Қутадғу билигтің» 63-тарауында отбасында ұл мен қызды қалай тәрбиелеу керек, оларды оқыту, бала тәрбиелеудегі ата-ана ролі, т.б. мәселелер жан-жақты сөз болады.

Пайғамбарымыздың өз үмметтеріне аманаттап кеткен негізгі құндылықтары – білім, ғылым үйрену, жақсы мінез-құлық, ата-ана алдындағы жауапкершілік, ата-ананың бала алдындағы міндеттері, тіл әдептілігі сияқты құндылықтарды біздің шайыр бабамыз дастанда ислам шарттары мен талаптарымен астастырып бере білген. Жүсіп Баласағуни дастанының ұрпақты мәдениеттілікке тәрбиелеуде де ықпалы зор. Қоғамдағы тіршіліктің әрбір құбылысына ғұлама-ақын өз көзқарасы мен байламын білдіріп отырған. Терең пайымдаулар жасаған. Дін – имандылықтың негізі, оның мәдениеті – имандылықтың бұлағы. Баласағуни еңбегі дін арқылы имандылыққа, жағымды мораль иесін тәрбиелеуге арналған бірден-бір еңбек. Ислам ұғымында ата-ананың баласы алдындағы парызы – имандылыққа тәрбиелеу. Баланың дұрыс тәрбиеленуі мен жақсы білім алуы тікелей ата-анаға байланысты. Имандылық – өмір нәрі. Мухамед ибн Абдуллаһтан имам Бухари риуаят еткен хадисте «Тақуалық – Аллаһ Тағаладан, ал әдептілік – әкеден» делінген. (Яғни Аллаһ Тағала тағдырға тақуалықты жазғаннан кейінгі әкенің міндеті – баланы әдептілікке үйрету) [3].

Ал осы Хадисті біздің шайыр бабамыз өз дастанында былайша берген:

Ұл-қызыңа әдеп үйрет, білім бер,

Қос жалғанды бірдей көріп күлімдер (4506 бәйіт) [4].

Жәбир ибн Абдуллаһтан Имам Бухари риуаят еткен хадисте: «Кімнің үш қызы болып, ол оларға қамқорлық жасаса, қайырымдылық қылып қамтамасыз етсе, оған әлбетте жәннат нәсіп болады», -деген. Дастанда бұл хадис 4507 бәйітте былайша көрініс тапқан:

Ұлыңа әйел әпер, қызды ерге бер,

Қайғы-мұңсыз тірлікке не тең келер!

Ата-ана үшін ең асыл мұра – балаларына берген жақсы тәрбие. Бұл турасында Пайғамбарымыз Мұхаммед САЛЛА АЛЛАХУ ӘЛӘЙҺИ УА САЛЛАМның балаға жақсы тәрбие беру жөніндегі Әбу Жәузадан Имам Табарони және Имам Ахмад риуаят еткен хадисте «Әкенің баласы үшін жақсы тәрбие беруден артық сыйы жоқ!» десе, Ибн Аббастан Имам Байһақи риуаят еткен хадисте «Әкенің бала алдындағы міндеті – жақсы ат қою және жақсы тәрбие беру» деген. Қасиетті хадисті негізге ала отырып, Жүсіп бабамыз былай дейді:

Ай маңдайлы ұл-қыз туса алдында,

Үйінде өсір бөтен жерге қалдырма.

Тәрбиеші ал ізгілікті, көшелі,

Ұл-қыз жақсы, таза болып өседі (4504-4505 бәйіттер)

Бұдан шығатын қорытынды біздің түркілік бабаларымыздың ұрпақ тәрбиесі туралы айтылған ойлары да ислами қағидаларға негізделген.

Әбу Рафиғтен (р.л.ғ) Имам әл-Хаким риуаят еткен хадисте: «Ата-ананың баласы алдындағы міндеті оған Құранды (яғни, Құрандағы айтылғандарды орындауды), ату мен жүзуді үйрету және тек адал еңбекпен тапқанды мирас ету» делінген. Міне пайғамбарымыздың бұл хадисі дастанда:

Ұлды үйрет күллі өнер-білімге,

Онымен мал –дүние табар түбінде (4508-бәйіт), –деп үйренген өнері арқылы адал еңбекпен тапқан табысты нәсіп етуге үйретеді.

Қысқасы, «Қутадғу билиг» ислам қағидаларын көркем сөзбен бейнелеп жеткізген поэзия [5].

Хадис «Қутадғу билиг» дастанын көркемдік әрі мазмұн жағынан байытуға өзіндік үлес қосты. Автор Хадистен орынды жерінде пайдаланып отырған. Әлемдік әдебиеттің асыл қазынасы «Қутадғу билиг» бүгінгі буынның да, келешек қауымның да рухани қажетін өтейтін көркем құндылық болып отыр.

1. Қыдыр Т. *Орта ғасырлық түркі әдебиетіне құранның әсері. Түркістанның 1500 жылдығына арналған профессор-оқытушылардың ғылыми-теориялық және оқу-әдістемелік конференциясы материалдары. //ҚазҰУ Хабаршысы, Шығыстану сериясы. - 2004. - № 3.*
2. Кононов А.Н. *Поэма Юсуф Баласағунского «Благодатное знание».* - М., 1983.
3. Сахих Хадистер. *Араб тілінен қазақ тіліне аударғандар: Абдуссамад Махат, Сандыбаев Жалғас.* - Алматы, 2003.
4. Егеубаев А. *Құтты білік.* - Алматы: Жазушы, 1986.
5. Келімбетов Н. *Қазақ әдебиеті бастаулары.* - Алматы: Ана тілі, 1998.

Резюме

Автор в данной статье рассматривает проблемы воспитания поколения, излагаемые в поэме «Кутадгу билиг», связывая его с Хадисами Пророка Мухамада (с.а.с).

Summary

Author in this article looks through the question of upbringing generation, which is covered in the poem «Kutadgu bilig» considering it with Mohamad s words.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДА ПАРСЫ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Р.К.Садықова -

филол.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ

Шетел тілін меңгертуде тілдік материалдың ішінде ең қажеттісі лексика болып табылады. Өйткені лексикасыз сөз іскерліктері қалыптасуы мүмкін емес. Белгілі мөлшерде лексикалық минимум меңгерілмей коммуникация жүзеге аспайды. Егер студент парсы тілінің тілдік материалдарын меңгерсе, берілген лексиканы өз сөзінде орынды пайдаланса, онда сауатты сөйлеп, өз ойын дәл жеткізеді [1].

Жоғарыда атап өткеніміздей, лексика тілдік материалдың ішінде негізгісі болып табылады. Өйткені белгілі бір тілдің аз да болса сөздік қорын игермей, шетел тілін іс жүзінде меңгеру мүмкін емес. Сонымен білімнің басқа салаларының ішінде лексиканың басты орын алуының себебі мынада: кейбір грамматикалық материалды меңгермегендіктен, біздің сөзімізде грамматикалық қателер болатыны рас. Мысалы: *من به دانشگاه رفت* /мән дәнешгаһ рәфт/. Дегенмен, мұны есіткен ирандық, сөйлем қате болсада, айтушының ойын түсінеді. Ал дұрыс сөйлембылай беріледі: *رفتم دانشگاه به* мән бе данешгаһ рәфтәм/. Мен университетке бардым. Сонымен, сөзде кейбір грамматикалық қателер болса да, коммуникация болуы мүмкін.

Тіл үйреніп жатқан студентте өз ойын жеткізуде және біреудің сөзін түсіну үшін лексика қоры жеткіліксіз болса, коммуникация жүзеге аспайды. Яғни, біз бір-біріміздің сөзімізді түсінбейміз, айтайын деген ойымызды түсіндіре алмаймыз. Сол үшін кез келген шетел тілін оқытуда лексиканы меңгерудің маңызы ерекше. Алайда, осыдан шетел тілін оқыту барысында лексиканы меңгеру – өз алдына оқыту мақсаты екен деген қорытындыға келмеу керек. Әдіскерлер лексиканың шетел тілін меңгерудің өте маңызды құралдарының бірі екендігін көрсетеді.

Сонымен, студент сөйлеген кезде лексиканы дұрыс, ойын ауызша немесе жазбаша түрде жеткізуде барынша өз орнымен пайдалануға тырысу керек. Онсыз шетел тілінде ауыз екі сөйлеу іскерліктері мен дағдыларын меңгеру мүмкін емес. Осы пікірді әдіскер ғалым Д.Т. Тұрсынов та қолдайды [2].

Алғашқы сатыда меңгерілетін лексикалық материалдар да, грамматикалық материалдар да ауызша сөз бен оқуға арналған. Демек, меңгеруге тиісті сөздер мен грамматикалық құбылыстардың бәрін де студенттер рецептивті түрде де, продуктивті түрде де меңгеруге тиіс. Яғни, тілдік материалды студенттер естігенде, оқығанда танып түсіне және өз бетінше ойын айтып жеткізе алатындай дәрежеде игеруге міндетті. Сөйтіп, алғашқы сатыда тілдік материал рецептивті және продуктивті тіл материалы деп ажыратылмайды, мұнда бәрі де бірдей меңгеріледі. Сонымен, бастапқы сатыда шетел тілін оқытудың міндеті – сол тілдегі сөз әрекеті түрлерінің негізін салу, оларды кейінгі сатыларда одан әрі дамытып, жетілдіру. Мұнда ауызша сөздің алатын орны мен маңызы басқа сатыларға қарағанда едәуір жоғары, ауызша сөйлеу икемділігі мен дағдыларын дамытуға негіз болатынын жоғарыда атап өттік. Дайындалған сөз түрінің үлесі дайындалмаған сөзден артығырақ, өйткені алғашқы сатыда студенттер дайындықсыз өз ойын айта алмайды, ол үшін олардың меңгерген сөздік қоры да, грамматикалық минимумы да жеткіліксіз, сөйлеу тәжірибелері де өте аз.

Сондай-ақ осы сатыда шет тілін оқытуда студенттерді коммуникативтік мақсатқа сай, белгілі логикалық бірізділікпен сөз үлгілерін бір-бірімен байланыстыра білуге, мәтіннің негізгі мазмұнын есте сақтап, оны қысқаша баяндап беру үшін онымен жұмыс істеуге; мәтін бойынша сұрақтарға жауап беруге, өз бетімен сұрақтар қоюға, қажетті ақпаратты таба білуге; оқытушы берген үлгіге қарап, заттар мен олардың суреттерін бейнелеп беруге; тыңдаған немесе оқыған мәтінге ұқсастырып, сұрақтарға, қысқаша жоспарға сүйеніп (немесе сүйенішсіз) әңгіме құрастыруға үйрету керек. Оқытудағы коммуникативтік мақсат, бағдарламада белгіленген тақырыптар мен тілдік материалдар көлемінде студенттер шетел тілінде өз ойын жеткізе білуі, сөйлеуі, мәтіндердің мазмұнын сөздіксіз, ал қиын мәтіндердің мағынасын сөздіктің көмегімен оқып түсіне алуы керек.

Шетел тілін университетте оқытудың шарттарын ескере отырып, оқыту барысында шетел тілінде сөйлеп, оқып, түсіне білу қабілеттерін қалыптастыруға көңіл аудару керек. Шетел тілінде сөйлей білу тілдік материалды меңгеруге, тыңдап түсінуге, ауызша сөйлеуді дамытуға, тілдік қарым-қатынас жасауға ең маңызды құралдың бірі болып табылады. Шетел тілін оқытудың коммуникативтік мақсатын жүзеге асырудың алғы шарты бүкіл оқыту барысында коммуникативтік бағдар беру керек. Демек, студенттерді шетел тілінде ауызекі сөйлеуге және кітап арқылы жұмыс жасауға баулу қажет. Осы мақсатпен анықтама әдебиеттерді пайдалана білу, мәтін мазмұнын өз бетімен түсінуге бейімдеу және оның кейбір тұстарын көшіріп алу, аңдатпа (аннотация) жазу, шағын хабарлар дайындау және өз пікірін айтып, баға бере білу сияқты әрекеттерге дағдыландырудың маңызы зор.

Шетел тілін оқытудағы коммуникативтік бағдар, яғни, студенттің өз сөзін жоспарлай білу икемділігін, мәтін мазмұны мен шетел тілін үйрету құралдарын ұштастыра отырып, сөйлеу этикасын да пайдалана алуды талап етеді. Кітап арқылы жұмыс жасау барысында автордың түпкі ойын түсіне білу, оқыған мәтіннің мазмұнына, автордың көзқарасына сын көзбен қарап, оны бағалай білуге дағдыланудың маңызы ерекше.

Шетел тілін оқыту – студенттердің жан-жақты дамып, жетілуіне, дүниеге көзқарасының, ойы мен ақыл-есінің, сезімі мен эмоциясының, рухани және эстетикалық талғамының, мінезінің қалыптасуына, өз бетінше білімін көтеруге ұмтылуын дағдыға айналдыруға әсер етіп, олардың жан-жақты дамыған азамат болуына ықпал жасауды мақсат тұтады.

Студенттердің жан-жақты дамуына, олардың дара тұлғалар болып қалыптасуына тілдік материалдарды жақсы біліп, сөз іскерліктерін меңгеруі үлкен ықпал етеді. Лексикалық, грамматикалық, фонетикалық дағдыларды меңгеру барысында студенттер белсенділік, өз бетінше жұмыс істеуге қабілеттілік көрсетіп, қорытынды жасауға дағдыланады. Шетел тілін оқып, үйрене отырып, студенттер өз ойын жүйелі түрде айтып жеткізе алуға, шетел тілінен алған білімін, үйренген іскерліктері мен дағдыларын жаңа жағдайларда шығармашылықпен қолдануға машықтанады. Шетел тілін оқып, үйрену студенттердің өз бетінше ойлау, есте сақтау қабілеттерінің жетілуіне, сезімі мен эмоциясының дүниеге, рухани және эстетикалық көзқарасының, мінез-құлқының қалыптасуына, өз бетімен ізденіп, білімін көтеруге деген ұмтылыстарын дағдыға айналдыруға әсер етіп, олардың жан-жақты дамыған азамат болуына ықпал жасауды мақсат етуі керек. Тілдік материалдармен жұмыс істеу нәтижесінде студенттер бір ойды білдірудің әртүрлі тәсілдерімен танысады.

Шетел тілін жоғары оқу орнында оқыту әдістемесі заман, уақыт талабына сай, білім, ғылымдағы жетістіктер мен өзгерістерге қарай дамып отырады. Осылай бастапқы кезде лексиканы үйрету заман, уақыт ағымына байланысты әртүрлі талаптар қойылып, ол талаптар әрдайым толықтырылып келеді.

1. Байнешова Ш. Жалпы білім беретін мектепте неміс тілі лексикасын оқытуда ана тілінің ықпалын ескере отырып оқыту: Филол.ғ.к. ...дисс. - Алматы.-1998.

2. Турсынов Д.Т. Методика преподавания русского языка в казахских группах вузов.- Алматы: Мектеп, 1974.-216 с.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы методики преподавания персидского языка.

Summary

This work contains the methodology of teaching Persian language.

ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРҒА МӘТІН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ БІЛІКТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

А.Е.Нуралиева –

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің магистранты

Шетел тілі пәні арқылы оқушылардың рухани дүниесі байиды, туған тілін, елін сүйіп, барлық адамзатты құрметтеу сезімі тәрбиеленеді. Шетел тілі арқылы оқушылар өзге

елдің тарихы жайлы біліп, білімге деген қызығушылығы артады. Шетел тілін оқытудың басты мақсаты - оқушыларды өзге елдермен таныстыру, халық даналығы, халық өсиеттерінен нәр алғызу, кітапқа деген ынтасын ояту, халқының рухани байлығы - әдебиетін жан-жақты игерту, сол арқылы парасаттылыққа, имандылыққа, инабаттылыққа, сұлулыққа тәрбиелеу. Мәтін оқығанда оқушылар негізгі ой тақырып бірлігін сақтайтын тірек сөздерді қолданып, түрлі көркемдегіш құралдар арқылы сипаттайды. Ал бұл жұмыс оқушылардың шет тіліндегі сөздік қорының молдығын, әсіресе, синонимдер мен антонимдердің жеткіліктілігін орнымен қолдана білулерін қажет етеді. Сондықтан да мәтінмен жұмыс - оқыту ісінде күн тәртібінен түспейтін өзекті мәселе. Мәтін грамматикалық жағынан сөйлемдердің бір-бірімен сабақтастық байланыстары арқылы жасалады. Сонымен бірге мұнда қыстырма сөздер: "біріншіден", "екіншіден", "ендеше", "олай болса", "сондықтан", "сол себепті", т.б. арқылы жасалады.

Сонымен, мәтіннің құрылысы мен бөлімдерінің бір-бірімен байланысы оқушылардың есінде жақсы сақталуы үшін сызба түрінде берудің маңызы өте зор.

The scheme of the Analysis of a story

1. Introduce the story

the extract	study	tragedy
the fragment	discussion	comedy
the passage	analysis	novel, short story

2. The theme. Like of a murderer.

A few words can be told about the author. In general we know about the author.

3. Define the type of the story.

Adventure, detective, humorous, sad, tragic, social, psychological.

4. Speak on the form of the story.

This story is written in the form of -

1. narration. This manner of presentation makes the story true/false to life.

2. description. The story is told by one of the personages of the story.

Шетел тілі пәні сабағында оқушыларды арнайы мәтіндермен оқыту олардың оқу таным белсенділігін, қызығушылығын арттырып, қабілеттерін дамытады, сабақтың эмоциялық, психологиялық мәнін нәрлендіруде пайдалы. Оқу техникасын жетілдіріп, мәнерлі, айқын оқуға көмектеседі, мәтінмен жұмыс істеуге баулу бүкіл оқушыларды оқуға ұйымдастыруда өте тиімді болады.

Мәтінді шет тілінде оқыту мен талдау оқушының мәтін мазмұнын меңгеруіне септігін тигізеді. Мәтін шығармаларын шет тілінде оқығанда, оқушылардың ол туралы өзіндік әсері, пікірі туындайды. Оқушылардың зейіні, есте сақтау, қабылдау қасиеттеріне қарай мұғалім мәтінді тұтастай емес, ең негізгі басты мәселелерін ғана мазмұндатып, оны меңгеруді одан әрі жалғастырғаны тиімді болады. Үзіндіні мазмұндағанда, оқушыларды мүмкіндігінше шет тілінде жазушы тілімен мазмұндатуға икемдеу керек. Оқушыларды оқытылып жатқан тілде әңгімелеу, мазмұндау кезінде жиі мәтінге үңілдіріп, кейбір негізгі мәселелерді мәтінге жуық айтқызған жөн. Мәтіндерді үйге тапсырма ретінде бергенде, түсініксіз сөздерді, сөйлемдерді оқушылардың алдын ала белгілеп келуін талап еткен жөн.

Мәтінді терең түсіну, талдауда шетел тілінде әңгімелеудің де маңызы ерекше деп санаймын. Мәтінге сәйкес әңгімелесу баланың еске ұстау қабілетіне әсер етеді, зерделілікке, ұғымдылыққа, алғырлыққа баулиды. Сондай-ақ ең бастысы, оның сөздік қорын, тіл байлығын, шетел тілінде сөйлеуге үйретеді. Мәтінді дұрыс, нақты түсінуге жетелейді. Әңгімелеудің өзіндік басты ерекшелігі - оқушылар ең басты, негізгі мәселелерді бөліп алып, шетел тілінде тиянақты, қысқа ғана айтулары керек. Әңгімелеудің бұл түрі оқушыларды нақты сөйлеуге, ойын шашыратпай, қысқа ғана, негізгісін айтуға баулиды. Бірақ оны барлық баладан талап ету де мүмкін емес. Оқушылардың іскерлігін, ынтасын ескерген жөн. Ең бастысы бірінші жақта жазылса, оны үшінші жақта дұрыс әңгімелеу талап етілу қажет. Әңгімелеудің маңыздылығы оқушының тілін дамытады.

Оқушы шетел тіліндегі мәтінді талдай білу арқылы нақты, дәлелді сөйлеуге дағдыланады, сөз күдіретін түсініп, қасиетін ұғынады. Күнделікті оқытылып жатқан тілді жақсы меңгерген оқушы оны кестелеп, әдемілеп қолдануға дағдыланады. Мағынасыз сөздер, шұбалаңқы сөйлемдер, айтатын ойын нақтылап беруге, дұрыс сөйлеуге зиянын тигізеді.

Резюме

В данной статье рассматривается формирование текстовой компетентности обучающихся иностранной язык.

Summary

In this article concluded the form textual competence who study foreign language.

НЕМІС ТІЛІН ОҚИТУДА ӘРТҮРЛІ ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ

Р.С.Чойкиева –

Абай атындағы ҚазҰПУ роман-герман тілдері кафедрасының аға оқытушысы,

Н.Казиева, Ж.Б.Чулембаева –

филология факультетінің ағылшын–неміс бөлімі студенттері

Қазіргі заман талабына сай сабақты дұрыс ұйымдастырудың алуан түрлі жолдары бар. Соның ішінде материалды жеңіл және жетік меңгеру үшін ерекше құрал ретінде ойын әдісін қолдану тиімді.

Жас ұрпақтың, болашақ қайраткердің тәрбие жолы, тәлімдік өнегесі ойын арқылы оқытудан басталады. Көптеген отандық және шет елдік педагогтар мен ғалымдар оқудағы ойын әдісін зерттеп, оны оқу үрдісінде тиімді пайдалану жолдарын қарастырған. Атап айтатын болсақ Ресейде ойын іс-әрекетінің негізін К.Д.Ушинский, П.П.Блонский, Д.Б.Эльконин салды. Ал отандық ғалымдар Н.К.Ахметов, Ж.С.Хайдаров өз еңбектерінде білім беру, тәрбиелеу мен оқуға ынталандырудың басты жолдарының бірі ойын әдістері екенін атап көрсеткен. Шетелдік ғалымдар мен зерттеушілер Г.Спенсер, К.Бюлер, З.Фрейд және тағы басқа ғалымдар ойын теориясы туралы әртүрлі ой-пікірлер айтқан. Олар, ойын балалардың ең қиын деген түсініктерді, ұғымдарды меңгеруді жеңілдетеді деп көрсетті. Сондықтан педагогика ғылымында ойын әрекетінің оқу үрдісінде алатын орны туралы зерттеліп жүрген еңбектер көптеп кездеседі. Мысал ретінде ойын әрекетін оқу-тәрбие үрдісіндегі маңызын төмендегі сызба арқылы суреттеуге болады (1 сызба):

1 сызба

Ойын әрекеті сабақтағы оқу үрдісінің бірнеше қызметін атқарады:

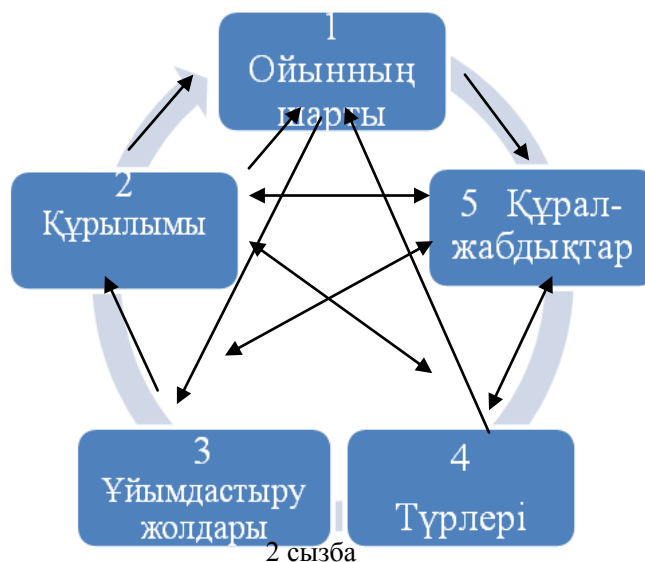
- Сабақты тиімді өткізу,
- Қарым-қатынасты қалыптастыру,
- Оқушының белсенділігін арттыру,
- Өзін-өзі тану.

Сонымен қатар ойынға ұлы педагог В.А.Сухомлинский де ерекше мән берген. Оған дәлел педагогтың айтқан ойы: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, фантазиясыз толық мәндегі ақыл-ой тәрбиесі деген болмайды»(1). Ойынды дұрыс ұйымдастыру баланың жас ерекшелігіне, сыныбына байланысты, сондықтан мұғалім ойынды қолдану алдында жан-жақты ізденіп, белгілі талапқа сай ойын түрін қолдану керек. Бұл талаптар:

- Көрнекілік пен материалдарды алдын-ала дайындау,
- Сыныптың түгел қатысуы,

- Ойынның шағын болуы,
- Уақыттың нақты берілуі.

Осы аталған бөліктер бір-бірімен тығыз байланысты. Неміс тілі сабағында ойынды пайдалану әдістемесінің құрылымын мынадай блок-сызба арқылы беруге болады (2 сызба):

Бұл сызба сабақ барысында ойынды қолданудың басты құралы болып есептеледі, сонымен қатар мұғалімнің уақытын үнемдейді. Жаңа материалды түсіндіру барысында мұғалім осы компоненттерді қолданады. Ойындарды бірнеше түрге бөлуге болады. Олардың ең маңыздылары неміс тілін үйрету барысында кеңінен қолданатын ойынның түрлері:

- сөзжұмбақ
- ойын тапсырмалар
- рөлдік ойындар
- мимикалық ойындар

Сөзжұмбақ. Ойынның әр біреуіне жеке тоқталатын болсақ сөзжұмбақ ойыны негізінен жаңа сөздерді бекіту, оқушылардың есте сақтау қабілетін жақсарту үшін пайдаланылады. Бұл ойын көбінесе бесінші және алтыншы сынып оқушыларына арналған. Олардың ішіне сөзжұмбақ, ойлан тап, басқатырғылар (ребус) кіреді.

Ойын тапсырмалар. Ойын тапсырмалар кіретін карточкалар, түрлі тапсырмалары бар жаттығулар. Бұл ойын жетінші, сегізінші сыныптар арасында өткізіледі.

Рөлдік ойын. Бұл ойын түріне диалог, шағын көріністерді бейнелеу, мысалға атақты неміс жазушыларының Гёте, Гейне, Шиллер шығармаларынан үзінді қою.

Мимикалық ойын. Мимикалық ойын негізінде жоғарғы сыныптарға арналған дүниетанымын, қиялын, болжамдық қасиеттерін байытатын ойындар. Мысалға пантамималық ойын, яғни қимыл арқылы сөз табу ойыны.

Шет тілі сабағында, соның ішінде оқушыларды тәрбиелеудің құралы ретінде ойын әдісін қолдануға болады. Ойын оқушылардың рухани жан-дүниесін, ой-өрісін дамытады және септігін тигізеді. Ойын арқылы сабақ өткізу оқушы мен мұғалім арасында қарым- қатынасты жақсартады. Мұғалім ойын арқылы балаларды қызықтырып қана қоймайды, сонымен қатар оларды тәрбиелік танымдылыққа жетелейді. Ойын мәселесін тек педагогтар емес, сонымен қатар психологтар мен философтар жан-жақты зерттейді. Ойын әрекетін жүзеге асыру үшін мынадай жағдайлар әсер етеді:

1. Баланың бойында артық белсенді күш болуы керек,
2. Баланың өмірінде ойын арқылы тәжірибе жинақталады,
3. Баланың қиялы, ой-өрісі, сана-сезімі ойынмен байланысты болады.

Жоғарыдағы ойларымызды қорытындылай келе балаларды жан-жақты тәрбиелейтін құралдардың бірі ойын әдісі болып табылады. «Ойын дегеніміз орасан-зор жарық терезе,

терезе арқылы баланың рухани дүниесіне қоршаған дүние туралы түсініктерін, ұғымдардың ширақ тасқыны келіп құйылады. Ойын дегеніміз бұл ынталық пен құмарлық отын жағатын ұшқын». – деген ұлы педагог В.А. Сухамлинскийдің пікірі ойын әрекеті оқу үрдісіндегі қолданылатын жетекші әдістердің бірі екендігін дәлелдейді.

Неміс тілі сабағында тәрбиелеу мен оқыту жолында ойынның үлкен маңызы бар. Дидактикалық құрал ретінде оның тиімділігі барлық буындағы оқушыларды оқыту үрдісінде де оны пайдалануға мүмкіндік береді. Сондықтан ойынды қолдану неміс тілі сабағында балалардың пәнге деген қызығушылығын арттырады, белсенділік танытып, тақырыпқа қатысты мәліметтерді қажетті деңгейде игеруіне ықпал етеді.

1. Сухомлинский В.А. Балаға жүрек жылуы. – Алматы, 1976.

Резюме

В этой статье рассматриваются значение и виды разнообразных игр в обучении немецкому языку.

Summary

The usage of different games in German lessons.

ОБ ИТОГАХ ВЫЕЗДНОГО МЕТОДИЧЕСКОГО СЕМИНАРА «АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В ШКОЛЕ»

Г.А.Кажигалиева -

д.п.н., профессор, зав. кафедрой практического русского языка,

Р.К. Тохтамова -

старший преподаватель КазНПУ им. Абая, г. Алматы

В условиях актуализации феномена непрерывного образования известные формы повышения квалификации учителя (1;2;3;4;5) нуждаются, на наш взгляд в дополнении, в частности считаем возможным данный список пополнить такой формой, как **выездной методический семинар**. Естественно, нельзя говорить о совершенно новой форме повышения квалификации, вместе с тем ради справедливости следует отметить тот факт, что указанная форма в последние годы все-таки была незаслуженно забыта, подвергнута забвению. Между тем она обладает серьезным потенциалом для эффективного осуществления связи «вуз – школе» и повышения квалификации учителей, в том числе сельских.

Планируя проведение выездного методического семинара, мы стремились, таким образом, к тому, чтобы: а) удовлетворить актуальные профессиональные потребности педагогов; б) активизировать профессиональный потенциал учителя; в) способствовать возвращению новых профессиональных потребностей, находящихся в зоне развития педагога. Выездной методический семинар в целом должен был стать одним из средств обеспечения мотивационных, научно-методических условий для включения учителей в творческий поиск по осознанному преобразованию собственной практики. Такую благородную цель стремились осуществить его организаторы – коллектив кафедры практического русского языка Казахского национального педагогического университета имени Абая в тесном сотрудничестве с Алматинским областным институтом профессионального развития педагогических кадров (координатор – заведующий кафедрой, кандидат педагогических наук Бирибаева Н.Ж.), с отделом образования Енбекшиказахского района Алматинской области (координаторы – начальник районного отдела образования Енбекшиказахского района Алматинской области Сулейменова Ж.М., заведующий методическим кабинетом районного отдела образования Енбекшиказахского района Тортаева А.Т., методист районного отдела образования Енбекшиказахского района Бухарова А.Т.), с руководством школы, на базе которой планировалось и был проведен выездной методический семинар (директор СШ им. Т. Кенжебаева с. Шелек, кандидат исторических наук Крыкбай А. М.), с педагогами школ района (учитель русского языка и литературы с. Корам Курманбаева С.К. и др.).

Семинар позволил полно реализовать запланированное и взаимовыгодно осуществить контакты педагогического вуза и школы.

Семинар предоставил возможность преподавателям вуза лишний раз убедиться в том, что сельский школьный учитель, несмотря на суровые, отличные от городских, условия своей жизнедеятельности, не отстает от передовых методик, идет в ногу со временем и вносит свой значительный вклад в решение насущных задач казахстанского образования. Подтверждением этой мысли служат открытые уроки русского языка, данные учителями СШ им. Т. Кенжебаева на семинаре - Бакировой Р.Р. (урок русской речи в 7 казахском классе, тема: «Повторение темы «Словосочетание»); Садыковой Г.И. (урок русской речи в 6 казахском классе, тема: «Повторение темы «Имя прилагательное»); Якубовой З.М. (урок русской речи в 9 казахском классе, тема: «Повторение темы «Сложные союзные и бессоюзные предложения»); Амирдиновой А.М. (урок развития речи в 5 казахском классе, тема: «Домашние животные и птицы»). Учителя продемонстрировали свое владение современными методами и приемами языкового обучения, креативный подход к решению методических задач урока, способность творчески применить инновационные технологии, адаптируя их к условиям и содержанию уроков русской речи в современной школе с нерусским языком обучения.

Открытые уроки учителей русского языка и литературы СШ им. Т.Кенжебаева продемонстрировали творческую активность, креативный подход к разработке уроков, методическую подготовленность названных учителей и, думается, педагогического коллектива данной школы в целом, поскольку ищущие, находящиеся в постоянной динамике профессионального развития и совершенствования люди могут работать и творить в таком же творческом окружении, а это уже и заслуга руководителя организации, в нашем конкретном случае – директора школы Крыкбай А. М.

Круглый стол на тему: «Актуальные вопросы преподавания русского языка и литературы в школе» открыли директор СШ им. Т.Кенжебаева Крыкбай А.М. и методист районного отдела образования Енбекшиказахского района Бухарова А.Т., обратившиеся с приветственными речами к организаторам и участникам методического семинара.

Круглый стол был построен нами с акцентуацией на трех ключевых вопросах: а) состояние и перспективы использования инновационных методов и технологий в практике современной школы; б) работа в школах РК с учебниками русского языка и литературы нового поколения; в) эффективное использование на уроках русского языка и литературы дидактических возможностей современных коммуникационно-информационных технологий.

По первому вопросу выступила доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой практического русского языка, автор настоящих строк Кажигалиева Г.А. Она подробно остановилась на содержании и классификациях методов в современной педагогической инноватике; представила дидактический потенциал технологий личностно-ориентированного обучения, диалоговых, предметно-ориентированных (уровнево-дифференцированных и др.), вузовских, компьютерных, интегративных, интерактивных, построенных на соизучении языка и культуры образовательных технологий. В последнем случае лектор отметила, что, будучи автором учебника русского языка нового поколения (6 класс школ с русским языком обучения), она использовала возможности лингвокультурологической методики и при разработке структуры и содержания своих разделов в данном учебнике. Учебник в этом году переиздается в третий раз. Лекция сопровождалась одновременной компьютерной презентацией, а по ее завершении участники семинара имели возможность получить у докладчика электронные и бумажные копии конкретных методических разработок, представляющих ту или иную инновационную технологию, о которых шла речь в лекции.

Кандидат педагогических наук, доцент кафедры практического русского языка, автор учебников русского языка нового поколения Бекишева Р.И. подробно остановилась на презентации комплекса упражнений, разработанных в рамках составления УМК для 6 класса школ с казахским языком обучения, в том числе и основного средства обучения – учебника. Следует отметить, что данный учебник претерпевает в этом году уже третье переиздание, что свидетельствует, несомненно, о его качестве. Докладчик акцентировала свое внимание на системе упражнений, определяющем компоненте любого учебника по языку; сопроводила представление типологии упражнений конкретными рекомендациями по их использованию

на уроках русского языка.

Кандидат педагогических наук, и.о. доцента кафедры практического русского языка Абаев В.Е. провел мастер-класс на тему: «Работа с интерактивной доской на уроках русского языка в школе». Данный мастер-класс был проведен в форме конкретного учебного занятия, урока русской речи в 7 казахском классе. Мастер-класс вызвал живой интерес у участников семинара, поскольку они узнали о новых возможностях интерактивной доски, которые можно эффективно использовать, в том числе и на уроках русского языка в школе.

Круглый стол был завершён торжественным вручением сертификатов участникам методического семинара, в котором активное участие приняли, помимо учителей русского языка и литературы Енбекшиказахского района, члены кафедры практического русского языка КазНПУ им. Абая: кандидат педагогических наук, доцент Цой А.А., доктор филологических наук, доцент Жумагулова Б.С., кандидат филологических наук, доцент Кадырова Г.Р., старшие преподаватели Кочергина Т.Д., Тохтамова Р.К. А обладателями сертификатов стало более 50-ти учителей Енбекшиказахского района, в том числе Мезекова Г.М.- учитель русского языка и литературы СШ с. Корам, Алдажарова Б.У. - учитель русского языка и литературы СШ им. М. Макаатаева, Жанысова У.Ж. – учитель русского языка и литературы СШ им. А. Байтурсынова, Бакиева Г.М. - СШ им. А.А. Сатарова и многие- многие другие.

На базе СШ им. Т. Кенжебаева была проведена также насыщенная профориентационная работа во главе с ответственным за профориентацию по кафедре практического русского языка, одним из ключевых организаторов описываемого мероприятия, автором настоящих строк, старшим преподавателем Тохтамовой Р.К. В профориентационной работе также приняли участие доцент Цой А.А., доцент Кадырова Г.Р., доцент Б.С. Жумагулова Б.С., старший преподаватель Кочергина Т.Д. Члены кафедры ознакомили выпускников школы, учащихся 11-ых классов с первым вузом Казахстана, КазНПУ им. Абая, с его структурой, с факультетами, специальностями, по которым готовят на факультетах университета, с особенностями организации научно-исследовательской, культурно-досуговой деятельности студентов в вузе. Учащиеся задавали интересующие их вопросы, касающиеся темы поступления в КазНПУ им. Абая. В ходе беседы выпускники получили на руки различные материалы в виде буклетов, информационных листов, журналов и др., рассказывающих о КазНПУ им. Абая, об условиях поступления в данный вуз и т.д. Многие учащиеся 11-ых классов проявили живой интерес к теме беседы, а некоторые изъявили конкретное желание поступать в педагогический университет, записавшись у профориентаторов.

Участникам семинара силами учащихся СШ им. Т. Кенжебаева был дан концерт, посвященный встрече Наурыз, восточного Нового года под названием «Здравствуй, Наурыз!», что было встречено с большим энтузиазмом, поскольку семинар состоялся 11 марта текущего года, накануне этого большого праздника, отмечаемого по всей стране.

В завершение семинара от имени кафедры практического русского языка, в целом – КазНПУ им. Абая за организацию и проведение данного выездного методического семинара были вручены благодарственные письма: директору СШ им. Т. Кенжебаева Крыкбай А.М., завучам данной школы, Бакыбаевой С.М., Абженбаевой Г.А. Сералиевой З.И., Балгинбаевой С., заведующей методическим кабинетом районного отдела образования Енбекшиказахского района Алматинской области Тортаевой А.Т., методисту районного отдела образования Енбекшиказахского района Алматинской области Бухаровой А.Т. Также в дар библиотеке принимающей школы, СШ им. Т.Кенжебаева, от имени кафедры практического русского языка были преподнесены в дар авторские работы: учебники русского языка нового поколения для 6-ых классов школ с русским и казахским языками обучения (доктор педагогических наук, профессор Кажигалиева Г.А., кандидат педагогических наук, доцент Бекишева Р.И.), учебные пособия профессора Кажигалиевой Г.А. «Казахская культура. Русская культура. Тесты», «Лингвокультурологический комментарий на занятиях по практическому курсу русского языка» и др.

Содержание выездного методического семинара найдет свое отражение в сборнике материалов, который будет опубликован в скором времени.

Проведенный семинар, на наш взгляд, продемонстрировал успешную координацию действий различных образовательных учреждений, как-то: педагогический вуз, выпускающий

педагогов-предметников, школа, принимающая выпускников педвуза, областной институт повышения квалификации, содействующий учителю в его дальнейшем профессиональном росте после окончания педвуза, районный отдел образования, связующее звено между школой, где работает учитель, и другими школами и, соответственно, другими педколлективами, а также между школой и институтом профессионального развития педагогических кадров. Такая практика успешной координации действий такого количества образовательных учреждений настраивает на оптимистический лад, поскольку позволяет реально оценивать потенциал подобной координации в эффективной организации таких комплексных мероприятий, как, к примеру, выездной методический семинар.

1. *Непрерывное образование педагогов: современные проблемы и тенденции // Онушкин В.Г., Лобанова Н.Н., Соколовская Е.А. Ин-т образования взрослых. – СПб, 1996. – 107 с.*

2. *Кусжанова А.Ж. Взаимодействие общества, личности и государства в сфере образования. Автореферат диссер... доктора филос. н. - М.: МГУ, 1996. – 37 с.*

3. *Теоретические основы непрерывного образования // Онушкин В.Г. и др. - М.: Педагогика, 1985. – 18 н.л.*

4. *Образование взрослых: теория и практика. Вып.1// Онушкин В.Г., Тоскина Н.А. и др. - Ин-т образования взрослых. – СПб,1995. - 98 с.*

5. *Ковжасарова М.Р. и др. Технологизация учебного процесса. Казахстанский опыт. - Алматы, 2005.*

Түйін

Мақала Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданы мектептеріне арнап практикалық орыс тілі кафедрасы сапарға шығып өткізген «педагогикалық ЖОО – мектеп» байланысын нәтижелі құрал ретінде іске асыру туралы әдістемелік семинар мәселесіне арналады.

Summary

The article is dedicated to performing at going out methodical seminar of Practical Russian Chair for the Yenbekshykazakh region school of Almaty oblast, as effective means of realization of communication: “Pedagogical University – Secondary School”.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРАКТИЧЕСКОЙ ГРАММАТИКИ В ЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

Л.М.Махажанова –

ст.кафедры практического английского языка КазНПУ им. Абая

Л.М.Алиярова –

ст.преподаватель кафедры английского языка КазНПУ им.Абая

В последние годы обучение грамматике иностранного языка все более связывается с функциональным или системным подходом к введению грамматического материала, который способствует совершенствованию речи в плане лексико-грамматической синонимии и стилистической адекватности используемого в речи языкового материала /1/.

Методисты считают, что студенты специального вуза или факультета овладевают основными нормами грамматического строя иностранного языка на I-II курсах, которые составляют начальный этап в овладении различными видами речевой деятельности /2/. Меньше количество часов, которые отводится по программе второму иностранному языку по сравнению с первым, с одной стороны, и высокие требования в области развития навыков и умений по второму иностранному языку, с другой стороны, диктуют необходимость поисков путей рационализации и интенсификации учебного процесса в области использования лингвистического опыта, приобретаемого студентами при изучении первого иностранного языка; тщательного отбора языкового материала; определения последовательности отработки языкового материала; применения эффективной системы упражнений./3/

Основное направление курса английского языка определяется уточнением и расширением знаний, полученных в средней школе, активным усвоением этих сведений и использованием их в практике овладения языком.

Задача начального этапа обучения иностранному языку- овладение основами устной иноязычной речи на базе усвоения нормативного языкового материала. Студенты, владея большим набором языковых средств, зачастую не в состоянии правильно построить высказывание, не умеют изменить порядок следования членов предложения, не в состоянии выбрать нужную форму из синонимического ряда, которая бы наиболее полно соответствовала цели и содержанию высказывания.

Все это свидетельствует о том, что у студентов нет прочных грамматических навыков, не создана система грамматических автоматизмов, без которых пользоваться речью как средством коммуникации невозможно.

Обучение на начальном этапе - это повторное научение. Однако чтобы повторение было продуктивным и активным, приемы его должны быть разнообразными с содержанием элементов нового. Существующие вузовские учебники и пособия по грамматике не позволяют решать эту задачу, так как грамматический материал подается в них в той же последовательности, которая существует в школьных учебниках и при которой материал вводится и закрепляет отдельными частями.

При таком построении курса практической грамматики студенты получают представление о грамматических категориях в прямом употреблении, свойственным той или иной форме отличающим их от других членов грамматической системы, в то время как частные значения, обусловленные контекстом, ситуацией либо просто лексическим значением слова остаются вне поля зрения студента. Не привлекается внимание и к противопоставлению синонимических форм, которые оказываются в разных разделах учебника. Последующее обобщение не всегда позволяет добиться дифференциации уже сформировавшихся понятий. Следовательно, студент не получает полного представления о системной структуре изучаемого языка. Целесообразно грамматический материал организовать в функциональные гнезда по понятийным категориям, таким, как категории времени, причины и следствия, условия, модальности, принадлежности. Главным при работе над грамматическим аспектом речи становится обучение правильному употреблению форм для выражения той или иной грамматической категории, т.е. студенты должны знать, какими формами можно выразить одно и то же значение, и уметь выбрать нужную форму при реализации высказывания. Функциональный принцип позволяет объединять грамматические средства, принадлежащие к одному понятийному полю/4/ с точки зрения выполняемой ими функций, находящейся в разных разделах учебников, и вводить в виде совокупностей знакомых грамматических форм с одинаковым грамматическим значением.

Реализация функционального подхода в обучении практической грамматике может быть успешной лишь с опорой на имеющиеся у студентов грамматические автоматизмы и теоретические знания, поскольку студенты языкового отделения имеют предварительную подготовку по английскому языку. Мы считаем такую организацию грамматического материала не только возможной, но и рациональной уже на начальном этапе при обучении видовременным формам английского языка./5/

Видовременные формы глаголов образуют одну из систем грамматического строя языка. Весь комплекс временных форм глагола вводится в виде грамматического концентра, в плане настоящего, прошедшего и будущего в определенной последовательности и активизируется в различного вида упражнениях. Такая подача грамматического материала должна обеспечить разнообразие повторения грамматических форм с одинаковым грамматическим значением, выполнение новых действий над ними, установление связей между грамматическими структурами и соответствующими типами ситуации, т.е. внесёт «элемент новизны» как в отношении содержания, так и в отношении методов повторения.

Задача начального этапа обучения состоит в том, чтобы создать полный объём понятий об изучаемых объектах. Для создания понятий необходимо вспомнить, что значение формы есть комбинация минимальных значений-сем. Каждая форма обладает общим и частными значениями, которые воспринимаются как варианты общего значения, обусловленные контекстом. Эти семы являются коммуникативно значимыми и

необходимыми для целей общения./6/ К таким семам, например, у формы Present Indefinite относится соотносительность действий или явлений.

Категория настоящего времени может быть выражена несколькими формами: Present Indefinite, Present Continuous, Present Perfect, Present Perfect Continuous. Некоторые эти формы хорошо известны студентам, известны их общие значения. Одновременная работа над временными формами как в плане настоящего, так и в плане прошедшего и будущего позволяет обобщать и систематизировать материал по сходству и контрасту, при этом особенно важно, как указывает психологи, подчеркнуть различие в языковых явлениях, так как наличие общих связей между языковыми понятиями затрудняет их спонтанное употребление. Так, Д.Н.Богоявленский отмечает, что «осознанное противоположение одних признаков данного явления другим... необходимо для ограничения данного понятия от других, сходных с ним в каком-либо отношении, и служит средством предупреждения интерференции при изучении сходного материала./7/ Общим для названных форм является соотносительность с моментом речи. Только сложный комплекс дифференциальных признаков, принадлежащих той или иной форме, отличает их друг от друга. К дифференциальным признакам относятся длительность в Present Continuous, завершенность Present Perfect и длительность-завершенность в Present Perfect Continuous.

При овладении грамматической стороной речи особое значение имеет длительная, постоянная тренировка приобретения индивидуально-речевого опыта, сущность которого заключается в приспособительном отборе эффективных способов, осуществление разных психофизиологических процессов, обеспечивающих речевое общение./8/ Длительная тренировка, без которой никакое формирование навыка невозможно, необходимо как при коррекции навыка- навыка выбора грамматической формы из функционально-синонимического ряда.

Упражнения, выполняемые на данной стадии обучения, должны соответствовать этапу формирования навыка и отвечать целям обучения. Комплекс упражнений включает как языковые упражнения, так и условно- речевые с постепенным увеличением удельного веса последних.

Преподаватель разрабатывает комплекс тренировочных упражнений либо использует упражнения в учебниках. К элементарным грамматическим упражнениям можно отнести такие, в которых программируется определенная языковая форма-«формальные и языковые упражнения». В языковых упражнениях грамматические действия отрабатываются в отрыве от речевой коммуникации, в то же время языковые упражнения, как указывает С.Ф.Шатилов, развивают у студентов языковые навыки словоизменения, формообразования и т.д., владение которыми положительно сказывается на характере речевых умений и навыков. По мере введения новых грамматических единиц задания могут усложняться. Студентам предлагается употребить в пределах упражнения, а нередко и в пределах одного предложения, ряд грамматических единиц. Такое чередование грамматических единиц позволяет добиться устойчивости грамматического навыка, поскольку перед студентами стоит задача выбрать нужную форму для передачи определенного содержания, а всякий выбор как считает Б.А.Лапидус «есть разрешение проблемной ситуации той или иной трудности»/10/.

Задания могут быть следующими:

1. Объяснить употребление временных форм в следующем упражнении.
2. Употребить глагол нужной грамматической форме
3. Подобрать из художественной литературы на английском языке предложения, иллюстрирующие значение временных форм.
4. Составить предложения для перевода, в которых необходимо употребить указанные временные формы и т.д.

Языковые упражнения выполняются параллельно с условно – речевыми упражнениями, которые имеют своей целью активизацию и автоматизацию языкового материала, а также формирования умения комбинировать изученные грамматические единицы и употреблять их в рамках изучаемых лексических тем. Выполнение этих упражнений предполагает наличие уже сформированного в определенной степени грамматического навыка, например:

1. Выразить удивление, трансформируя повествовательное предложение в вопросительное по образцу. It rains usually in October. - Does it really rain in October?
2. Выразить свое несогласие со следующими репликами: Merry has been in the Caucasus for about a month. You arent right. Merry hasnt been in the Caucasus at all.
3. Составить высказывание, с которым собеседник должен согласиться или выразить несогласие, употребив нужную временную форму.
4. Составить рассказ на определенном лексическом материале, как «Моя семья», «Погода», употребив указанные временные формы.
5. Описать картину по теме (чтобы выполнить это задание, студент должен подумать и о форме, и о содержании, правильно употребить временные формы глаголов)
6. Составить диалоги на тему, употребив указанные временные формы и т.д.

В ходе выполнения условно-речевых упражнений основное внимание студентов направлено на решение речевой задачи. Именно условно-речевые упражнения готовят студентов к выполнению собственно речевых упражнений.

Тренировочные упражнения, как правило, даются на знакомом лексическом материале, при этом необходимо максимально увеличивать количество знакомой лексики, чтобы обеспечить перенос грамматических навыков на новый лексический материал, что способствует созданию «гибкости» навыка в разных ситуациях общения. Тренировочные упражнения обычно выполняются устно, таким образом решается ещё одна задача обучения - развитие умения аудирования.

Такая многократная обработка грамматических форм, их употребление в различных ситуациях приучает студентов видеть и слышать правильный образец, способствует приобретению автоматизированного навыка и позволяет наиболее полно представить их коммуникативную значимость.

1. Ильин М.С. О функциональном принципе в методике обучения иностранным языкам // ИЯВШ. - М., 1966. - №3.

2. Домашнев А.И., Зыкова Н.Н. Некоторые вопросы методического обучения иностранным языкам в спец. вузе // ИЯВШ. - М., 1972. - №4.

3. Соколов Ю.Т. Методические приемы отбора грамматического минимума для чтения оригинальной литературы на английском языке: Автореф... к. филол. н. - М., 1975.

4. Мелкумян Э.Н. О некоторых проблемах преподавания практической грамматики в языковом вузе // ИЯВШ. - М., 1979. - №7.

Түйін

Мақалада грамматикалық материалдарды түсіндірудегі кейбір проблемалық мәселелер қаралады.

Summary

This article is about the difficulties of grammar materials in the process of teaching English

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ КАК ВАЖНЕЙШИЙ КОМПОНЕНТ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В СИСТЕМЕ ГУМАНИТАРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Г.Р.Кадыров –

к. филол. наук, доцент КазНПУ им. Абая,

А.Д.Маймакова –

к. филол. наук, доцент КазНПУ им. Абая

В программе «Казахстан-2030», инициированной Президентом Республики Казахстан Нурсултаном Назарбаевым отмечается, что одним из ключевых моментов в стратегии развития Казахстана в XXI веке, ядром всей системы внутренней политики страны является образование [1]. И это не случайно: будущее любого государства определяется системой общего и профессионального образования.

Одной из важнейших задач в настоящее время становится достижение качества высшего образования, соответствующего мировым стандартам. Данное представляется насущной проблемой и условием развития системы непрерывного педагогического образования, стимулом обновления его содержания на основе принципов фундаментальности, интегративности, преемственности и практической направленности.

Присоединение Казахстана к Болонской декларации является историческим шагом, направленным на повышение качества высшего образования и конкурентоспособности выпускников высших учебных заведений республики на международном рынке труда.

В соответствии с Болонской декларацией в казахстанскую национальную систему образования внедрена кредитная технология обучения.

По кредитной технологии большая часть учебных часов отводится на самостоятельную работу студентов (СРС), что способствует развитию у студентов культуры самообразования, самоорганизации и самоконтроля.

Самостоятельная работа как часть процесса самообразования имеет принципиальное методологическое значение. Установка на «добывание» знаний является залогом постоянного улучшения профессионализма в будущем. Самостоятельная познавательная деятельность студента предполагает его умение ориентироваться в новой ситуации, самостоятельно видеть и ставить проблему, находить подходы и пути ее решения.

Самостоятельная работа обучающегося (СРО) – это работа по определенному перечню самостоятельно осваиваемых тем, обеспеченных учебно-методической литературой и рекомендациями. Контроль СРО осуществляется посредством тестов, контрольных работ, коллоквиумов, рефератов, сочинений и отчетов. При кредитной системе обучения самостоятельная работа обучающегося имеет две составляющие:

- самостоятельная работа обучающегося, выполняемая под руководством преподавателя;
- работа (задание), выполняемая обучающимся полностью самостоятельно.

В связи с этим в условиях модернизации образования от преподавателя требуются особые навыки и умения, способность работать индивидуально с каждым студентом. Кроме того, наряду с традиционными функциями педагога (обучение, воспитание и т. д.) современное состояние подготовки специалистов в высших педагогических учебных заведениях диктует необходимость поиска новых путей повышения качества их теоретической подготовки, готовности к самостоятельному творческому труду, а главное – средств и методов подготовки выпускника педагогического вуза к практической и профессиональной деятельности.

Проведенный анализ классификации видов самостоятельной работы позволяет нам констатировать, что самостоятельная работа – это такое учение, которое определяется способностью обучающихся сознательно ставить перед собой те или иные цели, планировать свою деятельность, осуществлять ее и рефлексировать. Поэтому самостоятельная работа рассматривается нами как уровневое понятие: репродуктивная, продуктивная и творческая работа.

В условиях глобализации в системе гуманитарных дисциплин важное место отводится дисциплине «Русский язык», которая изучается на первых курсах казахских отделений неязыковых факультетов педагогических вузов. Изучение данного курса направлено на то, чтобы заложить основы языковой и коммуникативной компетенции будущих специалистов различного профиля и подготовить их к профессиональной деятельности в условиях билингвизма и полилингвизма. Но совершенствование профессиональной подготовки специалиста невозможно без методического обеспечения курса.

Разработанное нами учебное пособие «Русский язык. Тексты и задания для самостоятельной работы студентов гуманитарного профиля» (в печати) ориентировано на самостоятельную работу студентов, важнейшую составляющую учебного процесса. Еще Ф.А. Дистерверг говорил: «Развитие и образование ни одному человеку не могут быть даны или сообщены. Всякий должен достигнуть это собственной деятельностью. То, чего человек не приобрел путем своей самостоятельности – не его». [2, 236]. Предлагаемое пособие включает в себя когнитивную и методическую основы.

В пособие включены задания для СРС разных типов и различного уровня сложности на разнообразном текстовом материале: это и работа с текстом, и лексико-грамматические задания, написание эссе, составление рефератов, выполнение творческих заданий и др. На наш взгляд, такое комплексное использование видов самостоятельной работы, с одной стороны, дает возможность студентам активно, самостоятельно, творчески, целенаправленно приобретать новые для них знания; способствует целостному развитию личности студентов, самообразованию; с другой – позволяет преподавателю выступить в качестве фасилитатора, который не столько контролирует самостоятельную деятельность студентов, сколько стимулирует ее, способствует тому, чтобы студенты «научились учиться».

В данной статье мы предлагаем некоторые примеры видов самостоятельной работы на занятиях по русскому языку для казахской аудитории.

Одной из важнейших задач на современном этапе является обучение студентов самостоятельной работе с учебным текстом. Учебный текст может быть предназначен как для усвоения специально отобранной информации, так и для получения нового образовательного продукта. С одной стороны, использование заданий для чтения предполагает развитие у студента умения сосредоточиться на данном чтении, следить за ходом рассуждений автора, выяснять неизвестные слова, осмысливать полученную информацию. С другой стороны, текст можно использовать и для конструирования нового знания, интегрируя в имеющийся образец другие связи и зависимости.

В предлагаемом пособии отбор текстового материала проводился с учетом языковой подготовленности студентов, их социально-психологических и национальных особенностей, интересов и индивидуальных возможностей. Кроме этого, система текстов, предложенная нами, охватывает темы, связанные с нравственными категориями и человеческими ценностями, что, несомненно, оказывает воздействие на формирование духовного мира молодежи, развивает кругозор и формирует развитие мыслительной деятельности. («Мировая культура в русском языке», «Цель и самооценка», «Я люблю вас, люди», «Не забывать простейших истин», «Я сделаю все, чтобы люди узнали Казахстан», «Экологические проблемы Казахстана на современном этапе» и др.) В пособии реализуется мысль о том, что современный текст – это не только источник информации, а прежде всего, содержательный материал всего учебного процесса по русскому языку в казахской аудитории. Данное предопределяет необходимость использования активных методов работы над учебными текстами.

На первоначальном этапе используются в основном работы *репродуктивного типа*. Например, тренировочная словарная работа, способствующая углублению определенных понятий, направленная на восприятие нового текста. Затем может быть предложена воспроизводящая работа, направленная на понимание текста, например: чтение с пометами («insert»), т.е. осмысленное чтение:

- «незнакомая информация»;
- + «знакомая и об этом хочу знать больше»;
- ! «интересная информация»;
- ? «непонятная, надо спросить».

Активно применяется и аналитическое чтение, направленное на осмысление прочитанного: «Кратко сформулируйте основную тему текста, используя выражения: В тексте ... речь идет о ...; В тексте ... рассматриваются вопросы ...; В тексте ... говорится о ...»

Следующим этапом работы может быть сворачивание (составление вопросов, плана) и развертывание текста (перестройка содержания текста в виде диалога), что позволяет упорядочить и систематизировать полученные сведения.

Заключительным этапом работы над текстом является размышление, где студенты выражают не только свое отношение к прочитанному тексту, но и высказывают новые мысли, касающиеся личностного восприятия прочитанного текста. Например: *Составьте свой портрет современного человека, или: Зачем Казахстану нужна концепция «триединство языков»? и др.*

Таким образом, основу работы над текстом составляет его когнитивная направленность, что инициирует познавательную самостоятельность студентов, нацеливает на углубление их языковых знаний и совершенствование умений и навыков.

В качестве проверочных работ предлагаются лексико-грамматические задания разноуровневого характера:

* Подберите синонимы к данным словам и словосочетаниям.

Образование, образованный, обывать знания, познавать мир, необъятный, информация, наилучшее решение, ориентироваться, задаваться вопросом, поставить под сомнение, меняться, верный признак.

** Восстановите предложения, используя в качестве обстоятельства причины и следствия слова, данные в скобках. Обратите внимание на падежные формы имен существительных.

1. Благодаря ... Казахстана к Болонскому процессу, казахстанские дипломы о высшем образовании будут признаны на международном уровне. (присоединение)

2. Согласно ... Болонской декларации, в вузах должна быть внедрена трехуровневая модель подготовки специалистов: бакалавр – магистр – доктор PhD. (принципы)

3. Вследствие ... Казахстаном Лиссабонской декларации, наша страна стала участником ряда международных проектов, программ и соглашений. (ратификация)

4. В результате ... 60-ю ведущими университетами Казахстана, Таджикистана, Кыргызстана и Азербайджана Меморандума университетов Республики Казахстан, было положено начало созданию Центрально-Азиатской зоны высшего образования. (подписание)

*** Трансформируйте приведенные выше (для уровня**) простые предложения, осложненные обособленными обстоятельствами, в сложноподчиненные предложения с придаточными причины и следствия. Запишите преобразованные предложения.

При выполнении этих заданий у студентов формируются навыки закрепления лексических, орфографических и синтаксических норм.

Работы *продуктивного типа* направлены на умение отделять существенное от второстепенного, а также учат вырабатывать навыки обобщения изученного по основным, проблемным вопросам. Сюда включены экспериментально-поисковые и логически-поисковые самостоятельные работы.

Например:

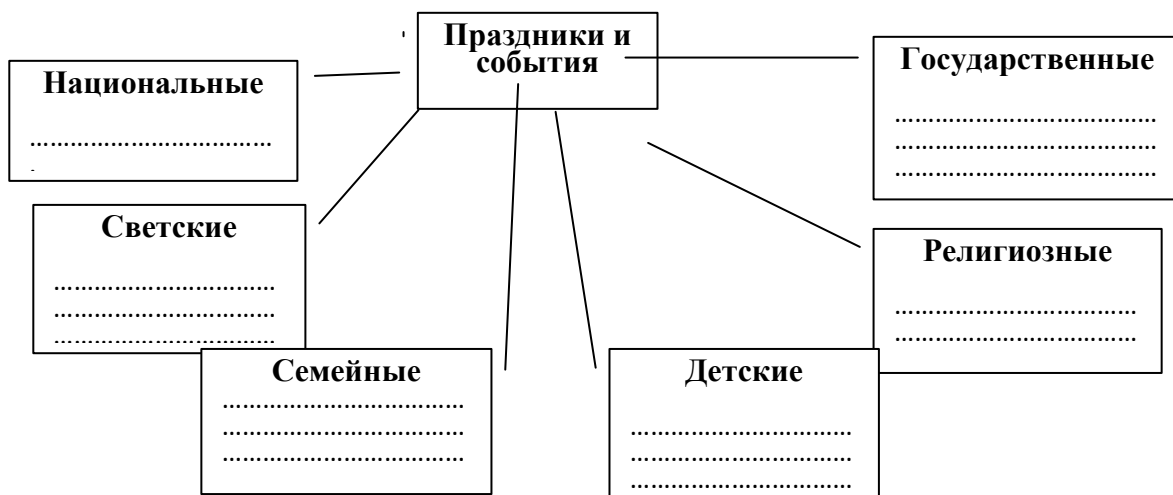
1. Прочитайте фрагмент из «Слов назиданий» Абая. О каких качествах человека говорит великий поэт? Согласны ли вы с его мнением? Свой ответ аргументируйте, опираясь на знания, читательский и жизненный опыт.

Есть ли у человека что-либо драгоценнее его сердца? Милосердие, доброта, умение принять чужого за родного брата, желая ему благ, которые бы пожелал себе — все это веление сердца. И любовь — желание сердца. Язык, повинувшись сердцу, не солжет. Только лицемеры о сердце забывают.

2. Определите основную тему высказывания писателя. С какими положениями автора вы согласны полностью, а с какими – частично, с оговорками, с какими – не согласны? Обоснуйте свою точку зрения.

Наше время можно смело назвать эрой информационных технологий. Персональные компьютеры, на первый взгляд, призваны облегчить труд и высвободить энергию для занятия искусствами. Труд-то они облегчают, однако культурной эволюции в связи с этим почему-то не наблюдается, не видится... Компьютер, компьютерные игры и Интернет – злостные конкуренты телевидению, газетам, книгам и прочим традиционным носителям искусства. Компьютер способен один перекрыть все духовные потребности человека.

(По Г.Игнатченко.)

3. Продолжите составление кластера: запишите названия праздников и событий, которые существуют в нашей стране, в вашей семье, чьи это праздники.

Сюда можно отнести и задания, направленные на коммуникативный тренинг:

1. Обменяйтесь мнениями на тему «Молодежные СМИ и современное информационное пространство», выбрав одно из ее направлений:

1 группа. История возникновения средств массовой информации для молодежи.

2 группа. Печатные электронные СМИ в Казахстане для молодежи.

3 группа. Пространство Интернет и молодежь.

Или:

2. Обменяйтесь мнениями в своей студенческой группе на тему «Традиции гостеприимства народа Республики Казахстан», предварительно разработав сценарий данного полилога и письменные заготовки своих выступлений.

Одной из форм самостоятельной работы являются работы *творческого типа*, поэтому в пособие были включены такие задания, как *художественно-образные*.

Предлагаем образцы таких заданий:

1. Напишите эссе, начинающее с фразы: Если бы я стал президентом ...
2. Составьте рассказ-рассуждение на тему: «Молодежь Казахстана: какая она».
3. Напишите сочинение-рассуждение на тему: «Наш общий дом в опасности».

Говоря о творческой самостоятельной работе, нельзя не назвать дидактические игры, так как игры относят к активным методам составной части современных инновационных технологий. В процессе игры студенты в значительной мере приобретают новые знания путем поиска оригинального решения. Также игры способствуют развитию внимания, памяти, речи, мышления, умений сравнивать, сопоставлять, обуславливают формирование объективной самооценки, креативного подхода к решению разнообразных жизненных и учебных проблем.

На основе мотива деятельности дидактические игры классифицируют на игры-конкурсы, игры-соревнования, сюжетно-ролевые.

Приведем примеры:

1. Кто сообразителен в отгадывании ребуса? Сколько различных слов – имен существительных в именительном падеже – сумеете вы составить из предложенных букв? Читать разрешается в разных направлениях, но обязательно все буквы подряд.

2. Кто быстрее подберет к данным словосочетаниям подходящие по смыслу фразеологизмы.

- Кто-либо чрезмерно болтлив, говорит лишнее.
- Кто-либо не может внятно, ясно сказать что-либо.
- Кто-либо стал говорить.
- Кто-либо перестал говорить, замолчал.
- Кому-то неудержимо хочется что-либо сказать, заговорить.
- Кто-либо умеет хорошо, красиво говорить.

- Кто-либо внезапно потерял способность говорить, обычно от удивления.
- Кто-либо не говорит лишнего, помалкивает.
- Кто-либо болтает лишнее.
- Кто-либо готов к ответу, но не может вспомнить.
- Кто-либо нечаянно сказал, не подумав.

4. Сюжетно-ролевая игра.

Группа делится на три команды. В каждой команде выбирается экскурсовод.

1 экскурсовод представляет репродукции картин Кастеева.

2 экскурсовод проводит экскурсию в античный мир Древней Греции.

3 экскурсовод рассказывает о казахских народных музыкальных инструментах Казахстана.

Остальные члены каждой группы – участники экскурсии, готовят вопросы по заданной теме.

Наглядность иллюстрированного материала проводится в виде презентации анимационного характера.

Сюда же можно отнести и *конструктивно-технические работы*. Такие работы помогают студентам презентовать какую-либо тему с использованием специальных компьютерных программ. Например: *Проведите мультимедийную презентацию по теме «Интернет»*, или представить грамматический материал по изучаемой теме: *Составьте алгоритм образования причастий*.

В процессе таких видов работ формируются навыки умений индивидуального опыта обучения.

Приведем еще один пример игры «ролевая дискуссия». Предлагаемая тема: *«Современные технологии - плюсы и минусы»*.

Образец дискуссии:

План дискуссии:

1. **Группа делится на две команды, состоящие из спикера и его ассистентов. Спикер формулирует тезис, «ассистенты» приводят доказательства, аргументы, факты, примеры из жизни.**
2. **Выбирается ведущий дискуссии.**
3. **Разработка вопросов ведущим.**
4. **Выступление команд (5-7 мин.).**
5. **Подведение итогов дискуссии.**

Вопросы:

1. **Почему за последние десятилетия наука заняла столь важное место в жизни общества?**
2. **Что дают современные электронные и телекоммуникационные средства, интернет-обучение и другие достижения в области науки человечеству?**
3. **Приведите доказательства, подтверждающие вашу позицию.**

В конце дискуссии ведущий определяет вид дискуссии и подводит итог по следующим критериям:

1. Формулировка тезисов.
2. Количество аргументов, примеров, приводимых командой.
3. Убедительность речи. (Ответы на вопросы другой команды).
4. Грамотность речи.
5. Манера держаться.

В качестве итоговой работы можно предложить написание сочинения-рассуждения: «Я и современные технологии». (Их помощь в вашей студенческой жизни). На этом этапе студенты формируют собственное мнение о применении полученных навыков на практике.

С целью организации самопроверки в пособие по всем лексическим разделам включены обзорные вопросы, направленные на повторение и закрепление полученных сведений, например:

- Что изучает языкознание? Какие разделы языкознания вы знаете?
- Понятия «душевность» и «духовность»: есть ли различие? Подтвердите примерами.
- Как определить переходность или непереходность глаголов? и др.

Для проведения самоанализа в пособии предлагаются задания под рубрикой «Проверяю себя».

Например:

1. Произнесите приведенные ниже слова с правильным ударением.

Каталог, алфавит, договор, красивее, баловать, досуг, квартал, средства, ходатайствовать, корысть, заговор, аргумент, свекла, щавель, намерение.

2. Оцените свою речь с точки зрения ее культуры. Какие недостатки речи являются основными у вас? Как вы работаете над исправлением этих недостатков?

3. Объясните постановку знаков препинания.

Искусство – животворный источник, дающий человеку знания и силу, счастье и чистоту, молодость и энтузиазм.

Искусство – это жизнь, прекрасная, удивительная, стремительная и беспокойная. Видеть эту красоту – долг каждого художника. Наша задача – научиться понимать произведения искусства, раскрывающие перед нами тайны прошлого и будущего, удивляющие величием настоящего.

Также для самоконтроля студентов предлагаются тесты, снабженные ключами, имеются многовариантные задания для итогового контроля.

Следует отметить, что предложенные в пособии задания для самостоятельной работы предполагают реализацию всех четырех видов речевой деятельности: аудирование, чтение, говорение, письмо. Это позволит студентам совершенствовать языковую, речевую и коммуникативную компетенции, а также овладеть нормами русского литературного языка и системными представлениями о мире при помощи языка. Такой подход к языковому обучению способствует воспитанию целостной личности, способной строить новые коммуникативные отношения на межкультурном уровне.

Включенные в пособие тексты и задания для самостоятельной работы направлены на развитие культуры мышления, помогают более глубоко осваивать изучаемый материал, вырабатывать свою точку зрения по тому или иному вопросу и др.; а также дают возможность творческой самореализации личности, познавать новое как получение дополнительных знаний.

Таким образом, умело организованная самостоятельная работа позволит не только усвоить студентам знания, но и поможет сформировать навыки самостоятельного овладения неродным языком. Кроме этого, используемая система методов и приемов обучения русскому языку как неродному в нашем учебном пособии, поможет студентам освоить и закрепить весь процесс познавательной деятельности, основа которой научиться «учиться». А учиться – значит проявлять себя в учебной деятельности, «простраивать» себя в ней, объективируясь в предметных результатах учебного труда, развивать, обо-гащать и расширять свое собственное бытие. Это созидание и творчество, по мнению С.Л. Рубинштейна, является величайшим счастьем, которое вообще доступно человеку [3, 51; 93].

1. Казахстан-2030: Процветание, безопасность, улучшение благосостояния всех казахстанцев// Назарбаев Н.А. Стратегия Независимости. – Алматы: Атамұра, 2003. – С. 5-76.
2. Дистерверг Ф.А. Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз, 1956 – 374 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. Т. II. – М.: Педагогика, 1989. – 328с.

Түйін

Берілген мақалада кредиттік оқыту технологиясының шешуші доминанты – студенттердің өзіндік жұмысы қарастырылып, мысалға түрлі деңгейлік сипаттағы тапсырмалар келтіріледі.

Summary

This article is devoted to the dominant factor of credit technology of education, such as students' independent work. Some different tasks are also given here.

СИСТЕМНАЯ САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ - ЗАЛОГ УСПЕШНОГО СТАНОВЛЕНИЯ КОММУНИКАТИВНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ-ПРЕДМЕТНИКОВ

С.Т.Тнымбаева –

ст.преподаватель КазНПУ им.Абая

Самостоятельная работа студентов (СРС) по общеобязательной дисциплине «Русский язык», читаемой на неязыковых и гуманитарных факультетах педагогического вуза – это многообразие видов работ; включающих и работу обучающегося с учебным пособием, работу со словарем, написание рефератов, чтение необходимой по специальности литературы, проведение диспутов, выполнение лексико-грамматических заданий в виде синтаксического разбора предложений, морфологического разбора текста, составление разных типов предложений (СПП, ССП) составление простых предложений, осложненных причастным и деепричастным оборотами, однородными членами предложения и т.д. В СРС включается также составление различных видов плана к тексту и других форм работы с ним. Все эти применяемые методы обучения способствуют развитию речевых (устных и письменных) способностей обучающихся, становлению их коммуникативно-профессиональной компетенции.

СРС требует от учащихся активной мыслительной деятельности, самостоятельного решения различных познавательных задач, использование ранее усвоенных знаний по грамматике. Важно иметь в виду то, что для повышения уровня познавательной активности учащихся необходим быстрый процесс усвоения знаний, умений и навыков.

К тому же в процессе выполнения СРС познавательная активность учащихся контролируется временными рамками(1), и СРС должно содержать в себе определенное количество заданий, выделяемых на самостоятельную работу.

Также нужно отметить эффективность самостоятельной работы зависит от качества руководства со стороны учителя. Эффективная система заданий для СРС представляет собой порядок задач; которые решает преподаватель в рамках СРС: каждое задание, выполняемое самостоятельно обучает учащихся овладевать способом умственного труда; важно также учитывать, чтобы студенты

получили консультацию перед выполнением заданий, преподавателю необходимо следить за ходом самостоятельной работы, помочь сделать анализ, преодолеть трудности, исправлять ошибки, подводить итоги, которые способствуют активизации учащихся, - в этом заключается работа преподавателя в ходе СРС, включая СРСП.

Занятия, посвященные СРСП, должны включать разнообразный спектр интерактивных методов. По целевой ориентации среди них могут быть выделены: *дидактические*, позволяющие сформировать познавательные практические умения, организовать различные виды учебной деятельности; *воспитывающие* и направленные на развитие нравственно-этических, волевых и других качеств обучаемых; *контролирующие*, ориентированные на реализацию контрольно-оценочной функции. Методологической основой интерактивных методов является теория познания. Учебная проблема может быть выражена в форме заданий, которые, прежде всего, активизируют познавательную деятельность обучающегося, например, *тренинг, дискуссия, деловая и дидактическая игра, презентация, составление кейса, разработка индивидуального и группового проектов и т.д.* (2).

Работу по СРС мы практикуем как обязательное выполнение студентами всех видов заданий по определенному блоку – теме (БТ). Студент должен быть готов к ответу на вопросы по плану БТ, надежно усваивать основные понятия и категории, ответить на вопросы для самопроверки и письменно выполнить проблемные задания по теме. Профессиональная учебно-речевая ситуация приравнивается здесь к проблемной ситуации, ориентирующей на решение профессиональной задачи средствами языка. Задания проблемного характера рассчитаны на сознательный подход студентов к изучаемому материалу (3).

Так, к примеру, на практических занятиях по русскому языку, на юридическом факультете такая работа нами ведется на основе текста, предваряемая словарной работой на базе словаря по специальности:

1. Работа с терминами. Ознакомление с их значением.

Наследственное право - часть гражданского права; совокупность правовых норм, устанавливающих порядок перехода имущества умершего лица по праву наследования.

Имущество - совокупность вещей и материальных ценностей, состоящих прежде всего в собственности лица или в управлении организации, сюда входят деньги и ценные бумаги.

Гражданское право - отрасль права, нормы которой регулируют имущественные отношения, обусловленные использованием товарно-денежной формы, и связанные с ними личные неимущественные отношения. Например, защита чести и достоинства.

2. Определение способа образования этих слов.

Наследство, наследие, наследник, наследование, наследовать, унаследовать.

Что означает термин «Право»? Право включает в себя – право использовать, продать, обменять.

3. Составление с данными терминами словосочетаний с типами связи: согласование, примыкание, управление.

За словарной работой следуют такие виды СРС, проводимые на основе учебного текста:

1. Найдите и выпишите из текста абстрактные существительные, составьте с ними словосочетания на виды связи: согласование, примыкание, управление.

2. Найдите в тексте общенаучные слова, составьте с ними словосочетания.

Составьте с этими словами предложения.

3. Найдите в тексте синтаксические конструкции, характерные для научного стиля.

4. Найдите в тексте СПП и ССП, бессоюзные предложения, простые предложения, осложненные причастными и деепричастными оборотами, однородными членами.

5. Ответьте на данные вопросы?

Что такое право?

Что такое имущество?

Что такое гражданское право?

Что представляет собой наследственное право и как переходит наследство? Какой круг лиц может быть наследниками?

В каких случаях наследники лишаются прав наследства?

Как регламентируется порядок составления завещаний и отказа от него, или каким способом и в каких случаях переходит имущество государству?

Что включает объем и порядок ответственности наследников?

Где содержится ряд норм наследственного права?

Способность и умения обучающегося должны прорабатываться при выполнении заданий, включенных в СРС и СРСП, при котором обучающему необходимо чтение, осмысление, навыки, чтобы выполнить задания, которые требуют определенного времени и силы воли, упорства. В ходе СРС мы самым серьезным образом обращаем на это внимание.

СРС позволяет закрепить то, что начато на практических занятиях, служит для того, чтобы студенты полностью овладели научным текстом. Определение основной мысли текста, изучение

терминов, составление предложений (СПП и ССП), выполнение заданий на различение СПП и ССП, составление предложений с причастным и деепричастным оборотами, предложений с однородными членами; составление вопросительных и номинативных планов к тексту, составление словосочетаний на разные виды связи (согласование, примыкание, управление), все эти методы изучения и повторения служат для того, чтобы овладеть студентам устной и письменной речью по избранной специальности.

В своей практике преподавания нами используются различные формы организации самостоятельной работы: индивидуальные, фронтальные, групповые. В соответствии с уровнем самостоятельной деятельности студентов мы различаем типы самостоятельных работ: воспроизводящие, реконструктивно - вариативные, эвристические, творческие.

Функции самостоятельных работ при обучении русскому языку как второму могут быть следующими, здесь мы солидарны с коллегой В.Е. Абаевым:

- перевод знаний извне во внутреннее достояние студента;
- овладение знаниями;
- осуществление контроля за усвоением знаний;
- развитие мышления студентов;
- формирование самостоятельности и познавательной активности студентов;
- формирование коммуникативной компетенции на основе межпредметных связей;
- привитие навыков учебной деятельности (3).

Таким образом, СРС, осуществляемая в рамках определенной блок - темы и направленная на обобщение, углубление, расширение изученного на основных практических занятиях по общеобязательной дисциплине «Русский язык», преподаваемой на неязыковых и гуманитарных факультетах педагогического вуза, способствует эффективному и системному освоению учебной информации, успешному становлению коммуникативно- профессиональной компетенции будущих учителей- предметников.

1. Омельченко О. Н. Организация самостоятельной работы на уроках русского языка как средство развития познавательной активности учащихся// <http://festival.1september.ru/articles/411574/>

2. Сафаргалиева А.Б. Интерактивные методы обучения русскому языку//<http://vestnik.kazntu.kz/?q=ru/node/421>

3. Абаев В.Е. Блочно - модульный подход как средство активизации самостоятельной учебной деятельности студентов международных отношений и юриспруденции на занятиях по русскому языку// *Хабаршы-Вестник, серия педагогические науки, КазНУ им.аль-Фараби. -2000. - С.42-43.*

Түйін

Мақала орыс тілін оқытуда студенттермен бірігіп орындайтын өздік жұмыстардың түрлерін талдауға арналған.

Summary

In given article the author showed some used methods of independent work of students and also the effectiveness of independent work.

THE COMMUNICATIVE APPROACH IN TEACHING ENGLISH AS FOREIGN LANGUAGE TEACHING

K.I.Kadyrbekova -

2 year, masters class scientific supervisor,

G.K. Rysbaeva - c.p.s.

The communicative approach in teaching foreign language could be said to be the product of educators and linguists who had grown dissatisfied with the audio-lingual and grammar-translational methods of foreign language instruction. They felt that students were not learning enough realistic, did not know how to communicate using appropriate social language, gestures or expressions in brief, they were at a loss to communicate in the culture of the language studied. Interest in and development of communicative-style teaching appeared in the 1970s, authentic language use and classroom exchanges where students engaged in real communication with one another became quite popular.

Communicative language teaching makes use of real-life situations that necessitate communication.

The teacher sets up a situation that students are likely to encounter in real life. Unlike the audio-lingual

method of language teaching, which relies on repetition and drills, the communicative approach can leave students in suspense as to the outcome of a class exercise which will vary according to their reactions and responses.

Margie S. Berns, an expert in the field of communicative language teaching, writes that “ language is interaction, it is interpersonal activity and has a clear relationship with society. In this light, language study has to look at the use of language in context, both its linguistic context and its social or situational context ” (Berns, 1984, p.5).

Teachers in communicative classrooms will find themselves talking less and listening more and becoming active facilitators of their students learning. (Larsen-Freeman, 1986). The teacher sets up the exercise because the students performance is the goal, the teacher must step back and observe, sometimes acting as referee or monitor. A classroom during a communicative activity is however far from quiet. The students do most of the speaking and frequently the scene of a classroom during a communicative exercise is active with students leaving their seats to complete a task.

As an extension of the notional-functional syllabus, communicative language teaching also places great emphasis on helping students use the target language in a variety of contexts and places great emphasis on learning language functions. Communicative language teaching is usually characterized as a broad approach to teaching, rather than as a teaching method with a clearly defined set of classroom practices. As such, it is most often defined as a list of general principles or features. One of the most recognized of these lists is David Nunan's (1991) five features of communicative language teaching:

1. An emphasis on learning to communicate through interaction in the target language.
2. The introduction of authentic texts into the learning situation.
3. The provision of opportunities for learners to focus, not only on language but also on the learning management process.
4. An enhancement of the learner's own personal experiences as important contributing elements to classroom learning.
5. An attempt to link classroom language learning with language activities outside the classroom.

These five features are claimed by practitioners of communicative language teaching to show that they are very interested in the needs and desires of their learners as well as the connection between the language as it is taught in their class and as it used outside the classroom. Under this broad definition, any teaching practice that helps students develop their communicative competence in an authentic context is deemed an acceptable and beneficial form of instruction.

Thus, in the classroom communicative language teaching often takes the form of pair and group work requiring negotiation and cooperation between learners, fluency- based activities that encourage learners to develop their confidence, role-plays in which students practice and develop language functions, as well as judicious use of grammar and pronunciation focused activities. Classroom example activities used in communicative language teaching are:

- Role play
- Interviews
- Information gap
- Games
- Language exchange
- Surveys
- Pair work
- Learning by teaching

However, not all courses that utilize the communicative language approach will restrict their activities solely to these. Some courses will have the students take occasional grammar quizzes, or prepare at home using non-communicative drills, for instance.

As for grammar, the goal of grammar instruction is to enable students to carry out their communication purposes. This goal has three implications:

- Students need overt instruction that connects grammar points with larger communication contexts.
- Students do not need to master every aspect of each grammar point, only those that are relevant to the immediate communication task.
- Error correction is not always the instructor's first responsibility.

Adult students appreciate and benefit from direct instruction that allows them to apply critical thinking skills to language learning. Instructors can take advantage of this by providing explanations that give students a descriptive understanding (declarative knowledge) of each point of grammar. Instructors may teach the grammar point in the target language or the student's first language or both. The goal is to facilitate understanding. Limiting the time is also necessary 10 minutes is enough to devote to grammar explanations, especially for lower level students whose ability to sustain attention can be limited. Present grammar points in written and oral ways to address the needs of students with different learning styles.

An important part of grammar instruction is providing examples. Teachers need to plan their examples carefully around two basic principles:

- Be sure the examples are accurate and appropriate. They must present the language appropriately, be carefully appropriate for the setting in which they are used, and be to the point of the lesson.
- Use the examples as teaching tools. Focus examples on a particular theme or topic so that students have more contact with specific information and vocabulary.

In communicative competence model, the purpose of learning grammar is to learn the language of which the grammar is a part. Instructors therefore teach grammar forms and structures in relation to meaning and use for the specific communication tasks that students need to complete. Compare the traditional model and the communicative competence model for teaching the English past tense:

Traditional: grammar for grammar's sake:

- Teach the regular *-ed* form with its two pronunciation variants
- Teach the doubling rule for verbs that end in *d* (for example, *wed-wedded*)
- Hand out a list of irregular verbs that students must memorize
- Do pattern practice drills for *-ed*
- Do substitution drills for irregular verbs

Communicative competence: grammar for communications sake:

- Distribute two short narratives about recent experiences or events, each one to half of the class
- Teach the regular *-ed* form, using verbs that occur in the texts as examples. Teach the pronunciation and doubling rules if those forms occur in the texts.
- Teach the irregular verbs that occur in the texts.
- Students read the narratives, ask questions about points they don't understand.
- Students work in pairs in which one member has read Story A and the other Story B. Students interview one another, using the information from the interview, they then write up or orally repeat the story they have not read.

1.Oxford, R.L., et al., 1989. Language learning strategies, the communicative approach, and their classroom implications. "Foreign language annals," 22(1),29-39

2.Clark, J.L.1987 Classroom assessment in a communicative approach.

3.Littlewood, W.T., 1983. " Communicative approach to language teaching methodology". EDRS NO.ED235690, 23pages.

4.Larsen- Freeman, D.1986."Techniques and principles in language teaching." Oxford: Oxford University Press.

5.Littlewood, W. 1981."Language teaching. An introduction." Cambridge: Cambridge University Press.

Түйін

Мақалада шет тілін оқытудағы коммуникативті әдіс жайында айтылады. Сондай-ақ шет тілі мұғалімдеріне нұсқаулар беріледі.

Резюме

В статье говорится о коммуникативной методике при обучении иностранному языку. А также даются рекомендации преподавателям иностранных языков.

TEACHING READING

Л.М.Махажанова –

*ст.преподаватель кафедры практического английского языка
КазНПУ им.Абая*

Getting students to read in English is vitally important for a number of reasons: firstly, reading is a necessary skill for many, if not all, foreign language learners. Whether they are faced with tourist brochures, instruction manuals, medical textbooks or even fiction, many students will have to be able to read effectively. But reading in the foreign language is also important because it shows the written language in action. And on top of that, frequent reading exposes students to the language in a way that, if successful, helps them to acquire language itself, either consciously or subconsciously. Not all reading texts or activities are necessarily good for students, however. We need to consider both what they read and how they read it.

Most teachers would not give beginner students a novel by Ernest Hemingway or even a 'blockbuster' by Jilly Cooper to read. There would simply be too many words which the students could not understand and they would give up disheartened. On the other hand, some of the reading passages which those students do have put in front of them are so simple and so unlike real written English that they may not be very useful either, because they are so obviously not *authentic*, not like the real thing [1].

The reading texts which we give students to work with, then, must appear to some degree authentic, even if they are specially written for students can cope with, even if they do not understand every single word.

Just about any kind of reading material is usable in the English teaching classroom. Students can be shown menus and timetables, application forms and E-mails. They can read poems and narratives, newspaper articles and advertisements, letters and postcards.

What the teacher chooses to show the students will depend on four things: the students' future needs, the students' interests, the teacher's interests and the textbook they are using.

There are many different kinds of reading. We can *scan* an article or a timetable for the particular piece of information we want. We can *skim* a play review to get a 'general picture' of the reviewer's opinion. We can *read* in a leisurely way *for pleasure*, or we can read a set of instruction in order to perform a task. We can also *read aloud* for others. All of these reading activities are valid, of course; the job of the materials designer and the teacher is to match the activity style to the type of reading[2].

Matching text and task is a vital skill for teachers. Except in surreal comedy you would not expect someone to read a train timetable for pleasure, just as you would be unhappy if students insisted on skim-reading a poem by Keats which they were supposed to be studying.

As a rule we can say that students benefit by *reading for general comprehension* first, and looking for details later (though of course this would not be the case for an airport announcement board, for example). If the first task the students have to deal with is relatively simple, then their anxiety is decreased, and they can approach the more difficult tasks that follow with confidence [3].

Understanding the message of the text is not the only use for reading material, however. We also want our students to see how texts are constructed. What language is used to give examples or make generalizations? What language devices do writers use to refer backwards and forwards? How are humour and irony conveyed and what kind of lexis signals conditions and contrasts, for example?

When students understand paragraph and text construction they have a better chance of understanding text meaning. In order to make the reading experience a success for their students teachers need to do a number of things: they need to *choose* the right kind of text (as we have said), but they also have to get *students engaged* with the topic/task and *allow* them, even provoke them, to *predict* what they are going to read[4].

Teachers have the ability to make potentially boring texts interesting (and vice-versa!) by the way they introduce the task. They will probably *not* do this by saying 'Open your books at the page 26 and answer the question 1 by reading the text'. It is much more likely that students will be engaged if the teacher has aroused their curiosity about what they are going to see through provocative statements or questions, looking at pictures or predicting.

One way of getting students to predict is to let them look at the text but not read it. Does it have a headline? Then it's probably from a newspaper/magazine. Is there a picture? What does that tell you about the subject matter? The subject is 'Sleep': what would you expect to find in the article? Then, when the students start reading, curious to see if their predictions are right, they are engaged at least at some level.

At the end, and most importantly, teachers have to tell students how to read. Explain that 'you don't have to understand every word; just try to get a general picture of what the writer is saying', if that is what you want the students to do. Tell them to only look for the specific information they need if you want to give them scanning practice [5]. Reading texts contain a great deal of language, topic information and lots of other information (in accompanying photos or maps, and through the layout of the text). It would not be sensible, therefore, to get students to read and then forget the text and move on to something else. On the contrary, reading practice should be part of an integrated teaching, learning sequence.

The reading text might be preceded by a discussion and then, after the reading has taken place, used perhaps as a stimulus for a *role play* or letter-writing. If the reading text contains (the possibility for) *dialogue* students can be used as a model for student writing. In conclusion, the teachers should make sure that:

- the reading text is the right level for the students.
- the reading topic has some chance of engaging the students' interest
- the students know what kind of reading they are going to do
- the tasks suit the text and vice versa
- the students are involved with the topic, the language of the text and, where appropriate, the text construction.

1. Harmer, Jeremy. 2001. *The practice of English Language Teaching*. Essex: Pearson Education Limited.

2. Laufer, B and Shmueli, K., 1997 *Does teaching have anything to do with it? REIC*

3. McKeown, M.G 1993 *Creating effective definitions for young word learners. Reading research. Quarterlay.*

4. Jeremy Harmer 2008 *How to teach English as a Foreign Language.*

5. *Mastry Teaching. Madeline Hunter, Corwin Press, 1995*

Түйін

Бұл мақалада ағылшын тілін оқып үйренудегі оқу дағдылары мен әдістерін қалыптастыру жолдары қарастырылады.

Резюме

В этой статье рассматриваются методы и подходы формирования навыков чтения в обучении английскому языку.

ЖУРНАЛИСТИКА

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ «АЗАТТЫҚ» РАДИОСЫНЫҢ ҚАЗАҚ РЕДАКЦИЯСЫНДАҒЫ АУДАРМА МӘСЕЛЕСІ

Досан Баймолда -

журналистика кафедрасының меңгерушісі, философия докторы –PhD

АҚШ Конгресінің қаржыландыруымен қазақ тілінде хабар таратқанына 60 жылға жақын уақыт болған «Азаттық» радиосындағы негізгі жұмыс «Ассошейтед Пресс», «Ройтерс», «Би-Би-Си», «Ажанс Франс Пресс» секілді әлем ақпарат агенттіктерінен күнбе-күн, сағат, минут сайын ағылшын тілінде келіп түскен мақала, жаңалықтарды табан астында ізін суытпай шапшаң аудару жұмысы болмақ. Сондықтан журналистіге қойылар басты талап ол оның қазақшасы мен ағылшыншасының жақсы болуы және аударма жасау жұмысында тәжірибелі болуы. Бір қарағанда бұл кімге де болсын онай жұмыс секілді көрінгенімен ағылшынша келіп түскен жаңалық мәтінін қазақшаға аудару барысында көптеген қиыншылықтар кездесетінін айтып өткен жөн.

1990-шы жылдардың ортасында «Азаттық» радиосы Германияның Мюнхен қаласынан Чехияның астанасы Прага қаласына көшіп келген кезде, қазақ редакциясының бұрынғы тәжірибелі қызметкерлері Прага қаласына барудан бас тартқандықтан, жаңа қызметкерлерді радио басшылығы Қазақстаннан тандап апарған болатын. Қазақстаннан барған 6 адамның 2-і ағылшынша білгенімен біреуінің қазақшасы нашар ал 4 адамның ағылшыншасы тіптен жоқ болатыні. Бұл жағдай алғашқы кезде қазақ редакциясының қалыпты жұмыс істеуіне үлкен қиындықтар туғызған-ды. «Американың радиосында жұмыс істейтін қазақ редакциясының журналистері жаңалықты түпнұсқа ағылшыншадан емес оның орысша аудармасынан қазақшаға аударды екен», – дегенді естіген басшылықтың не істерін білмей бастары қатқан кездері де болыпты. Ағылшынша білмейтін қызметкерлерді елге қайтару мәселесі де туындап ақыры олар тез уақытта ағылшынша үйренуге өз уәделерін бергендіктен радио басшылығы сынақ мерзімімен оларды радиода қалдырған еді. Мысалы, Қазақстаннан «Азаттыққа» жұмыс істеуге барған танымалы жазушы Смағұл Елубай бірер

жылдың ішінде ағылшын тілін үйреніп, аударманы қиынсынбай істей алатын болып шықты (1).

Ағылшыншасы тәп-тәуір деген біздің өзіміз алғашында ағылшынша мәтінді қазақшаға тікелей аударма жасауда бірқатар қиындықтарға душар болдық. Біріншіден сол жылдары интернеттің әлі жақсы, жеттік дами қоймаған кезі болатын. Қолымызда «ағылшын-қазақ» сөздігі болмағандықтан, әуелі мәтіндегі білмейтін сөздерімізді «ағылшын-орыс» сөздігін пайдалану арқылы орысшаға аударып, кейін «орыс-қазақ» сөздігін пайдаланып қазақша мағынасын тауып алатынбыз. Бұл бір жағынан аударма барысында біздің уақытымызды көп алатын. Екінші жағынан осылай аударған аудармамыз кейде өзінің мән мағынасын жоғалтып қоятын. Сондықтан кейде әлем жаңалықтары бөліміндегі біздің дайындаған хабарларымызда түрлі қателердің болғанын айту жөн болмақ. Тіптен редакциядағы бір журналист саяси тақырыптағы әлем жаңалықтарын ағылшыншадан қазақшаға аударған кезінде мемлекет, ел, жер аттарына дейін қазақшалап қойғаны бар. Мысалы, Польша-Полония, Грузия-Гүржістан, Армения-Арменстан, Венгрия-Мажарстан т.б. Бұл кімнің де болсын күлкісін туғызатын жағдай еді.

Бірде ағылшыншасы әлі жақсы бола бермеген бір журналисіміз Югославия тақырыбына арналған өзінің жаңалық хабарында: «Сербияда сайлау келесі жұма күні басталатын болды»-деп тікелей эфирден бүкіл әлемге хабарлады. Ал шын мәнінде сайлау сол күні басталып, өтіп жатқанды. Бұл «Азаттық» секілді әлемге әйгілі радиода болмайтын жайт еді. Біздің осы хабарларымыз қалай болып жатқандығын радио басшылығы үнемі болмаса да жылына екі-үш рет бақылайтын. «Program Review» яғни бағдарламаның қорытынды шолуы деп аталатын бұл жұмыс талқылауы редакция қызметкерлерінің және қазақ бағдарламасын зерттеген сарапшы мамандардың сондай-ақ радио басшыларының қатысуымен сарапқа салынатын. Ең қызығы бұл жұмыс қортындысында аударманың қалай жасалғаны, оның сапасы қалай болғаны туралы еш сөз айтылмайтын. Мұнда көбінесе журналистің кәсіби шеберлігі, дикторлық шеберлігі, тақырыпты қалай дамытып баяндағаны туралы айтылатын. Әрине әр журналистің адресіне айтылған ескертулерге байланысты сол кемшіліктерді жою жұмыстары жүрілетін. Осы орайда Қазақстанда шығатын апталық «Караван» газеті 1998 жылы, «Азаттық радиосының тілшілері тарапынан аударма жасауда жіберген қателіктері жайында бір мақаласын жариялады. Онда: ««Азаттық» тілшісі «машина» сөзін қазақшаға аударып оны «араба» деп атау дұрыс дейді. Сөйте тұра, 1991 жылы Мәскеуде болған саяси дүрбелең кезінде «арабаға» отырған бір топ әскерилер «Ақ үйді» минометпен атқылай бастады деп эфирден хабар таратты. Бұл қалай? Машинаның қазақша аудармасын ойлап тапқан журналистер минометке сөз таба алмады ма?»- деген болатын (2).

Осы орайда аударма жасаушы журналистің негізінен үш түрлі жайтты білуі қажет дегенмен толық келісемін. Ең бірінші журналист өзінің ана тілі-қазақ тілін жеттік меңгерген болуы тиісті, екіншіден ол ағылшын тілін де жақсы білумен бірге, сол елдің тарихы, әдебиеті, тұрмысынан жақсы хабардар болуы керек, үшіншіден көп жылдық тәжірибе байқатқандай, ағылшыншадан-қазақшаға сөзбе-сөз аударудан гөрі мағынасы мен идеясын негізге алып жұмыс жасау өте оңтайлы іс болатындығына көз жеткізуге болады.

Мұны «Азаттық» радиосының қызметкерлері кейінгі жылдары аударма жұмысында қатаң ұстанатын болды. Біздің радиодағы күнбе-күнгі хабар дайындау жұмысымыздан басқа тіршілігіміз яғни түрлі жиындар, жиналыстарға қатысу, басшылықпен арадағы қарым-қатынас мәселесі бәр-бәрі тек ағылшын тілінде жүрілетін. Сондықтан болар әр қызметкер алдындағы компьютердің электрондық поштасы түрлі хаттарға толы болушы еді. Бұл хаттарда не жазылғандығын толық түсіну үшін және жауап хат жазу үшін баяғы «ағылшын-орыс» және «орыс-қазақ» сөздіктерінің көмегіне тағы жүгінетінбіз.

Аударма мәселесін қозғап отырғандықтан тағы бір айтарым, ол техникалық терминдердің қазақша баламасын қалай дұрыс тауып, қолдануға байланысты мәселе болмақ. Өткен жылы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры, профессор Ерлан Арынұлы атажұртқа оралған бір топ ғалымдардың еңбектерін кітап етіп шығаруға қолдау көрсетті. Осы мүмкіндікті пайдаланып 1996 жылы Чехияда ағылшынша жазған «Application of X-Ray Fluorescence analysis in coal industry» (Ядролық физика әдістерін көмір өндірісінде қолдану) атты ғылыми еңбегімді қазақ тіліне өзім аударып беруіме тура келді. Ағылшынша физикалық және техникалық терминдерді қалай қазақшаларымды білмей қиналған кездерім болды. Мұнда ағылшынша-қазақша техникалық бір-екі сөздік бар болғанымен олардың сөздік

корлары аз болып шықты. Біраз уақытымды сарп етіп ақыры бұл жұмысты ойдағыдай атқарып шықтым. Павлодар Мемлекеттік университетінің ғылыми кеңесінің шешімімен қазақ тіліне аударылған бұл ғылыми еңбегім 2010 жылы баспадан жеке кітап болып басылып шықты (3). Жахандану заманында ағылшын тіліндегі ғылыми еңбектерді, басылымдарды қазақ тіліне аудару мәселесі бүгінгі күні өте маңызды әрі өзекті мәселенің бірі болып отырғандығы түсінікті. Қазақстандағы жоғары оқу орындары ағылшын, неміс, француз, испан тілдерінен қазақ тіліне және қазақшадан осы тілдерге еркін аударма жасай алатын жақсы мамандарды даярлап шығаруға көбірек көңіл бөлу керек секілді. Жалпысы Қазақстанда батыс тілдерінен қазақ тіліне аударма жасау жұмысы әсіресе техника саласындағы аударма жұмысы баяу дамып бара жатқанын айтуымыз керек. Бұл мақсатта білімді аудармашы мамандар дайындаумен қатар жақсы сөздіктер дайындау да бүгінгі күннің басты талабы болып отыр.

1. Баймолда Д. *Азаттық радиосы: тарихы мен тәжірибесі: Оқу құралы.* – Алматы: Қазақ Университеті Баспасы, 2009.

2. *Караван газеті, №148, 1998 жыл*

3. Баймолда Д. *Көмір өндірісінде рентген флюоресценция әдісін қолдану: Ғылыми монографиялық еңбек.* – Павлодар: Университет баспасы, 2010.

Резюме

В статье рассматриваются и анализируются некоторые проблемы в каждодневной переводной работе из английского языка на казахский в казахской редакции радио «Азаттық».

Summary

In this article some problems of translation from english to kazakh in the Kazakh service of radio «Azattyq»(Liberty).

РАЗГОВОРНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В СВЕТСКОМ ГАЗЕТНОМ ДИСКУРСЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Ш.Сабитова -

к. филол.н., доцент кафедры журналистики КазНПУ им.Абая

Изучению лексических единиц и синтаксических конструкций разговорной речи, активно проникающих в стилистическую систему газетных жанров и постепенно организующих целостный ряд с ранее установившимися в ней типами синтаксических конструкций, посвящены, в частности, исследования Н.Ю. Шведовой, О.Б. Сиротининой, О.А. Лаптевой, А.В. Швеца и др. Как утверждает О.Б. Сиротинина, разговорные конструкции представляют собой средство экспрессивного синтаксиса. Они оживляют речь, делают ее более доходчивой и образной, более действенной и эмоциональной. Приобретая массовый характер употребления, они со временем становятся продуктивными в определенном жанре, легко и свободно взаимодействуют с близкими по структуре конструкциями или выполняют те же функции [1, с. 17].

Отмечая употребительность разговорных конструкций в текстах газет, А.В. Швец анализирует изменения в русском литературном языке в целом, в частности в письменной форме речи. Ученый подчеркивает, что разговорная речь обогащает газетную, что «почти все новое появляется в письменной речи под влиянием устно-разговорной, проходит через газету» [2, с. 17-18].

Тексты светского содержания направлены на диалог с читателем, следовательно, они способствуют дискурсивной деятельности журналиста. Значимую роль в этом процессе играют разговорные синтаксические конструкции, отмечаемые в светском газетном дискурсе РК с разной степенью частотности.

Разговорные конструкции в светском газетном дискурсе РК используются для создания эмоционально-экспрессивной окраски, образности, а также доходчивости для простых казахстанских читателей прессы.

В светском газетном дискурсе РК преобладают чаще простые предложения. Безусловно, отметим, что употребительность простых предложений связана с динамичностью, экспрессивностью газетного текста, который быстро и результативно воспринимается читателем, а также с влиянием разговорной речи, например: *(из интервью Анны Семенович) Мой первый гражданский брак был по очень ранней молодости. Такая первая детская любовь. Мы прожили три года [КП К-н, 11-18.03.10]; (из разговора с Василием Песковым) Признание читателей и товарищей по ремеслу. Счастливое отсутствие желания почивать на лаврах [КП К-н, 11-18.03.10]; Четыре раза В. Песков летал на Аляску [КП К-н, 11-18.03.10]; Свою страну журналист объездил от западных границ до Камчатки [КП К-н, 11-18.03.10]; Приятный сюрприз приготовили организаторы. Гости насладились настоящим аргентинским танго в исполнении набирающих популярность Олега Джумаханова и Евгении Купиной. В числе гостей были представители и других танцевальных школ южной столицы [Нов.П, 20.02.08].*

Вопросно-ответные конструкции создают непринужденность изложения журналистского материала. Многие светские новости читатель узнает через интервью, посвященное главному герою, например: Вопрос журналиста: *А профессию архитектора кто выбрал – вы сами или родители?* Ответ Петра: – *Я всегда был разносторонним мальчиком (смеется) – о Петре Наличе [КП К-н, 18-25.03.10].*

Простые предложения, неполные предложения, различного рода инверсии, употребляемые с целью подчеркнуть смысловую роль выделяемого в сообщении слова, создают определенные ритмико-синтаксические особенности текста, порождая ассоциации с устной речью. В газете «Комсомольская правда Казахстан» вышла статья, посвященная известному журналисту-путешественнику, биологу и поэту Василию Пескову, которому исполнилось 80 лет. Заголовок газетной статьи «*А годы, как птицы...*» можно отнести к прецедентному тексту, так как фраза заголовка из популярной советской песни. В газетном тексте тоже можно пронаблюдать элементы прецедентности, например: *(из разговора Василия Пескова) Иногда кажется, что годы летят как птицы, а иногда оказывается – живешь уже две и даже три жизни [КП К-н, 11-18.03.10]; А птицы-годы летят, и вот уже подведение итогов – 80 лет [КП К-н, 11-18.03.10].* В газетных русскоязычных текстах РК можно наблюдать функционирование простых предложений. Наглядным примером, в частности, служат номинативные предложения из статьи «*А годы, как птицы...*»: *Детство. Военные годы. Учеба [КП К-н, 11-18.03.10].*

М.Н. Кожина утверждает, что «сфера употребления номинативных предложений – это в основном художественная речь и некоторые жанры публицистики» [3, с. 147]. Номинативные предложения выполняют здесь особую функцию – создания образной, видимой картины. В приведенном предложении – это изображение состояния картины трудного детства, времени и жизненного пути героя газетного текста – Василия Пескова .

В вышеуказанной статье наглядно видно, как разговор с юбиляром начинается с номинативных предложений. Журналист Василий Песков не просто герой светской статьи, а также отличный знаток современного русского языка и профессионал своего дела.

Следует отметить, что вопросно-ответные конструкции создают непринужденность изложения, характерную для разговорной речи. Журналист-интервьюер старается предугадать вопросы опрашиваемого (интервьюируемого), задает их и иногда отвечает сам на них. Это стимулирующий прием, побуждающий читателя к активному действию. Такого рода форма используется для создания интересного диалога, имитации разговорности речи, сосредоточения внимания читателей на важном положении или моменте.

Для вопросно-ответной формы характерны выразительность, доходчивость, большая сила воздействия на читателя прессы, а также оживление повествования, например: – *Какая жена из женичины, которая большую часть времени проводит на гастролях?! Люда жила сценной (из интервью с бывшим мужем Людмилы Зыкиной) [КП Каз-н. 22.04.10]; Почему ругают казахстанскую эстраду? Мало раскрутки! Снимается клип, но его не крутят бесплатно (интервью с группой «МузАРТ») [К-н, 26.02.10].*

Эффективно употребление в светском газетном дискурсе РК восклицательных предложений, которые играют в тексте роль своеобразных призывов. Наглядный пример – интервью с популярной российской актрисой кино и театра Мариной Александровой. Журналисты-интервьюеры задали актрисе очень важный вопрос: *Как вы считаете, что самое главное для женщины?* На что последовали ответы с восклицательной интонацией:

Не надо терять веру!... Нужно верить в свою любовь, счастье, удачу, и все это обязательно придет! [КП К-н, 11-18.03.10].

Во многих публикациях светского газетного дискурса, чаще всего в информационном жанре – интервью, особенно в заголовках, наблюдается языковая тенденция преобладание предложений с прямой речью. Чтобы оживить текст, сделать его доходчивее, журналисты используют элементы прямой речи, которые содержат необходимую информацию. Например, в газете «Комсомольская правда Казахстан» опубликовано интервью французской кинодивы Софи Марсо. В данном тексте можно обнаружить предложения с прямой речью: *(из интервью Софи Марсо) Мой сын однажды сказал: «Мама, когда я с тобой, мне кажется, что-то недоброе может произойти!»* [КП К-н, 11-18.03.10]. В самом заголовке газетного интервью с французской киноактрисой преобладает прямая речь: *Софи Марсо: «Я похожа на лошадь, прыгающую с обрыва»* [КП К-н, 11-18.03.10].

Предложения с прямой речью журналистка Валентина Оберемко использовала в статье «Сокровища Зыкиной взять непросто...». Проиллюстрируем предложения с прямой речью: *«Людмила Зыкина жила в нашем доме несколькими этажами выше меня, – рассказывает Эмма Рыжкова, соседка Людмилы Зыкиной в доме на Котельнической набережной. – Мы у лифта с ней и познакомилась...»* [АиФК, 24-30.03.10]; *(певец Юлиан) Я не удержался, воскликнул: «Какая красота!». А она мне в ответ: «Что, думаешь, брюлики? Вот все так думают. А это бижутерия»* [АиФК, 4-30.03.10]. В последнем из приведенных предложений функционирует разговорное слово *брюлики* – вместо нейтрального слова *бриллианты*.

Наглядный пример прямой речи можно наблюдать в светском газетном дискурсе РК в другой русскоязычной газете «Комсомольская правда. Казахстан» за 18-25 марта 2010 год в рубрике «Встреча для вас», где материал посвящен популярному ведущему российского телевидения – Дмитрию Диброву: *(из разговора с Дибровым) Анджей Вайда говорил: «Покажите мне какое-нибудь другое драматическое произведение, где бы автор и режиссер ухитрились в течение 90 минут держать в напряжении 40 тысяч зрителей»* [КП К-н, 18-25.03.10]; *И совершенно основательно заявляю: «На сегодня Яна – самый интересный телеведущий в юбке»* [КП К-н, 18-25.03.10]; *Помните, у Толстого: «И откуда в этой графинечке такое знание русских песен?»* [КП К-н, 18-25.03.10].

В светском газетном дискурсе РК широко распространены парцелированные конструкции. Парцелляция – это членение предложения, при котором содержание высказывания реализуется не в одной, а в двух или нескольких интонационно-смысловых речевых единицах, следующих одна за другой после разделительной паузы, например: *Учеба. Жадная страсть к работе, страсть к путешествиям и тяга к интересным людям; Детство. Военные годы. Мучительные поиски своего места в жизни* [КП К-н, 11-18.03.10].

Разговорность светскому дискурсу придают сегментированные конструкции. Незначительное место среди разговорных конструкций в светском газетном дискурсе, согласно нашим наблюдениям, занимают конструкции с именительным темой, достаточно распространенные в разговорной речи. Данные синтаксические построения возникают с целью вначале обозначить предмет разговора, что выражается с помощью существительного в именительном падеже и составляет первую часть расчлененного наименования, а затем, во второй его части, изложить суть информации, связанной с этим предметом, вводя местоименный коррелят, например: *Женщина – она тоньше чувствует и понимает* [КП К-н, 16-23.08.07]; *Деревенская жизнь – она ведь монотонная: дом, работа, огород* [КП К-н, 10-17.05.07].

С целью акцентуации предмета темы в качестве коррелята используется идентичное ему существительное: *Атмосфера – я в основном запомнил атмосферу* [Нов.П, 25.01.08].

К разговорным конструкциям, способствующим приданию дискурсу душевного характера беседы, относятся сложноподчиненные предложения с препозицией придаточной изъяснительной части. Такого рода употребление в кодифицированном литературном языке

квалифицируется как ненормативное, поскольку придаточная изъяснительная часть служит дополнением информации не всей главной части, а глагола-сказуемого. Вместе с тем в русской разговорной речи инициативное расположение придаточной части объясняется необходимостью акцентировать внимание слушающего (читающего) на наиболее информативно значимой информации, что и стилизуется в языке газет: *(из интервью с Политой) Я знаю, как готовить, квасить капусту на окне, я могу варить любые каши, могу вырастить лук – мне не страшно. Как жить на 20 копеек в день, я знаю [КП К-н, 03-10.01.08].*

Следует отметить, что многие светские газетные материалы обрабатываются корректорами и журналистами русскоязычного газетного издания РК. Каждая казахстанская русскоязычная газета отличается своими особенностями и стилем издания.

Газета дает разностороннее содержание сегодняшней жизни страны. Она документальна и актуальна, отражает современные языковые процессы в сфере массовой коммуникации. Спецификой газеты является то обстоятельство, что газетный текст создается не для хранения. Поэтому лингвистическая и методическая разработка языка газеты имеет важное значение как в области языкознания, так и в области медиалингвистики. Светское содержание газет Республики Казахстан организуется благодаря разнообразию затрагиваемых жизненных проблем, волнующих общество, и выражению в разных жанрах газеты авторской позиции, основанной на мирозерцании народа, а также благодаря идиостилю журналиста. Универсальность рассматриваемых тем светского содержания, главным образом, с использованием жанра интервью, выразилось в читабельности русскоязычных газет населением Казахстана, их востребованности, так как данные газеты, часть из которых представляет собой перепечатанные материалы из российских газет, адаптированные к казахстанскому светскому пространству, выражают и настроение казахстанского общества.

Как показывает анализ фактического материала, наиболее значимыми темами, отраженными в материалах казахстанских газет, являются общечеловеческие темы смысла жизни, счастья, общественной и профессиональной деятельности, перспективы, причастности к судьбам своей страны и своего народа. Данная тематика детерминирует доминантность концептов светского газетного дискурса Республики Казахстан, организующих концептуальные поля философского и аксиологического содержания «время», «пространство», «счастье», «судьба», «традиция». Функционирование светского газетного дискурса в плане указанных концептуальных полей позволяет текстам светских хроник и публикаций вне политической, экономической и социальной тематики вызывать глубокий постоянный интерес читателей с точки зрения репрезентации наиболее важных фрагментов мирозерцания современного казахстанского общества.

Проведенное исследование позволило установить соотношение сакральной и тварной ценностных составляющих, функционирующих в светском газетном дискурсе. Казахстанский народ волнуют не только духовные, но и материальные ценности, поэтому основой разговоров становятся проблемы быта, дети, домашняя утварь, пища, одежда, природные богатства, деньги. Работа, в частности, репрезентируется в светском газетном дискурсе РК как в виде удовольствия, которое от нее получают, так и в виде материального достатка. С другой стороны, природа, согласно полученным данным, в мирозерцании народа Казахстана представляет собой источник духовного обновления, что отражается в национальной идее казахов как идее общения, в которой включается и общение с природой. Сказанное свидетельствует о взаимосвязанности и взаимозависимости сакрального и профанного (будничного) в концептуальной картине мира народа Казахстана, правдиво воссоздаваемой, в том числе и заимствованной из светских хроник российских газет.

Значимым для светского газетного дискурса РК является сочетание универсального и национального начал. Универсальное начало проявляется в рассмотрении общечеловеческих проблем в рамках текста на фоне соответствующих пресуппозиций, организуемых за счет общности мировосприятия разных национальностей, населяющих Казахстан как полилингвальное государство. Национальное начало, согласно полученным данным, выражается главным образом в описании специфики казахских обычаев и традиций, культуры казахского народа. Вместе с тем представители казахского общества, гостеприимные и общительные по натуре личности, являются менее открытыми в отношении разглашения личной жизни, семейных тайн, особенно негативного характера. Этим

объясняется меньшая распространенность сведений о «звездах» и титулованных особах – представителей казахской национальности – в светских хрониках русскоязычных газет РК и избирательность светского газетного дискурса Казахстана в целом.

Для светского газетного дискурса РК характерны точность и краткость при передаче фактологической информации, сочетающейся с чувственной конкретизацией и экспрессией. Благодаря линейно-повествовательной структуре текста усиливается ощущение непосредственного разговора с читателем. Расчленение фразы имеет цель заинтересовать читателя, воздействовать на него, убедить его. Для этого и нужно облегчить восприятие авторской мысли и воздействовать не только на интеллект читателя, но и на его чувства. Элемент разговорности, связанный с использованием метафорических и присоединительных конструкций, сближает читателя с автором.

1. Сиротинина О.Б. *Русская разговорная речь: Пособие для учителя.* – М.: Просвещение, 1983. – с.17

2. Швец А.В. *Разговорные конструкции в языке газет.* – Киев: Издательство Киевского университета, 1971. – с.17-18

3. Кожина М.Н. *Стилистика русского языка.* – М.: Просвещение, 1977. – с. 147.

Түйін

Біздің мақала «Егемен Қазақстанның» газет дискурсының (мәтін) тіл ерекшеліктерін зерттеу мәселелеріне арналған.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері бұқаралық ақпарат құралдарының даму барысы жақсарды, сондықтан газеттік мәтіндерді зерттеу лингвистикада маңызды болып табылады.

Summary

Our article is devoted to the problem of study of linguistic peculiarities in newspaper discourse (text) of the sovereign Kazakhstan.

After Republic of Kazakhstan gained independence intensivity of mass media development increased, therefore, study of the newspaper text is actual in linguistics.

КОММУНИКАТОР ТҮЛҒАСЫ

Ғ.С.Бақбергенова -

журналистика кафедрасының оқытушысы

Коммуникатор тұлғасына қатысты мәселе қозғай отырып, біз аудиторияның кез-келген коммуникаторға деген қарым-қатынасының бір жағынан жалпы ортақ заңдылықтарға, екінші жағынан алғашқы әсерге байланысты екендігін байқаймыз. Жалпы заңдылықтар тәжірибе көрсетіп бергеніндей аудиторияның коммуникаторға деген сенімділік деңгейі оның біліктілігіне, сүйкімділігіне байланысты өрбиді. Әдетте, көп жағдайда жұртшылық академиктің, белгілі саяси шолушының немесе министрдің сөйлеген сөзін ешкімге белгісіз ғылым кандидаты, журналист болмаса, әлдебір мекеме қызметкерінің сөзіне қарағанда ерекше сеніммен тыңдайды. Тіпті олар бірінші топтағы коммуникаторлар айтқан сөздермен нақпа-нақ дәл келіп жатса да...

Бұл жерде коммуникатордың өз сөзі арқылы өзіндік тұлға екендігін көрсетуге мүмкіндігі бар. Осы орайда сөз этикасының нормаларының сақталуы сөйлеушінің тыңдаушыға деген ілтипатының оң екендігін танытатын бірден-бір алғышарт болып табылады. Коммуникацияға қатысушылар, әңгімелеуші мен аудитория арасындағы коммуникативтік байланыс, олардың ойларының бір жерден шығуы, ортақ білімінің болуы

т.б жайттар тыңдаушыға ықпал ететін факторлар болып табылады.

Әңгімелеуші әртүрлі факт, аргумент, эмоция арқылы аудиторияға барынша әсер етіп, иландыруды мақсат етеді. Коммуникатор дәрістің басталуына ерекше мән береді. Өйткені, дәріс бойында тыңдаушы назарын ұстап тұру осы әңгіменің кіріспесімен тығыз байланысты болмақ. Бұл орайда тәжірибелі коммуникаторлар әңгімені көпшілікті қызықтыратын жәйттерден бастауға тырысады. Сөйтіп, әңгімелеуші тыңдаушыны айтылар сөздің негізгі бөлігін ұғынуға психологиялық жағынан дайындайды.

Эксперимент көрсетіп бергеніндей мұндай жағдай бірнеше рет қайталанған. Мәселен бір топта (тәжірибе жүргізілген) академик дәріс оқыса, екінші топқа дәл сол дәрісті қарапайым адам оқыған. Сонан соң осы дәрістің әсері салыстырылған. Десе де, бұл жерде адам білімі мен мәдениеті жетілдірілген сайын аудиторияның оған деген сенімі жоғарылай береді деген пікір жоққа шығарылады. Адамдарда сыни көзқарас қалыптаса бастайды. Бұл деген олардың кез-келген коммуникаторды қызмет беделіне ғана қарап емес, оның ауызша немесе жазбаша жасаған баяндамасының сапасына қарап та бағалайды деген сөз.

Коммуникатор беделі оның өзі сөз етіп отырған мәселе төңірегіндегі білімінің қаншалықты терең екендігімен қоса, өз ісін қандай дәрежеде білетіндігімен байланысты болмақ.

Мысалы, инженер жазған халықаралық шолу оқырмандар тарапынан қаншалықты түсінбеушілік тудырса, керісінше, саяси шолушының инженерлік тақырыпқа қалам тербегені де осындай реакция тудырады сөзсіз. Коммуникатордың оқырмандар мен тыңдармандар алдындағы беделі алғашқы әсерге де байланысты екендігін ешкім жоққа шығара алмайды. Оған деген қатаң талап оның аудитория алдындағы жауапкершілігін арттырады. Сондықтан да оның адамдар сенімін ақтай алмай қалу қаупі жай адамға қарағанда әрқашанда жоғары тұрады. Психологиялық эксперимент көрсеткеніндей тыңдалған немесе оқылған ақпараттардан кейін бірнеше апта өткенде, адамдар санасында тек, олар үшін ғана маңызды жайттардың қалғаны анықталған.

Бұл жерде әңгіме кімнің не жайлы, қашан, қайда айтқандығы туралы мәліметті есте сақтауға тиіс арнайы адамдар жайлы сөз қозғалып отырған жоқ. Қорыта айтқанда, адамдар санасына әсер етуде шешуші рөлді насихаттың қандай түр де және мазмұнда жетуі айқындайды. Сондықтан коммуникатордың негізгі мақсаты- адамдардың өзіне деген сенімін ояту болып табылады. Ал, сенімді ояту талантына коммуникатор өзі әңгімелеуге тиіс жайтқа өзі де шын көңілмен сенгенде ғана ие болмақ.

Резюме

В этой статье речь идет о взаимоотношениях коммуникатора с аудиторией и об его искусстве увлечения слушателя словами. Также, об авторитете коммуникатора, который глубоко владеет информацией о проблеме, про которую говорит и является профессионалом в своем деле.

Summary

In this article we are talking about the relationship of the communicator with the audience about his art and hobby listeners with words. Also, the credibility of the communicator, which deeply has information about the problem, about which it says is a professional in the business.

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия
«Филологические науки»
№ 2 (36), 2011 г.

Периодичность - 4 номера в год.
Выходит с 2000 года.

Главный редактор
д.филол.н., проф. Б.Абдигазиев

Зам.гл.редактора
д.п.н., проф. Ф.Ш.Оразбаева,
д.филол.н., проф. С.Д.Абишева

Научные редакторы:
д.филол.н., проф. Т.С.Тебегенов,
д.филол.н., проф. Т.Б.Шевякова

Члены редколлегии:
д.филол.н., проф. К.И.Мирзоев,
д.филол.н., проф. А.К.Жумабекова,
д.филол.н., проф. Б.Касым,
д.п.н., проф. Г.А.Кажигалиева,
профессор Н.М.Исмаил,
к.филол.н., доц. Н.Ж.Нуртаева

Ответственный секретарь
к.филол.н. А.Д.Ибраева

© Казахский национальный педагогический университет им.Абая, 2011

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации РК 8 мая 2009 г. № 10109-Ж

Подписано в печать 08.07.2011.
Формат 60x84 1/8. Уч-изд.л. 13,7.
Тираж 300 экз. Заказ 192.

050010, г.Алматы,
пр.Достык, 13, КазНПУ им.Абая

Типография «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

**ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ**

Әбілқасымова К. Ы.Алтынсарин және әдебиетті оқыту әдістемесі.....	73
Құлжанова Б.Р. Хадис ұрпақ тәрбиесі туралы.....	76
Садықова Р.К. Жоғары оқу орында парсы тілін оқытудың тиімді жолдары.....	79
Нуралиева А.Е. Шетел тілі сабағында оқушыларға мәтін оқыту арқылы біліктілікті қалыптастыру.....	80
Чойкиева Р.С., Казиева Н., Чулембаева Ж.Б. Неміс тілін оқытуда әртүрлі ойындарды қолдану.....	82
Кажигалиева Г.А., Тохтамова Р.К. Об итогах выездного методического семинара «Актуальные вопросы преподавания русского языка и литературы в школе».....	84
Махажанова Л.М., Алиярова Л.М. Некоторые проблемы преподавания практической грамматики в языковом вузе.....	87
Кадыров Г.Р., Маймакова А.Д. Самостоятельная работа студентов как важнейший компонент подготовки специалистов в системе гуманитарного образования.....	90
Тнымбаева С.Т. Системная самостоятельная работа студентов по русскому языку - залог успешного становления коммуникативно-профессиональной компетенции будущих учителей-предметников.....	96
Kadyrbekova K.I., Rysbaeva G.K. The communicative approach in teaching english as foreign language teaching.....	98
Махажанова Л.М. Teaching reading.....	100

ЖУРНАЛИСТИКА

Досан Баймолда Халықаралық «Азаттық» радиосының казак редакциясындағы аударма мәселесі.....	102
Сабитова Ш. Разговорные конструкции в светском газетном дискурсе Республики Казахстан.....	104
Бақбергенова Ғ.С. Коммуникатор тұлғасы.....	108

Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті Алқасының шешімі негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы журналының «Филология ғылымдары» сериясын педагогика ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылмалар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Филологические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных научных результатов диссертаций.

Тікелей репродукциялық әдіспен басылды